خلق الانسان علمہ البیان

دبیر عجم

تالیف

اصغر علی روحی پروفیسر السنۂ مشرقیہ

اسلامیہ کالج لاہور

سنہ ۱۹۲۸ء

خلق الانسان علمه البیان

نعب... ان است روحی — غنیمت دان و سه جام صبوحی

...ت خواب سر بر کن خدا را — بیا در بزم جم بزمے بیارا

...م آذری بزم معانی — غلط گفتم بہشت جاودانی

...ے دلکش و ابر بہاری — فلا تشرب باقداح صغار

دبیر عجم

برگشیدہ خامہ

...غر علی روحی پروفیسر السنہ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

در سنہ ۱۹۲۸ء

بہ تردستی کارگذاران مطبع مقبول عام باہتمام منشی غلام احمد چاپ...ن
نقش انطباع پذیرفت

فہرست مضامین

سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اے آنکہ نیستی ما دلیلِ ہستی تست و ناتوانی ما برہانِ توانائی تو۔ ثنا چہ فرخندہ پروردگاری کہ ہر کوچک و بزرگ را باندازہ کہ داری از گنجِ بے رنج خود بہرہ بخشیدۂ و ثنا چہ خجستہ داوری کہ دستِ بخشش خود را بر بزہ کاری ما از ما باز نکشیدۂ ۔ گوہرِ خرد را در دُرجِ جانہا بودیعت نہادۂ و نقدِ سخن را در بازارِ صرّافانِ معنی رواج دادۂ ۔ ؎

اے حمدِ تو خودستائی ما — وے وصفِ تو نارسائی ما

بیرون و درونِ جان مائی — بیگانہ برنگِ آشنائی

آنجا کہ توئی دوئی نگنجد — نے نے غلطم توئی نگنجد

نے نام ترا و نے نشانے — ہر نام و نشان تراست نشانے

ہر چند کہ عقدہا کشودم — خود عقدہ بکارِ خویش بودم

نفتم ز نگیں نشاں ندارم — حرفے عجمم بیاں ندارم
خاموشم و بر زباں سخنہا — زہر آبم و در دہاں شکرہا
گر صد ز درِ تو دور دستم — از جرعۂ ساغرِ تو مستم

نازم جودِ بےپایانِ ترا کہ سرِ اعظم و مظہر اتم خود را بمیزبانی جملہ عالمیان برگزیدی و خویشاں و بیگانگانِ دور و نزدیک را بہ صلائے عام بر خوانِ نوالش بمہمان پسندیدی تا ہر یک را بہ نعمتے کہ فراخورِ فطرتِ او بود بنواختی و گرسنہ چشمانِ حقائق و معارف را سیر چشم ساختی۔ قافلہ سالارے کہ خوش خرامانِ عرصۂ ارادت بر جادۂ پیرویش قطرہ زن آمدہ رائت سعادت بسر منزلِ مقصود برافراختند۔ و واماندگانِ بادیۂ سخت و اتفاق بگل ولائے ہرزہ سگالی در افتادہ آساں را بر خود دشوار ساختند۔

شنیدستم من از پیرے خردمند — کہ گیتی نیست جز نقش خداوند
گر از نقشت نباشد رہ بہ نقاش — بود انجام تو اے وائے اے کاش
ز نقاشش ار نشانے باز خواہی — بیا گویم ترا گر مردِ راہی
رسولِ ہاشمی آں قبلۂ دل — بنقاشت کشد منزل بمنزل
بہ نقشے کاں بہ تلقینے طراز د — ز مبدء تا معاد آگاہ سازد
چہا گویم ترا با تو رساند — غلط گفتم ترا از خود ستاند
ترا گر ذکرِ حق پیوند جان است — چو دردِ او نداری رائگاں است

الا اگر گوشش داری بشنو از من　　سبک برخیز و زن دستے بدامن

اللّٰھم صلِّ علیہ و علےٰ آلہ و اصحابہ اجمعین

امابعد معلوم است کہ زبانِ پارسی در صفِ السنۂ مشرقیہ بغایت مطبوع و دلکش افتادہ - بہ ہنجاریکہ سلاستِ الفاظ و عذوبتِ معانیش خاطر افسردہ را تازہ و دلِ پژمردہ را شگفتہ می سازد - و ازیں جاست کہ در اطرافِ عالم شمارۂ فارسی گویاں از ماہرانِ السنۂ اُخریٰ بیشتر است - ہرچند در آغازِ زمانِ استیلائے تازیان ادبیاتِ عجمیاں را نشانے ندادہ اند اما در اواخر قرنِ ثانی شعراء و حکماء کم کم ذخیرۂ نثر و نظم بہم رسانیدند تا در عہدِ ملوکِ آلِ سامان آں آب بے بروئے کار آمد و با ایں روزِ بازارش علمائے آں دور نظر بہ استحکامِ مبانی ادبیاتِ خویش بسانِ اصحابِ عربیت در تدوین و ترتیب تصریف و نحو و معانی و غیرہ ذٰلک التفاتے جائز نہ شمردند - چہ ایشاں خود اہلِ زباں بودند و بدیں واسطہ خود را از رجوع بدیں گونہ کتب مستغنی یافتند - بخلافِ تازیاں کہ ایشاں را فریضۂ تبلیغ قرآن و نشر احکامِ ملت از اہم مقاصدِ فتوحات بودہ است - و اہلِ عجم چوں از کوہسارِ وسط آسیا بہ عزمِ جہانگیری برخاستند و پیچاپیچ کریوہ و مغاک را در نوشتہ قلمرو دہلی را بحیطۂ تسخیر در آوردند و در اقطار و جوانبِ آں دیار رایتِ جہانداری برافراختہ سکہ و خطبۂ آں حدود بنامِ خود گرفتند و در رتق و فتقِ امورِ مملکت اجرائے فرامینِ دولت و تنفید

احکامِ سلطنت و دیگر مترسلات رسل و رسائل بزبانِ پارسی قرار دادند۔ ہندیان بمقتضائے الناس علی دین ملوکہم صورت حال را برین منوال مشاہدہ نمودہ در تعلیم و تعلمِ این زبان ہمت برگماشتند و در وصول بمدارج کمال مسلعی جمیلہ بکار بردہ دقیقۂ تامرعی نگذاشتند۔ تا آنکہ سلیم الفطرتانِ این تیرہ خاک حضرت امیر خسرو دہلوی در فن سیاقت و بدیع برطبق مذاق ابنائے آں روزگار کتابے موسوم بہ اعجازِ خسروی تالیف نمودند و آں کتابے است کہ باہمہ اطناب و اطالت نظر بہ ضرورتِ فن بلاغت ہیچ باخود ندارد۔ نعم در سرزمینِ خطۂ فارس در ایام دولتِ اتابکیہ علامۂ شمس الدین محمد ابن قیس رازی کہ در اوائل قرن ہفتم بودہ است۔ کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل برفن عروض و بدیع و مسائل متفرقۂ علم بیان و بعضے از ارشادات فن شعر و شاعری ترتیب دادہ۔ و الحق کتابے است کہ بہتر ازاں در تفصیلِ ضوابط نظمیاتِ فارسی یافتہ نشدہ۔ اما آں بزرگوار نیز بہ تبویبِ مسائل معانی چنانکہ اصحابِ عربیت تصفح آں نمودہ اند التفاتے ننمودہ و ہمچنیں شاعر مشہور رشید وطواط رسالۂ موسوم بہ حدائق السحر دارد۔ بہ مطالعہ فقیر درآمدہ مشار الیہ در آں رسالہ غیر از صناعاتِ فن بدیع بہ چیزے دیگر نپرداختہ۔ و صاحبِ تذکرۂ آتشکدہ نسبت بہ عبید زاکانی آوردہ کہ کتابے در علم معانی تالیف نمود۔ لاکن معلوم نمے شود کہ کتابش بہ ادبیات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزونِ طبعانِ

ہند میر شمس الدین فقیر دہلوی در خلال شہور سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت
ہجریہ کتابے موسوم بہ حدائق البلاغت کہ متداول بین الناس است در
فن بیان و بدیع و عروض ترتیب دادہ اما از علم معانی چنانکہ دانی اصلا در آں
بحثے نراندہ و بہرۂ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی تالیف علامہ سعد الدین
تفتازانی بفارسی ترجمہ زدہ و بس و بر جائے امثلۂ عربیہ امثلۂ فارسیہ نشاندہ
و مولوی امام بخش صہبائی دہلوی بہ اشارۂ فیکے از ہنر پروران انگلیس از فارسی
آں را بہ اُردو کشیدہ ۔
بلے کتابے دیگر است مشہور بہ مخزن الفوائد کہ محمد فائق نام یکے از زبان
دانانِ مضافاتِ اکبر آباد در اثنائے سنہ یکہزار و دو صد و بست و پنج تالیف
نمود ۔ در اکثرے از مسائل ماخذِ او کتاب المعجم مذکور است ۔ اما چوں مقلدِ محض
است چیزے از خود نیاوردہ ۔ و ہیچ از مباحث معانی را نشانے ندادہ ۔ و
کتاب نزہتہ الصنائع و رسالۂ ہانسوی نیز بہمیں منوال یافتہ اند ۔ و بالجملہ
آنچہ من مے جستم اثرے ازاں نیافتم فالی اللہ المشتکی بنابریں از
دیرباز میلِ خاطرم برآں رفتہ بود کہ چوں احدے از اکابر پیشینیاں در
شرح و بسط مسائل معانی کہ بزبان پارسی تعلق دارد بونیرہ باب ہوا نہ
بین الکلامین کہ دریں روزگار توجہ ابنائے زمان بداں بیشتر مصروف است
التفاتے ننمودہ اگر مشیت ازلی بہ آہنگ ایں بے بضاعت ساز گار

اُفتند۔ کتاب بے ترتیب دادہ آئد کہ متکفل تفصیل مسائل این فن شریف باشد اما با بے طاقتی خویش بے سر و سامانی خود را جفت می یافتم و با تیشۂ اندیشہ زمین دل مے کافتم

ع

یُرِیدُ المرءُ اَنْ یُعطیٰ مُنَاہُ ۔۔۔ وَ یَابیٰ اللّٰہُ اِلّا مَا یَشَاءُ

آخر مصلحت در آں دیدم کہ در انصرام این مہم خطیر بد انچہ کہ از پیشینیاں موجود است متمسک جویم و آنچہ مفقود است در گرد آوردن آں بر طبیعتِ خامدہ و قریحۂ جامدہ خود اعتماد نمایم ۔ ہر چند در کمین تقریبے کہ در خور تکمیل ایں کارِ بزرگ باشد منتظر فرصتِ می بودم ۔ اما از رہگذرِ لوازمِ بشریت کہ در لباس تعلق ناگریز است گاہ و بے گاہ مبتلائے پنجۂ ہموم و افکار و معاقبِ شکنجۂ آلام و اسقام بودہ تکمیل ایں مقصدِ اہم بروئے روز نیامد۔ مع ذٰلک از ناپائداری حیاتِ بے ثبات خیلے می اندیشیدم کہ دور از دوستاں غنچۂ امید ایں افسردہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہرِ آبدار تمنائے دیرینہ ناسفتہ کما قیل؎ وَ لَمْ یَتَّفِقْ حتّٰی مَضیٰ لِسَبیلہِ + وَکَمْ حَسَرَاتٍ فی بُطونِ المَقَابِرِ

ع

خوش گلشنے است دہر کہ گلچینِ روزگار ۔۔۔ فرصت نمے دہد کہ تماشا کند کسے

تا بہ تائید سابقۂ ازلی سررشتۂ مقصود بدست آوردم و بر اعتمادِ رحمتِ عامۂ کارسازِ حقیقی در پایانِ شہور یکہزار و سیصد و چہل و یک ہجریۂ علیٰ جہہا

افضل الصلوٰت واعلی التحیات به استدعائے فرزند ارجمند که به فضل حق سبحانه وتعالی سالیانِ عمرش به شماره حروفِ بسمله تقابل دارد [۱]

فروغِ دیدهٔ روشن سوادی　　فراغ خاطر محنت هم آغوشش
زچشم زخمِ دوراں باد ایمن　　بقائیش باتقائے نوح همدوشش

متّعه الله بِالعِلمِ وَالعَمل وَبَلّغه غایة الامل

به تسوید ایں شگرف نامه بپرداختم و به دبیر عجم موسوم ساختم و کارِ مسوده را به مولوی عبدالرحیم که یکے از اعزّهٔ تلامذهٔ فقیرِ مولف است حوالت نمودم آں عزیز دستش مریزاد دوبار زحمتِ نقل را متحمل گشته سر رشتهٔ ارادت و اخلاص را از دست نداد جزاه الله فی الدنیا والآخره مقرر است که هیچ علم وفن در قومے بے مصطلحات رواجے نیافته است زیرا که مصطلحات بمنزلهٔ امارات واشارات می باشد که بر چیزے دلالت می کند وایں امر در هر قومے وهر ملکے که به تدوین و ترتیبِ علوم وفنون رو آورده مشاهده میرود تازیاں چوں دریں میدان قدم فراتر نهادند وضعِ مصطلحاتِ علوم وفنون را بازائے مصطلحات اقوامِ غیر بکمالِ خوبی انصرام دادند ازانجا که زبانِ تازی نسبت به دیگر السنه باخود فسحتے عظیم دارد ایشاں را در اتمام ایں مهم دقتے بپیش رو نداد بنابریں می تواں گفتن که تازیاں در وضعِ مصطلحات محتاج السنهٔ دیگراں نبوده اند اما امرے که موجبِ حیرت است آں است که

---

[۱] اشاره بنام آں عزیز است ۱۲ منه

اہلِ عجم دریں معاملہ تقصیراتے ورزیدہ اند کہ دال است بر ضعفِ ہمت ایشاں
یا بر بے بضاعتیِ زبانِ پارسی - چہ ایشاں در ہر شعبہ علم و فن بر مصطلحاتِ زبانِ
تازی اکتفا نمودہ اند - اما ماہر بسبب نیکو دانند کہ ایں تقلید در ہر مقام منتج بنقصان و
چنانکہ در نحو مدخولِ حرفِ جر را اصحابِ عربیت مجرور خوانند و در پارسی ہم بہ تقلید
تازی مدخولِ حرفِ جر را مجرور گویند با آنکہ ہیچ از نشان جر در وے پیدا نیست
ہمچنیں علامتِ فاعل در تازی رفع است و فاعل را مرفوع گویند و علامتِ
مفعول نصب است و مفعول را منصوب گویند اما در پارسی ہیچ از علامت
رفع و نصب در فاعل و مفعول یافتہ نمی شود و با ایں ہمہ القابِ مرفوع و
منصوب برائے فاعل و مفعول تجویز می کنند و ایں نیست مگر از تقلید کورانہ تازیان
و طرفہ اینکہ در اردو زبان نیز ہمیں تقلید رہزنِ ہندیاں شدہ ہماں مصطلحاتِ
تازی را در اردو جا دادہ اند - بالجملہ عجمیاں در وضع مصطلحاتِ علوم و فنون
ہیچ از خود نتراشیدہ اند بل دریں باب بکلی بر آثارِ قدمِ تازیان گام زن
آمدہ اند و چوں چنیں است مؤلفِ خاکسار را دریں تالیف ناگزیر افتاد کہ
ہماں مصطلحاتِ اصحابِ عربیت را معتبر داشتہ بہ مباحثِ علمِ معانی
پردازد - ہر چند در بحث بعضے از مسائل کہ مخصوص[لہ] بزبانِ تازی است -

---

لہ مسائل اِنّ و لاءِ عاطفہ و اِنّما و ضمیرِ شان و قصہ و لامِ تعریف و غیر ذلک را در زبانِ پارسی
نشانے یافتہ نمی شود ۱۲

وقتے عظیم رو داده اما مهما امکن در تفحص تراکیب پارسی که با تازی مطابقت دارد تقصیرے جائز نداشته و در فراهم آوردن امثلهٔ فارسیه تقاعدے نورزیده و با اینهمه مشکلاتے که دریں تالیف روداده چوں دریں باب انموذجے از اکابر مؤلفانِ عجم در دستِ مؤلف نبود ـ اگر بعضے از تشریحات مسائل ضروریہ مهمل مانده و در بعضے دیگر زلتے روے داده باشد چشم از خلّصِ احبابِ نکته شناس آن است که بر شیوهٔ پاک طینتان گزیده آئین مقوله ع

والعذر عند کرام الناس مقبول

را پیش نهادِ خاطر عاطر ساخته مؤلف را دریں باب معذور دارند ـ کما قلت

ع حقیقت شناسانِ معنی نظر ‌ ‌ ‌ ‌ گمارند بر عیب چشمِ هنر

نظر به تسهیل تبویب کتاب را در پنج بهره ترتیب داده آمد

بهرهٔ نخستین در متفرقات که هر چند جزو علم بلاغت نیست اما از جهتے تعلق به بلاغت دارد و بیر بلیغ را از دانستن آں چاره نیست

بهرهٔ دومیں در علم معانی که بلاغت عبارت از آن است ـ

بهرهٔ سیومیں در علم بیان

بهرهٔ چهارمین در علم بدیع

بهرهٔ پنجمیں در موازنه و تنقید که اهم مقاصد ایں کتاب است ـ

وافوض امری الی الله وبه ثقتی وعلیه اعتمادی
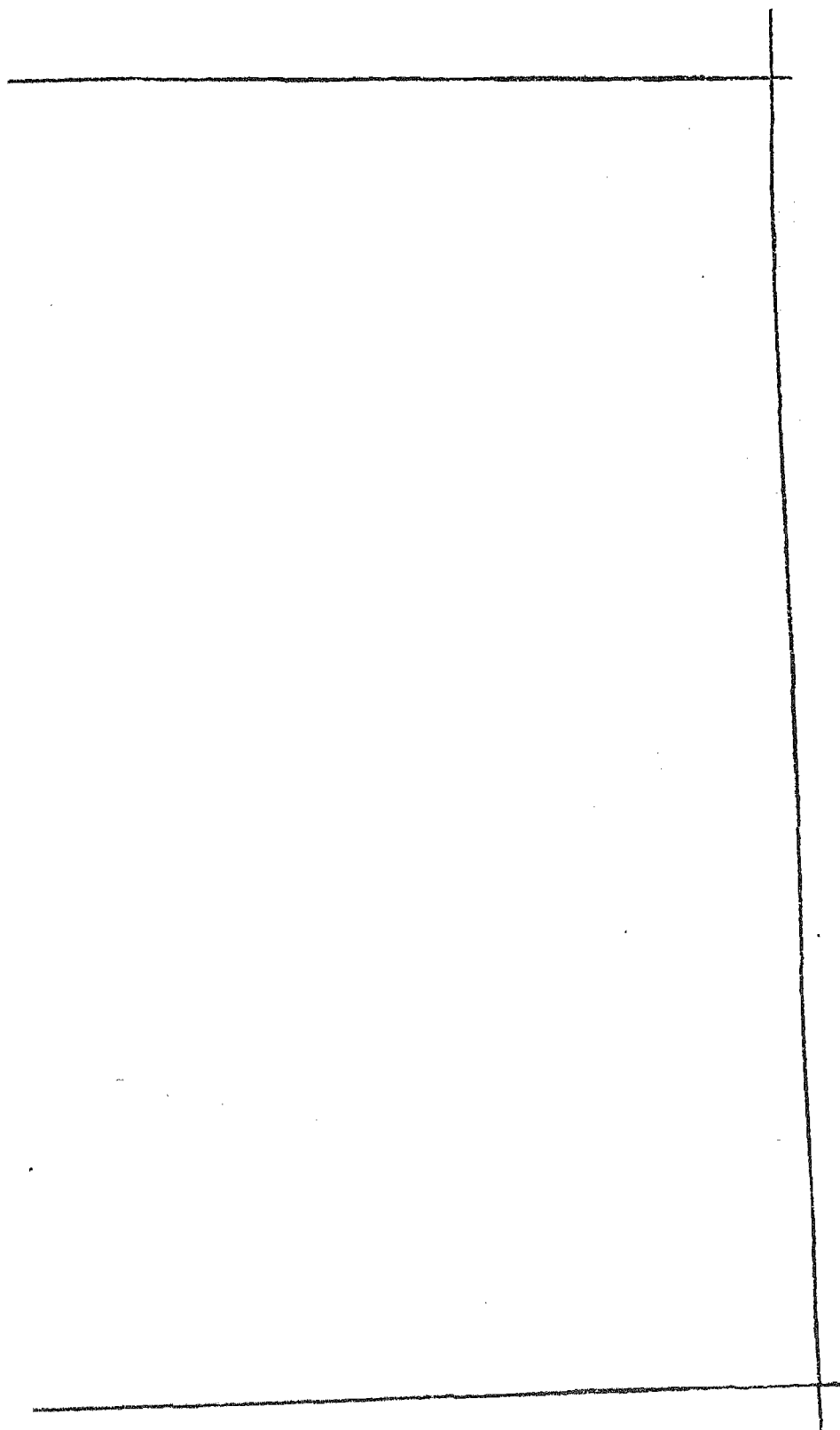
مسئلہ ربط الفاظ با اشیاء

چوں بہ امعانِ نظر در احوالِ اشیاءِ مکوّنات مے نگریم چناں بوضوح
مے پیوندد کہ اشیاءِ عالم را بہ یکدیگر ربطے است کہ واسطۂ تناسبِ الفاظ
است و الفاظ واسطۂ اظہارِ آں ربط است بر دیگراں و وجود ایں ربط در
ہمہ کائنات ساری است ۔ و ہیچ شئی کہ از حیزِ عدم لباسِ وجود
پوشیدہ از اصل ایں ربط فارغ نہ ۔ و فہم ایں نقطہ موقوف است بر فہم
اتحادِ مادۂ اشیاء ۔ چنانچہ در تنزیل اشارت بدیں معنی رفتہ ۔ اَوَلَمْ یَرَ الَّذِیْنَ
کَفَرُوْٓا اَنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ کَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنٰهُمَا وَجَعَلْنَا
مِنَ الْمَآءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ ۔ و ترتیب صور و آثار و خواص مختلفہ بمواد
آنہا از مبادیِ عالیہ فائض گشتہ کہ بحکمِ فَالْمُدَبِّرٰتِ اَمْرًا از مبدءِ فیاضِ
حقیقی مہبطِ خیرِ محض اند چنانچہ ایں معنی در کتبِ حکمیہ بہ دلائلِ قاطعہ و براہینِ
ساطعہ مدلل و مبرہن گشتہ و ایں مقام تحملِ شرح و بسطِ آں ندارد و ایں نوع
ربط در اشیاء مبنی بر اتحادِ جنس یا نوع یا مبنی بر اتحادِ خواص و آثار یا اتحادِ
زمان و مکان و غیر ذلک می باشد ۔ و اگر خواہی کہ بر حقیقت ایں ربط آگاہ
باشی تامل کن در کیفیت ربطِ اعضاءِ انسانی کہ ہیچ یک از آں از دیگرے

مستغنی نیست۔ پس آنچہ در عالم صغیر مسلم است در عالم کبیر نیز مسلم خواہد بود۔ و
میانِ ذوی العقول علت ایں ربط اکثر مبنی بر تشاکل و تشابہ روحانی است
و فہم کیفیت ایں ربط محض بہ موہبت الٰہی تعلق دارد۔ ومزاولتِ اصولِ حکمیہ
را درآں دخلے نیست چہ عقل جزئی انسانی را در ادراکِ عللِ خفیہ قدمے
راسخ نیست و آنچہ تا غایت بہ وضوح پیوستہ حکم قطرۂ از محیط اعظم دارد۔
و باید دانست کہ مراعات تناسب الفاظ در کلام بلیغ موقوف بریں قانونِ
ربط اشیاء است و ایں وقتے میسر گردد کہ متکلم از حقیقت وضع کلماتِ مفردہ
بکلی آگاہ باشد۔ و ایں معنی خاصہ ذات خداوندی است و بس۔ ماہر ایں
فن را از ذوقِ سلیم ناگزیر است۔ اے طالب ہوشمند زنہار با کسے کہ از ذوقِ
سلیم بہرہ ندارد دریں باب عربدہ نکنی۔ چہ تفہیم بلید متناہی کہ در قیودِ رسوم جدلیان
مقید است خیلے دشوار بل ناممکن است زیراکہ فہم کیفیاتِ نفسانیہ موقوف
است بر لطافت طبع و سلامت فطرت کہ وجدانِ صحیح لازم آن است۔
و بلید را ازاں حظے نہ۔ و ملحق بہ قانونِ ربط اشیاء قانونِ تناسب بین الالفاظ
والمعانی است کہ اکابر فضلاء بطریق عموم در جمیع لغات بہ تحقیق آں قائل
شدہ اند و بعضے آں را محل نظر گماں بردہ اند۔ والحق اگر صاحب فراست
صحیحہ بہ نظر تدقیق در حقیقت وضع کلمات بہ ازائے اشیاء نیکو تامل نماید ہر آئینہ متانت
رائے طائفہ اولی بر دیدۂ اعتبار او جلوہ گر آید۔ تفصیل ایں اجمال آنکہ ام

وضع لغات در ہر قومے و ہر ملکے در مبدء حال موقوف بر الہام فیاضِ مطلق
بوده است که آثار فیض رحمتش رَحْمَتِیْ وَسِعَتْ کُلَّ شَیْءٍ ہر ذرّه کائنات را محیط
است - ہمچو بچه که چوں از رحمِ مادر بیروں آید طلب شیرِ مادر میکند - و بتدریج از
اغذیه لطیفه میل به اغذیه ثقیله میکند و ایں محض بحکم اَعْطٰی کُلَّ شَیْءٍ خَلْقَهٗ ثُمَّ هَدٰی
موقوف بر الہام ملہم غیبی است سبحانه و تعالیٰ - زیرا که قابلیتِ موادِ اعیان اقتضائے
ہماں امرے کند که در بدؤ فطرت درآں ودیعت نہاده اند - ہمچنیں کلمات
موضوعه به ازائے معانی در بدو فطرت بصورت اصواتِ بسیطه که مادۂ اولین
حروفِ ہجا ست ظهور یافت و آں اصواتِ بسیطه با موادِ اعیان نسبتے مخصوصه
داشت به بیں تا وضعِ لفظِ گسستن و وضع لفظ شکستن چه طور باہم دیگر تباین
کلی دارد - چه اوّل بر انفصالِ اجزائے چیزے دلالت کند که از قبیل رشته
و رسن و تار باشد - و ثانی بر انفصال اجزائے چیزے که از قسم چوب و سنگ
و آہن و غیر ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاحش
و سہو ناقابلِ اعتذار کرده باشی و وجہش ہماں است که در ماسبق مذکور شد
یعنی تلفظ ہر دو جداگانه با ہیئتِ چیزے منفصل الاجزا نسبتے مخصوصه دارد
و حاکم بوجود ایں نسبت ذوق سلیم است و بس - و چوں افرادِ نوعِ انسانی را
در مدارج کمال نوبت بارتقاء طبعی رسید ہماں اصواتِ بسیطه از ہیئتِ بساطت
به ہیئتِ ترکیب مائل شده بصورتِ کلماتِ موضوعه ظاہر شد - و چوں ہیئت

اصوات بسیطۂ مادۂ کلماتِ موضوعہ است کہ بر وجودِ موادِ اعیان علی اختلاف
المراتب مرتب گشتہ و بطریقِ لازم الماہیت بہ اعیان تعلق دارد۔ می تواں
گفتن کہ اعیان و کلمات ہر دو از یک سرچشمۂ حکمتِ ازلی آب خوردہ و اگرچہ
بظاہر صورت ہر یک در لباسے دیگر جلوۂ ظہور یافت اما در معنی ہر دو بر یک
حقیقت واحدہ متفرع گشتہ و چوں فعلیتِ اعیان متقدم است بر فعلیتِ کلمات
اوّل را بر ثانی تقدم زمانی است

بداں کہ مقصود از ایراد ایں بحث دریں مقام آن است تا بدانی کہ
ہر کس کہ از حقیقتِ وضعِ مفرداتِ کلمات آگہی ندارد و از اطلاقِ لفظ در محلِ مناسب
ہم آگاہ نباشد و از ایں جاست کہ بسیارے از ناقص الکلاماں در ترکیب
و ترتیب الفاظ راہِ غلط مے روند ۔

بداں کہ خفت و ثقلِ الفاظ ملفوظہ موقوف است بر حرکات و سکنات
و مخارج حروفے کہ ترکیب الفاظ ازان است ۔ چہ توّالی حرکات و اتحادو

تقارب مخارج در کلمہ موجب ثقل آں می باشد و ثقل عبارت است از تعسّر تلفظ بداں کلمہ پس لفظے کہ از توائی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد تلفظ آں بر زبان ثقیل نیاید و بوصف خفت متصف گردد۔ و در بعضے از الفاظ توائی تشدیدات ہم موجب ثقل کلمہ می باشد خواہ ایں معنی در یک کلمہ متحقق گردد یا دو کلمہ یا زائد از آں کہ بقاعدہ ادغام بہ یکدیگر موصول باشند اما آنکہ ایں صورت مخصوص بزبان تازی است و اغلب کہ چوں کلمات پارسی را بمیزانِ مذکور ہوا زنہ کنیم چناں بوضوح مے پیوندد کہ ثقل در زبان پارسی در یک کلمہ یافتہ نشدہ۔ چہ توائی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج دریں زبان نادر الوجود است۔ و در ہیچ یک از کلماتِ پارسی بیش از دو حرکت متصل بہ یکدیگر نظر نیامدہ۔ نعم در ترکیبِ اضافی و توصیفی سہ حرکت یا زیادہ در کلمات متعددہ امکان وارد و در تازی سہ حرکت در یک کلمہ و از چہار تا ہشت حرکت در کلماتِ متعددہ بر طریق تتابع و توائی بلا مضائقت جمع شدن مے تواند مثلاً در جملہ ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعْثَرٰی ہشت حرکت بشمار مے آید و چوں در ہمیں جملہ حرف فا و کلمہ لِمَ کہ از معنی استفہام مشعر است بیفزائی و بگوئی فَلِمَ ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعْثَرٰی شمارہ حرکاتِ متوالیہ تا بیازدہ مے رسد و اگر در ہمیں جملہ تصرف زائد خواہی ارم نام شخصے را بطریق فاعل فعل زیادت کُنی و بگوئی قَالَ اَرَمُ فَلِمَ ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعْثَرٰے بہ بیں کہ شمارہ حرکاتِ متصلہ تا بہ پانزدہ مے کشد وَھُوَ کَمَا تَرٰے و حال اتحاد و تقارب مخارج حروف در بابِ خفت و

ثقل خود معلوم است حاجت تفصیل ندارد - اما این معنی نیز بیشتر در زبان تازی اتفاق افتد - زیرا کہ حروفِ مخصوصۂ زبانِ تازی را در ترکیب کلمات پارسی راہ نیست و اکثر منشا ثقل ہماں حروف مے باشند و ازیں جاست کہ اسباب تخفیف کلمات از قبیل اعلال و ابدال[1] و اسکان و ادغام مختص بزبان تازی است وچوں امتیاز حروف زائدہ و اصلیہ نیز از خصوصیاتِ زبانِ تازی است - وہمیں معنی موجب وسعت نطاق لغتِ عربی است بنا بریں ابنیۂ کلماتِ تازی در کلماتِ ثلاثیہ غیر مجردہ از حیز احصا افزوں است بخلافِ زبان پارسی کہ امتیازِ زیادت و اصل حروف را در آں مدخلے نیست و بنیۂ کلماتِ زبان ثنائی و ثلاثی و رُباعی است و خماسی کم و سداسی و سباعی بطریقِ ندرت و در زبانِ تازی ہیچ اسم کم از ثلاثی یافتہ نشدہ الا در مبہمات وچوں قیاس حروفِ زائدہ در ابنیۂ ثلاثی و رباعی و خماسی غیر مجردہ راہ یابد ترکیب بعضے از کلمات تا سباعی مے رسد - پس لامحالہ تلفظ بداں کلمات مستلزم ثقل گردد - وتشدید حروف کہ لازمِ عمل ادغام است ہم از خواصِ زبانِ تازی است - چوں در یک کلمہ یا در دو یا زیادہ ازاں عمل ادغام را بکار برند بضرورت صورتِ تشدید بہم می رساند - و ایں معنی در زبانِ پارسی مفقود است نعم لفظ خُرّم و فرّخ را پارسیاں مشدد خواندہ اند و ایں ہر دو مرکب اند - وگاہے لفظ مخفف را ہم بضرورت شعری مشدد می خوانند - مثلاً لفظ زردشت کہ

---

[1] ابدال در بعضے از کلمات پارسی یافتہ می شود - ۱۲ منہ

وصیغۂ مضارع از مصدر پریدن وغیر ذلک وحکیم فردوسی لفظ کشتی را ومولوی نظامی لفظ پُری بالضم را مشدد آورده اند۔ وہر دو بزرگوار از فحول شعراء زبان پارسی ہستند۔ اما این معنی مستند بضرورت شعری است۔ نہ باصل وضع کلمہ پس مے تواں گفتن کہ تشدید را در وضع کلمات پارسیہ مدخلے نیست الا بندرت وبرنادر حکم نتواں کرد۔

باید دانست کہ اوضاع طبیعیہ بلاد وامصار مختلفہ بریک وتیرہ نیست۔ و ریاح ومیاہ دیار وبقاع را بامزجۂ مردم آں جاہا مناسبتے مخصوص است۔ وقویٰ فطریۂ مردم بہماں مناسبت مخصوصہ در مراتب شتّٰی نشو ونمای پذیرد۔ وعضلات واعصابے کہ در جرم کام وزبان ومجاری تنفس نہادہ اند در ملائمت وخشونت ولطافت وکثافت در یک مرتبہ نتواند بود والفاظے کہ مردم آں بقاع بداں تلفظ مے کنند خفت وثقل آں موقوف بر لطافت وکثافت عضلات واعصاب وآلات اصوات ایشاں می باشد۔ وبہمیں معنی اشارت رفتہ در کلام مجید بالفاظ اِختِلافُ اَلسِنَتِکُم وَاَلوَانِکُم چہ لفظ لسان بطریق حقیقت بر جرم زبان کہ پارۂ گوشت است وبطریق مجاز بر الفاظ لغت ہر دو اطلاق مے کنند۔ نظیرش لفظ آفتاب است کہ بمعنی کرۂ جرم مخصوصہ منورہ وضوء آں ہر دو مستعمل است وایں اختلاف اوضاع بلاد نہ ہمیں در اختلاف السنہ بمشاہدہ رفتہ بل در اخلاق وعادات مردم نیز بہماں نسبت متحقق است چوں ایں مقدمہ ممہد گشت می گوییم کہ تلفظ کلمات

بقاعِ مخصوصہ بر مردم بقاعِ اُخریٰ کہ بُعدِ مسافتِ ممتدہ میاں آنہا ثابت است ثقیلے ودشوارے اُفتد نعم بمزاولت وممارستِ سالیانِ دراز فی الجملہ معتاد مے شوند۔ اما توافق در لہجہ در اکثر مواد ممتنع الحصول است بنا بریں می تواں گفتن کہ کلماتِ لغتے بہ نسبتِ مردمِ لغتِ غیرِ آں میل بہ ثقل دارد۔ واگرچہ ایں امر درحق اہلِ آں لغت قرینِ صواب نیست۔ زیرا کہ بہ تجربہ معلوم است کہ مردم انگلیس تلفظ تا ودال را بمخرج تا ودالِ ہندی واہلِ عرب برعکس ایشاں تلفظ تا ودالِ ہندی را بمخرج تا ودال تازی تلفظ مے کنند۔ ووجہش ہماں است کہ در ماسبق بتمہید ذکر یافت۔ وچوں ایں نوعِ خفت وثقل کلمات بہ اضافتِ مردمِ اہلِ آں بقاع واغیار معتبر است ما آنرا بخفت وثقل اضافی تعبیر مے کنیم فتامل وتدبر۔

بحث در ترادفِ الفاظ

اصطلاحِ ترادف اکثر بر السنہ طلبہ جاری است وبسیارے از محصلین ومولفین ہم بترادفِ الفاظ قائل شدہ اند والحق کہ در اطلاقِ ایں لفظ مسامحتے ورزیدہ اند والا ترادفِ الفاظ حقیقتے است کہ نزدِ ماہرینِ السنہ اصلے ندارد زیرا کہ وضعِ مفرداتِ کلمات مبنی است بر اعتباراتِ جداگانہ اعتبار ریکہ در وضعِ یک

کلمہ معتبر است غیر آں اعتبار است کہ در وضعِ کلمۂ دیگر ملحوظ است ۔ کما مرّ آنفاً۔
واگر کسے بدیدۂ تحقیق در وضعِ کلمات وارسد و بمعیار بصیرت ناقدہ سرہ را از
ناسرہ باز داند بسہولت دریابد کہ ہیئت مخصوصہ کلمہ از ترتیبِ حروف و حرکات
وسکنات آں بہم میرسد و ایں برہانِ قوی است بر ابطالِ ایں دعویٰ و تزییف
ایں مدعا زیرا کہ بالبداہت معلوم است کہ واضع نظر بہ اختلافِ معانی در وضعِ
الفاظ اسپ و سمند و بور و بارہ و یکران و ختلی و خنگ و بادپائے ۔ وہیون
و رہ انجام و غیرہا ہیئآتِ مختلفہ قرار دادہ ۔ و اختلاف ہیأت خود دلیل است
بر اختلافِ اعتبارات ۔ و اختلافِ اعتبارات مستلزم تغایرِ معانی است ہمچنیں
بسیارے از نامحققاں کہ در علم اشتقاق و لغت مزاولتے ندارند گماں می برند
کہ در تازی شتر و شیر و شمشیر و شراب را لغات تا بہ مئات میرسد و از تقریر یکہ ماذکور
ساختیم بے خبر افتادہ اند ۔ بالجملہ حقیقت ترادف در ہیچ لغت یافتہ نشدہ ۔ نعم
اگر وجود ترادف در دو لغت متغایر ادعا کنند مسلم است و غیر ازیں نہ ۔ چنانچہ می
تواں گفت کہ شتر مترادف جمل است نہ ابل مترادف جمل واگرچہ در مجاری
استعمال ابل را مترادف جمل می گویند و ایں معنی بر واقفِ لغت و اشتقاق
مخفی نتواند بود و اگر کسے گوید کہ بسیارے از مؤلفاں بترادف الفاظ قائل شدہ

لہ و فہم ایں معنی کہ ابل مترادفِ جمل نیست موقوف است بر فہم اعتبارا تے کہ واضع ہنگام وضع آں را
ملحوظ داشتہ و ایں امریست کہ کم کسے از علمائے محققین بدیں رتبہ اعتبار یافتہ ۔

اند وایں خود دلیلے است بر وجود آں۔ گوئم کہ ما دریں باب مقلدِ دیگراں نیستیم و مع ذلک می تواں گفت کہ قولِ ایشاں بہ ترادف نہ مبنی بر تحقیق است بل بطریقِ تفہیم مبتدیاں تسہیلاً لفظے را مترادفِ لفظِ دیگر قرار دادہ اند وایں معنی موجبِ نقض دعویٰ ما نیست فافہم فانہ دقیق۔

علمِ ادب

ادب محرکۃً کلمہ تازی است و در لغت معنیٔ آں زیرکی و نگہداشتِ حدِ ہر چیز است۔ واز قرارے کہ علامہ ابن خلدون در مقدمۂ تاریخ تجویز نمودہ چناں بوضوح مے پیوندد کہ علمِ ادب علمے معین نیست۔ تا تعیینِ مفہوم آں کردن بتوانیم بل مجموعِ علوم عدیدہ را ادب مے نامند۔ وصاحب منتہی الارب گوید کہ علمِ ادب عبارت است از علمے کہ بداں خود را از خلل در کلام نگہدارند و آں دوازدہ قسم است ہشت اصول بدیں تفصیل۔ لغت، صرف، نحو، اشتقاق، معانی، بیان، عروض، قافیہ۔ و چہار فروع بدیں نمط علم رسم الخط و علم قرض الشعر و آں علمے است کہ امتیاز کردہ مے شود بداں میان اشعار سالم و غیر سالم از عیوب و علم انشاء نثر از خطب و رسائل، و علم محاضرات یعنی علم تاریخ و بالجملہ ادب قومے عبارت است از مجموعِ نثر و نظمِ آں قوم و ازینجا ست کہ ماہر نثر و نظم قومے را ادیب بان ایشاں گویند۔

ولابدّاست که چنیں کس در علوم مذکورہ دستگاہے بلند و پایۂ ارجمند داشتہ باشد و شاعر را ناگزیر است که ادیبِ کامل باشد۔ و شاعری امرِ طبیعی است ولہٰذا ہر ادیب شاعر نتواند بودن و کمالِ ادیب آں است کہ بہنگامِ تکلّم او را در اظہار آنچہ کہ مطمحِ نظرِ اوست دقتے رو ندہد - و در فراہم آوردنِ ہر گونہ الفاظ کہ بلا غش مقتضئ آں است قادر باشد۔

ہر چند اربابِ فنون در حرفتے کہ اشتغال دارند بمقتضائے کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ در مدحِ آں خیلے مبالغہ مے نمایند۔ گوئی در نظرِ ایشاں فنونِ اُخریٰ در برابرِ فنِ ایشاں وقعتے بیش ندارند اما شکے نیست کہ فنے از فنونِ حکمت و دانش در مدنیات قومے رواج نیافتہ کہ از سرچشمۂ ادبیاتِ آں قوم سیراب نشدہ باشد و نخواہد بود زیرا کہ ہیچ علم و فن بپایۂ تکمیل نرسیدہ تا ذخیرۂ الفاظ و مصطلحات را بر وجہِ کمال بہم نرساند و ایں معنی دلیلِ واضح است بر احتیاج آں علم و فن بسوئے علم ادب کہ متکفّلِ آں است و از ہمیں است کہ ادیبِ کامل ہر گونہ خیالات را بہ سہولتِ تمام بہ نحوے عرضہ دادن مے تواند کہ دیگراں را میسّر نبود وصدقِ ایں مقال وقتے پدید آید کہ در عباراتِ دو کس از مصنفانِ علمے یا فنے نظر و ارسیم یکے از آں ہر دو در ایضاحِ معنی و سلاستِ الفاظ و عذوبتِ بیان تا بجدّے رسیدہ کہ خوانندگاں در حیرت فرو مے مانند و دیگرے از عہدۂ تفہیم و ادائے معنی بیروں آمدن نتواند تا متعلماں را در فہمِ عبارتش اشکالاتِ زائدہ

روئے میدہد- وجہش آں است کہ آن یکے راازادبیات بہرۂ کافی و حظے وافی حاصل است وآں دیگرے از حسن اداکہ از لوازم ادیب است چیزے باخود نداشتہ است- وہمیں حال است مرخطبائے قومے را کہ یکے بر مستمعین بطلاقت وذلاقت اتمام حجت می تواند کردن ودیگرے از اظہار معنیٔ مقصود چوں خر درگل فرو مے ماند-

وبالجملہ ضرورتِ ادب بیشتر ازآن است کہ حاجت بہ استدلال اُفتد زیراکہ ترقیۂ قوائے عقلیہ وافادۂ بنی نوع واصلاح ہرگونہ مدنیاتِ انسانی مربوط بدان است- وبرماہرِ علم تاریخ خود ہویدا است کہ نااستوار بودن قومے درادبیات دلیل برجمود آں قوم است-

اسبابِ ترقیۂ شؤون ادبیات

ایں مبحث تعلق بہ علم محاضرات وسیر وتواریخ دارد- چوں در تواریخ اقوام مختلفہ غور وخوضے ودچناں بوضوح مے پیوندد کہ چند انکہ قومے در تحقیقِ موادِ شتّیٰ روئے بایجاد واختراع آوردہ فنونِ متفرقہ را درسلسلۂ تدوین وترتیب می آرند حاجت ایشاں بوضعِ مصطلحات جدیدہ یوماً فیوماً ترقّی مے پذیرد- واگر لفظے در زبانِ خویش نمے یابند کہ تعبیر از معنیٔ مقصود بداں کنند بزبانِ دیگر رجوع مے نمایند تا بتدریج

نطاقِ الفاظ آں قدر بوسعت مے گراید کہ دیگراں دریں باب محتاجِ ایشاں می باشند و بدیں ہنجار زبانِ ایشاں بوصفِ جامعیتِ علوم وفنون متصف میگردد۔

ادبیاتِ تازیاں کہ آغازش از آغازِ زمانِ استیلاء وانجامش تا او آخر قرنِ ثالث است بر نصف النہار کمال ترقی ارتفاع یافتہ وتاچند قرن دیگر بریک حالت برقرار بودہ است ۔ اما بے آنکہ اسلامیاں علوم وفنون اہلِ مصر و یونان را در مکاتیب خویش جادہند زبانِ تازی را بہ لقب اُمّ الالسنہ یاد نہ کردند و وکفیٰ بہ فخرا۔

مخفی مباد کہ فنِ شعر نیز در ترقیۂ ادبیات قومے دخلے تمام دارد۔ وتازیاں گوئی برین میدان از ہمہ اقوامِ عالم گوئے سبقت ربودہ اند۔ ووجہش بر ظاہر است زیرا کہ مذاقِ شعر در طبائع ایشاں از بدو فطرت بودیعت نہادہ اند تلمے تواں گفتن کہ ایں فن نزد ایشاں ما بہ الامتیاز قرار یافتہ وہم مخصوص برجال نبودہ است بل زناں نیز دریں خصوص با رجال ہم پایۂ ایشاں راہ رفتہ اند واز ینجا ست کہ اقوامِ غیر عرب را عجم مے خوانند۔ اما آنچہ از دانستن آں گزیر نیست آن است کہ وسعتے کہ در ادبیات از فنِ شعر روئے مے نماید مبنی بر اصولِ تشبیہ واستعارہ وکنایہ مے باشد وایں نوعِ اصول موجب ازدیادِ بلاغت مے افتد زیرا کہ شاعر کیفیاتِ طبیعیہ و تاثراتِ نفسانیہ را بہ وجہے بر دیگراں عرضہ مے دہد کہ در اظہار ایں گونہ حقائق طریقۂ انیقہ بہتر از فنِ شعر یافتہ نشدہ۔ واگر کسے گوید کہ مصوّر و سنگ تراش ہم

بدیگران نقشِ چیزے را بعینہ در نظرِ دیگراں جلوہ مے دہند دعوئ خصوص شعور دریں
باب وقعتے ندارد بجوابش میگوئیم کہ بلے آنچہ گفتی براستی نزدیک تر است اما ظہورِ
کمالِ مصوّر و سنگ تراش بیروں از محسوساتِ خارجیہ اثرے ندارد۔ کیفیاتِ نفسانیہ
باطنیہ را نتوانند بر دیدۂ نظارگیان جلوہ دادن۔ بخلافِ شاعرِ بلند پایہ کہ دسترس آں دارد
کہ حقائقِ خارجیہ و باطنیہ ہر دو را بہ نحویکہ خواہد در لباسِ تشبیہ و استعارہ بر دیدۂ اعتبار
جلوہ دہد۔ و بالجملہ اثرے کہ از شعر بر ادبیات قومے متصوّر است قیاس آں از
محاوراتِ عامۃ الناس می تواں کردن۔ چہ زبانِ شعرا را در طبقاتِ اہلِ آں
بروجہ استناد و استشہاد معتبر دارند۔ و چوں بنائے کلامِ شعرا مبنی بر اصولِ تشبیہ
و مجاز مے باشد کہ در انبساط و انقباضِ نفس اثرے عظیم دارد۔ بنا بریں طبائعِ اہلِ
روزگار مستعدِ آں باشند کہ آں را بحسنِ قبول تلقی نمایند۔ اما شمارۂ شعرائے قومے
کہ زبانِ ایشاں را میزانِ استناد و استشہاد مے سنجند در ہر قرنے و قومے بیشتر
بودہ است چنانکہ بر ماہرِ ادبیاتِ قومے مخفی نیست۔

و از جملۂ اسبابِ ترقیۂ ادبیاتِ قومے علمِ سیر و تواریخ است۔ چہ کارکردِ
ایجادات و اختراعات و تدوین و ترتیبِ علوم و فنون و احوالِ موجدان و مخترعان
و مؤلفانِ آں قوم ہمہ در کتبِ سیر و تواریخ سمتِ تحریر یافتہ برائے ضروریاتِ
ایشاں بطریقِ یادگار بر صفحاتِ روزگار پایدار مے ماند۔ والحق کتبِ تواریخ را
در ادبیاتِ نثر بہرۂ عظیم است و بعید نیست اگر گوئیم کہ تکمیلِ ادبیاتِ قومے

بغیر از کتب فن تواریخ متصور نیست۔ مؤرخ مردے باید فاضل از طریق استدلال آگاہ تا نتائج را با اسباب آں ربط صحیح دادن تواند۔ و در زبانے کہ بتالیف دست برآرد مہارت کلی داشتہ باشد۔ شاعر و مورخ ہر دو زباندان مے باشند اما فرق میانِ ہر دو آں است کہ شاعر صورتِ بیان را برنگ ریزئ تشبیہ و استعارہ چناں پرداز میدہد کہ موجب استغرابِ مستمعین میگردد و بسا باشد کہ کلامش بہ لوازمِ اغراق و غلو امتزاج یافتہ از اصلِ خویش دور می اُفتد۔ و سرِ ایں امر آں است کہ شعر تا بزیور تشبیہ و استعارہ مزین نباشد اوقع فی النفس نمی آید۔ و ایں معنی البتہ سنگِ راہ مقصدِ مورخ میگردد زیرا کہ مؤرخ را ناگزیر است کہ واقعاتِ مدنیہ و حوادثِ سیاسیہ و ترقیات علمیہ و عملیہ را بصورتِ اصلیہ آں جلوہ دہد۔ تا موجبِ اعتبار دیگراں آید۔

و از جملہ اسبابِ ترقیۂ ادبیات قومے و یانات و شرائع آں قوم است و ازینجاست کہ محققین اَلسنہ متفق ہستند کہ ملیات را دریں خصوص دخلے عظیم است۔ والحق کہ اساسِ ادبیاتِ بعضے از اقوام مبنی بر ملتِ ایشاں بودہ است۔ و اصل دریں باب آں است کہ تعلیمِ مذہب و ملت موقوف است بر کتب سماویہ و صحفِ الہامیہ و ایں نوع کتب و صحف مشتمل باشند بر عبارا تے کہ عامہ ناس را دسترس آں نباشد کہ بے تعلیم و تعلم بر مفہوم آں عبارات آگاہ گردند بنا بریں احتیاج بہ سفرنگِ آں داعی گردد تا کوتہ دستاں و کم سواداں را در فہم آں سہولتے

دست دہد۔ چنانکہ در کتبِ سماویہ ہر ملت مشاہدہ میرود کہ در شرحِ عبارات آں تودہ برتودہ شروح وتفاسیر تالیف کردہ اند۔ وبالجملہ ملت وکیشِ قومے را کہ اساس آں بر تعلیم وحی والہام نہادہ اند در ترقیہ ادبیاتِ ایشاں قدمے راسخ است وآنچہ در مبحثِ ترقی وتنزلِ ادبیاتِ قومے از تذکرِ آں چارہ نیست آن است کہ قومے کہ مالک ازمّۂ جہانداری وماسکِ اعنّۂ کامگاری باشند بضرورت در انکشافاتِ علومِ جدیدہ واختراعاتِ فنونِ متنوّعہ وایجادات ومصنوعاتِ مختلفہ سعی ہرچہ تمامتر بکار مے برند۔ وبدیں نہج در محاوراتِ ایشاں مصطلحاتِ ضروریہ راہ مے یابد ونطاقِ ادبیات را وسعتِ تمام دست دہد۔ گوئی عروج ودولتے در ترقیۂ ادبیاتِ قومے دخلے عظیم دارد۔ وانحطاطِ آں موجب زوال ادبیات ایشاں است وبس۔

خصائصِ زبانِ پارسی کہ بداں از تازی امتیاز دارد

از جملہ اموریکہ طالب را از مراعاتِ آں ناگزیر است۔ خاصۃً کسانے راکہ متصدیِ ترجمہ از پارسی بزبانِ دیگر وبالعکس آں باشند علم بہ بعضے از خصائص پارسی است وہر چند بیان آں بر وجہ استیفا دشوار است اما بہ استقراء ناقص بہ ضبط آں مے پردازیم۔

اوّل اینکہ پارسیاں در زبانِ خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند۔ صیغۂ فعلے را کہ برائے مذکر استعمال کنند ہماں را برائے مؤنث می آرند و در تازی صیغۂ مذکر و مؤنث جداگانہ تجویز کردہ اند۔ وہمیں حالت در استعمال اسمائے اشارات و اسمائے موصولات و ضمائر بازر باشد یا مستتر متصل باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است و عجب تر آنکہ عدمِ امتیاز مذکور بر مستمعین دشوار نمے آید۔ بل از سیاق و سباقِ کلام بسہولتِ تمام فاعل و مفعول را در مے یابند۔ حاجت بقرینۂ لفظیہ نمے اُفتد۔

دوم۔ مدارج فاعل در زبانِ پارسی شش است و در تازی ہژدہ۔ وجہش اینکہ صیغۂ تثنیہ مخصوص بزبانِ تازی است بپارسی نشانے ندارد۔

سوم۔ در پارسی رعایتِ تطابقِ فعل با فاعل در صیغہائے مختلفہ ضروری است۔ فاعل ظاہر باشد یا مضمر بخلافِ تازی کہ برائے فاعل ظاہر واحد باشد یا تثنیہ یا جمع صیغۂ فعل را واحد مے آرند۔ اما چوں فاعل مضمر باشد البتہ تطابق میانِ صیغۂ فعل و فاعل ضروری است۔

چہارم۔ پارسیاں برائے ہیئتِ ہر فعلے علامت لفظیہ قرار دادہ اند۔ کہ بداں فعلے را از فعلے امتیاز مے دہند۔ بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال اوزانے مقررہ نبا نہادہ اند۔

پنجم۔ در پارسی برائے ساختنِ صیغۂ مضارع ضابطہ کلیہ یافتہ نشدہ۔

بل موقوف بر سماع است و ایں مشکلے است مر طالبانِ نو آموز را کہ بدون ممارست روزگارے دراز حل آں دشوار است۔ اما در تازی مشکلے دیگر روئے مید ہد و آں قوانین معتل و مہموز است کہ در ساختن اسماء و افعال بصورت اعلال و ادغام و اسکان و تحریک اجراء می یابد۔ و مبتدیاں بل بعضے از محصلاں نیز در اخذ صیغہ معینہ فرو مے مانند و بدقت و تامل تصحیح آں مے کنند۔

ششم۔ دقتے کہ در تعیین معنے لام تعریف در تازی پیش می آید پارسیاں از آں اصلا خبر ندارند۔ و ایں مرحلہ ایست ادق من الشعر و احد من السیف کہ در آں شاہسواراں عرصہ تحقیق را بسیارے از نشیب و فراز و تل و مغاک پیش آمدہ و از جادہ مستقیم انحراف ورزیدہ در گو زیاں افتادہ اند کما لا یخفے علی من لہ نظر فی کتب القوم و از ینجا ست کہ در زبانِ پارسی باظہار معنی لام تعریف کہ در معانی مختلفہ استعمال کنند لفظے یافتہ نشدہ و ازیں روئے زبانِ پارسی از تحقیق مسائل لام تعریف کہ اصحاب عربیت آں را در عبارات طویلہ شرح مید ہند بکلی فارغ است۔

ہفتم۔ آنکہ ضمیر مجرور را پارسیاں متصل بہ مضاف و ہم منفصل بالفاصلہ مے آرند و در تازی انفصال جائز نہ۔

ہشتم۔ پارسیاں صفت را مقدم بر موصوف و ہم موخر از وے ذکر میکنند و در تازی قطعاً موخر می آرند و در پارسی فصل میانِ موصوف و صفت روا نہ۔ الا بطریقِ شذوذ نظر بہ ضرورتِ شعری۔ و در تازی مطرد است

نہم - پارسیاں اصلا در ترکیب اضافی فصل نمے کنند و در تازی بضرورت جائز و ایں فصل اکثر بہ حرف ما زائدہ مے آرند -

دہم - ترخیم منادی در تازی مطرد است و در پارسی اصلے ندارد -

یازدہم باب بناء و اعراب و صرف اسمے و منع آں مخصوص زبان تازی ست و در پارسی نشانے ندارد

دوازدہم - تعریف مبتدا اگرچہ در تازی ہم مختلف فیہ است و نظر بہ اکثریت آں جمہور نحاۃ قائل آں شدہ اند اما در پارسی اعتبارے ندارد -

سیزدہم - مسئلہ عوامل لفظی و معنوی در پارسی کہ بداں تغیرے در آخر کلمہ راہ یابد ہیچ نیست نعم بعضے از حرف افادہ معنی مخصوص می کنند - اما در معمول لفظاً تغیرے پیدا نمے کنند - چنانچہ در جملہ " زید در خانہ نشستہ است " بہ تتبع تازی میگویند کہ در حرف جار است و خانہ مجرور اما بہ نحویکہ بہ تازی در ترجمہ اش میگویند فی الدار و لفظ دار را بحرکت کسرہ مجرور مے خوانند در پارسی بوئے ازیں نوع تغیر ندارد

چہاردہم - تنوین اسم خاصہ زبان تازی است کلمات پارسی بداں آشنانہ -

پانزدہم - در تازی اسماء و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرد و مزید را اوزان مخصوصہ متعین است در پارسی تعین اوزان را دخلے نیست -

شانزدہم - در تازی مصادر ابواب مختلفہ بر معانی مختلفہ دلالت می کند کہ آں را بہ خصائص ابواب مے نامند - و در پارسی ایں گونہ خصائص مصادر را نشانے یافتہ نشدہ -

ہفدہم - امالہ در زبان پارسی دخلے ندارد و اشباع در بعض الفاظ بضرورت

راه یافته و در تازی عام است۔

هژدهم۔ ہیچ کلمہ در زبان پارسی متحرک الآخر نیامده و در تازی عمومے دارد۔

نوزدہم۔ ہائے مختفی و واو معدولہ و واو و یائے مجہول را در تازی راہ نیست۔ و در پارسی بطریق عموم۔

بستم۔ حروف اصلیہ و زائدہ را در زبان پارسی اعتبارے نیست و در تازی مدار معرفت اشتقاق بر اصالت و زیادت حروف نہادہ اند۔

بست و یکم۔ اضمار قبل الذکر در پارسی مطرد است و در تازی ممنوع الا بطریق نوعے از تاویل چنانکہ معلوم است۔

بست و دوم۔ در پارسی ترکیب اسم و صیغہ امر افادہ معنی اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر و ظرف و آلہ می کند و در تازی مسموع نشدہ۔

بست و سوم۔ در پارسی غیر از دو سہ لفظ بہ تشدید نہ خواندہ اند و بضرورت شعری در بعضے از الفاظ دیگر ہم تشدید جائز داشتہ اند و در تازی عام است۔

بست و چہارم۔ اجتماع ساکنین در تازی جائز نیست الا بصورت خاص کہ معلوم اہل تصریف است و در پارسی سہ ساکن ہم مجتمعاً جائز داشتہ اند۔

بست و پنجم۔ در پارسی ضمیر مجرور را گاہے جدا کردہ بلفظ مضاف اتصال دہند و این بیشتر در نظم اتفاق افتد۔ سعدی گوید ؎

خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد   زمین بوس قدر تو جبریل کرد

اے خدا ثنائے تو گفت و تبجیل کرد و درنثار ی قطعاً منفصل از مضاف نمے آرند ⁂

تصرفاتِ فارسیاں

بدانکہ چوں کلمہ را از زبانے بزبانِ دیگر استعمال کنند وضع[1] کہ آں در اصل زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیر می گردد - و ایں تغیر یا در ہیئت کلمہ باشد چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شذوذ بالعکس - و یا در معنی کلمہ کہ واضع آں را بہ ازائے معنی معین وضع کردہ باشد و در زبانِ دیگر بہ ازائے معنی دیگر در آرند - نہ بطریق مجاز کہ آں از دواعی دیگر است و ایں از دواعی غیر آں - و پارسیاں ایں ہر دو گونہ تصرف را در زبانِ پارسی جائز داشتہ اند و ایں تصرف اگرچہ نظر بہ اصل وضع کہ آں را در زبان منسوب الیہ حاصل است جائز نیست - اما چوں اساتذۂ زبان آں را بحسن قبول تلقی نمودہ اند مقرر و مسلم خواہد بود - و احدے را در آں مجال حرف زدن نہ و ہم جائز است کہ کلمۂ پارسی خود در زبانِ پارسی بے تغیر ہیئت در معنی غیر معروف مستعمل شود چنانچہ لفظ مہمان را بہ معنی مصدری مے آرند - زلالی خوانساری گوید ؎

[1] مراد از وضع حقیقی ست کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات و ترتیب حروف بہ کلمہ لاحق

خرامانش بہ قصرِ خویشتن برد بہشتے را بمہمانِ چمن برد

یعنی بمہمانی چمن برد۔ سعدی گوید ؎

کہ باشند مشتِ گدایانِ خیل بمہمانِ دار السلامت طفیل

و لفظ حور بالضم را کہ جمع حوراء است مفرد قرار دادہ بلفظ حوران جمع کنند۔ سعدی گوید

؎ حورانِ بہشتی را دوزخ بود اعراف

از دوزخیاں پرس کہ اعراف بہشت است

و گاہے لفظ حوری را مفرد استعمال کنند چنانچہ دریں شعر ؎

آں ماہ دو ہفتہ در نقاب است یا حوریٔ دست در خضاب است

و حافظ گوید ؎

شکرِ ایزد کہ میانِ من و او صلح فتاد حوریاں رقص کناں ساغرِ شکرانہ زدند

و ازیں قبیل است لفظ صور و اسرار و آمال و عجائب و حقائق وغیرہا کہ

پارسیاں گاہے واحد قرار دادہ بقاعدہ فارسی بصورت جمع الجمع مے آرند۔ فغانی

گوید ؎ اے رنگ آمیزِ ایں گھرہا

وے از تو گدازشِ صورہا

نظیری گوید ؎

نیست گر دیوانہ جائے تعجب بہر چیست

کز عجائبہائے دوراں دیو را خاتم رسید

ہم او گوید ؎

غمزۂ او تاخت خوش قرین نا اہل — گرد و اسرار ہائے پنہاں فاش

صائب گوید ؎

ہر چند صائب میر دم سامان نومیدی کنم — زلفش بیک ستم میدہد سر رشتۂ آمالہا

و لفظ صیقل را کہ صیغۂ صفت مشبہ است بمعنی فاعلیت را متضمن بمعنی

مصدر قرار دادہ علامت فاعلیت بہ حرف گر در آخر او ضم کنند ظہوری گوید ؎

عشق صیقل گر آئینۂ ادراک کنم — تیرہ گردید دل از زنگ ہوس پاک کنم

و ہمچنیں در آخر لفظ ساقی علامت فاعلیت بیفزائند ہم او گوید ؎

بساقی گری گر کند جلوہ حور — ز دستش بگیرم شراب طہور

و گاہے اسم ظرف عربی را کہ بر وزن مفعل باشد بمعنی مصدر قرار دادہ علامت

اسم ظرف بقاعدہ پارسی بداں ضم کنند۔ ہلالی استر آبادی گوید ؎

تا مبادا آگاہ از ذوق گرفتاری شوند — میکنم آزاد طفلاں را از مکتب خانہا

و از قبیل مکتب خانہ است لفظ منزل گاہ حافظ گوید ؎

کس ندانست کہ منزل گہ مقصود کجاست

ایں قدر ہست کہ بانگ جرسے می آید

و گاہے بر اسم تفضیل بقاعدۂ پارسی لفظ تر کہ افادۂ معنی تفضیل کند بیفزایند

خواجو کرمانی گوید ؎

مرا از میکده پرهیز کردن اولیٰ تر
که گفته اند به پرهیز به شود بیمار

سعدی گوید ؎

ترکِ احسانِ خواجه اولیٰ تر　　کاحتمالِ جفای بوّابان

ولفظ مسلم که به سکون سین وکسر لام است بقاعدهٔ پارسی جمع نموده مُسلماں بکسر لام گفته اند وایں قیاس بجائے خود درست است اما پارسیاں دریں لفظ عجب تصرفے بکار برده اند یعنی بفتح سین وسکونِ لام مفرد قرار داده به جمعش مسلمانان گویند۔ حافظ گوید ؎

مسلمانان مرا وقتے دلے بود　　که باوے گفتمے گر مشکلے بود

انوری گوید ؎

اے مسلمانان فغاں از دورِ چرخِ چنبری
وز نفاقِ ماه وقصدِ مہر وکیدِ مشتری

ولفظ کافر را به رعایت قافیه بفتح فا ہم آرند۔ وایں عام است و در اشعار اساتذه مطّرد۔ وہمچنیں در بعضے مصادرِ عربیه بقاعدهٔ فارسی علامتِ مصدر زیاده مے کنند۔ چنانچه در طلب وفہم ورقص که مصادرِ ثلاثیه اند طلبیدن وفہمیدن ورقصیدن استعمال کنند وگاہے کلمهٔ پارسی را بقاعدهٔ عربی بصیغهٔ صفت مشبّه مے آرند۔ ... اصفہانی از لفظ زلف صیغهٔ اسم مفعول مشتق ساخته ؎

مؤلف
چوں شود دلبر بدولت می رسد عاشق
خط مشکیں او خاصیت بال ہما دارد

نظیری نیشاپوری گوید ؎

بہ تحریک نسیم خاطرم آشفتہ می گردد
بجود رائی سر زلفین دلدار است پنداری

وہم در آخر مصدر عربی حرف یا۔ و تا ملحق ساختہ کمال را کمالیت گویند۔ سعدی گوید۔ ؎

اگر مانند خسارت گلے در بوستاں نستے زمیں را از کمالیت شرف بر آسمان نستے

و گاہے لفظ امنیت را بمعنی امن مے آرند ؎

ظہوری ایں سخن باور ندارد کہ در ملک خطر امنیتے نیست

و لفظ تسلی و تمنی و تماشی کہ بحذف یا۔ ماقبل مکسور مصادر عربیہ اند بہ الف بدل کردہ تسلا و تمنا و تماشا آوردہ اند و ہم لفظ تسلی کہ مصدر باب تفعل است بمعنی متسلی بصیغہ اسم فاعل استعمال کردہ اند۔ صائب گوید ؎

بہ اندک نسبتے عاشق تسلی مے شود ورنہ
بہ آہو نسبت دوری است چشم شوخ لیلیٰ را

و مؤلف راست۔ ؎

بصبر ہیچ تسلی نمے شوم روحی بیا بنالہ دل عالمے خراب کنیم

وازہمیں قبیل است خبر شدن بمعنی آگاہ شدن و لفظِ عذار را کہ بمعنی خط رخسار است بمعنی رخسار استعمال کنند۔[1]

دل عالمے بسوزی چو عذار برفروزی
تو ازیں چہ سود داری کہ نمیکنی مدارا

و گاہے بر لفظ پارسی الف و لام تعریف بقاعدۂ عربی داخل کنند۔

منثور و منظوم

سخن اعم ازینکہ منثور باشد یا منظوم از جملۂ مزایائے فطرتِ انسانی است کہ صانع حقیقی با قدرتِ کاملہ و حکمتِ شاملۂ خویش آں را بحلیۂ نطق بیار است و نطق را ذریعۂ اظہارِ سخن ساخت۔ و اختلافِ السنہ بر طبق اختلاف عوارض طبعیۂ امکنہ و بلاد پدید آمد۔ اگر فطرت انسان اختصاصے بہ سخن کہ مشتمل بر مصالح و مہمات تمدن و معاشرتِ نوع انسانی است نمی بود۔ ہر آئینہ سلسلۂ نظام عالم بدیں خوبی کہ مے بینی بہ فسادے انجامید۔ و مقصد سخن آن است کہ متکلم مافی الضمیر خود را در الفاظ بر دیگراں عرضہ دہد۔ و ایں امر فطری است کہ تصنع و تعمل را در آں دخلے نیست و ایں قدر چنانکہ متعارف است بیشتر در صورتِ کلام منثور وقوع مے یابد چہ منظوم

[1] می تواں گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است۔ ۱۲ منہ

امر صناعی است و پیدا ست کہ طبیعت بر صناعت مقدم است بنا بریں کلام منثور بر کلام منظوم مقدم باشد۔ واحدے را در آں مجال سخن نیست۔ چہ اگر خلاف ایں مے بود باتے کہ ہمہ افرادِ انسانی در کلامِ منظوم حرف میزدند۔ وا فلیس فلیس و چوں انتظام معاش و معاد مردم منوط بہ سخن است کہ کلام عبارت از آں است پس سخن گوہرے است گرانمایہ کہ غواص مشیت ازلی۔ آں را از قعرِ دریائے قدرتِ لم یزلی بساحلِ شہود جلوہ داد۔ و در دُرجِ فطرت انسانی ودیعت نہاد ؎

اگر بہ نبودے سخن از خدا   نبی کے بُدے نزدِ ما رہنما

و تحقیق ایں معنی کہ منثور بر منظوم مزیتے دارد یا بالعکس آں است کہ فضیلت و اولیت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاس وسعت آں چیز در امور معاد و معاش کہ افراد انسانی را از آں گزیر نیست و بالبداہت مے دانیم کہ کلام منثور در وسعتِ آبادِ عالم انسانی بجدے رواج یافتہ کہ در ہیچ ازمنہ و ممالک قومے از اقوام عالم از آں مستغنی نبودہ و نخواہد بود۔ نظر بدیں ضرورت منثور را بر منظوم فضیلتے است ظاہر و مزیتے است واضح و ایں معنی در بادی النظر مسلم است اما نظر دقیق اقتضائے آں می کند کہ از جہتِ دیگر منظوم را بر منثور تفوق زائد حاصل است و ایں تفوق نہ بالعموم است۔ بل بہ نسبتِ خصوصِ محل۔ چہ تاثیر کلام منظوم در نفوس نہ محدود تا بہ افرادِ انسانی است۔ بل در حیواناتِ عجم نیز مشاہدہ میرود خاصہ چوں بہ اصولِ ایقاع مقترن باشد۔ و کلام منظوم در بعضے از موارد کار اعجاز کردہ است

چنانچہ بر واقف کتب سیر و تواریخ ظاہر است - اما نزول کتب سماویہ در کلام منثور دلیل بیّن است بر اہمیت کلام منثور چہ بصورت نظم مفاسد اخری احتمال داشت کہ باعث بر ابطال مقصد ہدایت مے افتاد - و آنچہ در بعضے از مقامات تنزیل آیات بصورت کلام منظوم وارد شدہ نہ از جہت نظم است بل وقوع آں از جملہ لوازم کلام بلیغ است کہ ضرورت ترکیب الفاظ بر طبق قواعد معانی بداں داعی شدہ - اما قول صحیح دریں باب آں است کہ معنی باشد کہ در مقام مخصوص آں را در کلام منثور از آں موثر تر مے یابند کہ در کلام منظوم و ہمچنیں بالعکس پس نتواں گفتن کہ منثور در ہر جا مستحسن است و نہ بالعکس ؎

والقول یحسن منه فی منثوره ۞ ما لیس یحسن منه فی منظومه

بہ تقریب بحث منثور و منظوم لابدے نماید کہ شمہ از بحث مدح و مذمت کلام منظوم حوالہ قلم کردہ آید - تا موجب ازدیاد بصیرت طالبان حق گردد بدآنکہ قومے از متعصبان شرائع و دیانات برآں رفتہ اند کہ روایت شعر و حفظ و اشتغال بداں مخالف شریعت اسلام است و در اثبات دعوی بہ تمہید مقدمات واہیہ پرداختہ و حکم بہ منع آں صادر فرمودہ اند لا خیر فی شئی احسنہ اکذبہ و ہم از بعضے

شعراء این شعر نقل مے کنند۔ ؎

شعر دانی چیست دور از دوستان حیض الرجال
قائلش را خواہ کیواں باش گو خواہ مشتری

وحق آن است کہ از حق دور افتادہ عامۃ الناس را از راہ بردہ اند۔ چہ حکم بہ منع شعر و مذمت آں مبنی بر وجوہ مختلفہ مے تواند بود۔ و وجہے از آں وجوہ مثبت مدعائے ایشاں نیست۔ از انجملہ یکے اینکہ شعر اکثر مشتمل بر معانی سخیفہ و باطلہ از قسم ہجو و ہزل و کذب و غیر ذلک می باشد۔ دوم اینکہ شعر کلام موزون است و مجرد موزونیت موجب تبری و تنزہ از آں گردد و آں را عیب گماں برند۔ سوم اینکہ اشتغال بداں کار عبث دانند۔ چہ در تنزیل مذمت آں وارد گشتہ چہارم اینکہ طبع ناموزوں دارند و بمقتضائے ؎ الناس اعداءُ ما جھلوا۔ آں را منظور ندارند و ہرچند کہ شعر مبنی بر حکمت و موعظت یا تحریض و ترغیب و غیر ذلک باشد چوں آتش در ہیزم ترنہیچ وجہ در ایشاں درنگیرد۔ و بالجملہ استنکاف و استنکار شعر بہر وجہے کہ باشد خلاف عقل سلیم و منافی شرع قویم است۔

در صورت اولی بر مدعی واجب و لازم است کہ ہم چنانکہ کلام منظوم را قبیح و مذموم پندارد کلام منثور را نیز قبیح و مذموم قرار دہد۔ زیراکہ کلام منثور ہم از ہجو و فحش و ہزل و کذب خالی نیست و باید کہ گنگی را بر گویائی فضیلت نہد چہ کلام منثور البتہ از کلام منظوم در کمیت بیشتر است و عامۃ الناس و خواص ایشاں کہ در

ہمہ عمر شعرے نگفتہ اند از شمارۂ شعرا بیشتر از بیشتر بودہ اند - و بالفرض اگر کسے التزام آں نماید کہ بہ تدوین ہزل و فحش کلام منثور پردازد و آں را باہم ہزل و فحش کلام منظوم بہ یک میزان سنجد یقین است کہ ہزل و فحش کلام منثور از منظوم بشمارۂ ذرات رمل افزوں آید و راوی شعر بیش از حکایت شعر متعہد چیزے نگشتہ و برجا کی ہیچ وجہ خوردہ نتواں گرفت زیرا کہ از حکایت آں بر باطل اقدام نہ نمودہ و نہ بر ایذائے احدے از مسلمانان جسارت کردہ و اگر حکایت باطل مطلق ممنوع بودے در کلام وحی اباطیل کفار منقول نبودے - محقق را نظر بہ غرض اصلی است نہ بر معنی باطل - و ازیں جاست کہ در شرع آوردہ اند کہ نقل کفر کفر نباشد و علمائے کتاب و سنت در حل غریب قرآن و حدیث در ہر قرنے تمسک باشعار عرب نمودہ اند - و بہ معنی باطل آں نظر نہ کردہ - و از ابن عباس رضی اللہ عنہ مروی است

اذا قرأتم القرآن ولا تدرون ما غریبہ

فابتغوہ فی الشعر فان الشعر دیوان العرب

و در آثار است کہ امام حسن البصری رحمہ اللہ در مواعظ خویش ایں بیت شعر تمثل می جست

الیوم عندک دلّہا وحدیثہا

وغدًا لغیرک کفّہا والمعصم

و در قرونِ اولیٰ بسیارے از اکابر صحابہ و تابعین رضی اللہ عنہم اجمعین در مقامِ ضرورت تمسک بہ اشعار کردہ اند - چنانچہ بر ماہر علم تاریخ خود ہویدا است

وگاہے مقصود ایں بزرگواراں از تمسک بہ شعر امرے باطل نبودہ است - و برعکس ایں بسا باشد کہ کلمہ حق نقل کردہ آید و مراد ازاں امرے باطل باشد چنانکہ در واقعہ یکے از خوارج با امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ مشہور است - و اگر کسے کلمہ حق را ذریعہ امر باطل گرداند سامع آں را چگونہ حق خواہد پنداشت - و مع ذلک صاحب ایں رائے فاسد در ثمرات و غایات اشعار کہ مبنی بر معانی حکمت و موعظت و زہد و تقویٰ و مکارم اخلاق باشد نظر نہ کردہ و آنچہ در بعضے از اخبار مثلاً لان یمتلئ جوف احدکم قیحاً فیریہ خیر لہ من ان یمتلئ شعرًا وارد شدہ - آں را بہ حجت پیش آوردہ و خبر ان من الشعر لحکمۃ را فراموش کردہ - بل از فرط جہل بہ منازعت برخاستہ

وہم فرمان عالی حضرت رسالت مآب را صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حق حسان ابن ثابت رضی اللہ عنہ فرمودند - قل و روح القدس معک پس پشت انداختہ و استنشاء آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و استحسان قصیدۂ کعب ابن زہیر و از غایت ارتیاح ارزانی فرمودن ردائے رحمت انتما بہ کعب خود دلیلے است وافی و برہانے است شافی بر بطلان رائے مدعی و اگر کسے بہ استیعاب اخبار صحیحہ کہ درین باب وارد گشتہ پردازد حق بر دیدۂ بصیرت او جلوہ گر آید و نظر بہ مظنۂ اطناب کلام بر ہمیں قدر اکتفا لازم دانست -

و در صورت ثانیہ مجرد وزن و تقفیہ موجب استہجان شعر نیست - زیرا کہ وزن و تقفیہ بدون اعتبار زائدکہ باعث بر انکار مدعی افتد بہ ہیچ گونہ مذموم نیست چہ

جمہور علمائے فحول برآں رفتہ اند کہ الشعر حسنہ حسنٌ وقبیحہ قبیحٌ کما ورد فی الآثار
پس وزن وقافیہ را در حسن و قبح مدخلے نیست زیرا کہ اگر مجرد وزن وقافیہ موجب
قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سُوَرِ متعددہ بادیدہ مے آید و در اکثر مقامات بر طبق قواعد
عروض موزون افتادہ نیز ہمچنیں حکم کردہ باشیم ۔ والعیاذُ باللہ

اما در صورتِ ثالثہ مدعی را نمے رسد کہ در عبث بودنِ شعر با آیۂ الشعراءُ یَتَّبِعُهُمُ
الغَاوُون تشبث نماید ۔ چہ مذمتِ شعراءِ ہزل گو دال بر مذمتِ مطلق شعر نیست
زیرا کہ اگر چنیں بودے صحت استثنا الا الذین آمنوا وعملوا الصّٰلحٰت ہرگز راست
نیامدے و آنچہ با آیہ وما علمناہ الشعر ومایبنغی لہٗ تمسک جستہ و دلیل بر
ممنوعیتِ شعر آوردہ مقام فضلائے عجب است کہ مستدل از فہم عدمِ استلزامِ
دلیلِ خاص ابطال دعویٰ عام را قاصر ماندہ زیرا کہ کلام در مذمتِ مطلق شعر است
نہ در شعرے کہ قائلش نبی معصوم باشد و اگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ و زنگِ تعصب
از آئینہ خاطر زدودہ باشد بسہولت تمام بر حکمتِ نابودنِ شاعر حضرتِ رسالت
مآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ مے تواند بودن ۔ چہ رتبۂ شاعری دُونِ رُتبۂ نبوّت
و رسالت است و نبی اللہ خاصۃً حضرت ختم المرسلین گرامی تر آفرینش او سبحانہ
وتعالیٰ است چہ طور عقلِ سلیم جائز دارد کہ در امر مبتذل با افراد نوع انسانی مساہمت
نماید و رجوع اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیتِ شعر است بل از
جہتِ ضرورتے کہ در اثنائے تحقیق و تفحّص وحل غرائب آیات و احادیث و تحقیق

مفہوم عبارات منصوصہ روے دہد۔ و ازیں جا ست کہ عمر رضی اللہ عنہ در حفظ و روایتِ اشعار جاہلیت تاکید مزید روا داشتے۔ چنانچہ بعضے از مفسرین در تفسیر آیہ او یاخذھم علی تخوف ای تنقص آوردہ اند کہ عمر رضی اللہ عنہ ایں معنی را از شخصے از بنی ہذیل تحقیق نمود۔ و بہ ادنی تامل می تواں دانست کہ اگر کسے از نحو و معانی و بیان بہرہ نداشتہ باشد از تعیینِ مفہوم کلامِ بلیغ فرد مے ماند زیراکہ اعتبارات تراکیب کلام و اسالیبِ ترتیب الفاظ و حقیقتِ استعارات و کیفیت تشبیہات بر وجہے کما ینبغی جز بہ وسعتِ نظر دریں علوم اصلا دست ندہد

ع ہر ہوسناکے چہ داند جام سنداں باختن

و اگر صورت رابعہ مدعی بر مخالفت و مذمتِ شعر برانگیزد تا بہ مخاصمت بنشیند حقا کہ ناکام برخیزد کما قلت ؎

ہر آں کو درازل کور است کور است ۔۔۔ و گر صد پیش ہا پیش شمع طور است

و آنچہ براستی نزدیک تر است آن است کہ کسانے کہ از ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم بہرہ ندارند زبان بر طعنِ شعر و شاعری دراز و در مجادلہ باایں و آں بازمی کنند از اربابِ حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہر منظوم را گرامی نداشتہ خواجہ عطار فرماید

؎

شعر و شرع و عرش از ہم خاستند
ایں دو عالم از سہ حرف آراستند

شعر را از آغاز آفرینش در فطرتِ آدم زادگاں ودیعت نہادہ اند نتواں
گفتن که فلاں کس نخستیں کسے است که بگفتن شعر متصدی گشته چه ہمچنانکه جاذبهٔ
کهربائیه در ترکیبِ اجسام متنوعه تعبیه یافته قابلیتِ شعر نیز در فطرتِ انسانی
مرکوز است و ایں حکم نظر به نوعِ انسان است نه نظر به افرادِ آں چنانچه گویند
انسان اشرف موجودات است و مے بینی که ہر فردِ نوعِ انسان اشرف موجودات
نتواند بود۔ ہمچنیں ہر فرد انسان ہم شاعرے باشد۔ و ہمچنانکه اجسامِ متنوعه
را در جاذبهٔ کهربائیه بیک وزان نیافریده اند طبائعِ شعرا نیز در شعر گفتن متفاوت
اند۔ بعضے از محققین گفته اند که شعر را با مطلق کلام نسبت روح است با جسم
و عقلا در تعریفِ حقیقتِ رُوح اعتراف به عجز نموده اند۔ ہمچنیں اگر گوئیم که در تعریف
شعر قولے که حقیقتِ آں را وانماید بجا نیاورده اند بجا دارد و ہم گفته اند که شعر
کلامے است موزوں و مقفیٰ که بقصدِ متکلم از و صدور یابد۔ و بر واقفِ فن پوشیده
نیست که ایں تعریفے است بمنزلهٔ نقشِ نیم رخ یعنی جانبِ لفظ را ملحوظ داشته
جانبِ معنی را بکلی از دست داده اند۔ نعم اہل میزان تا بحدے جانبِ معنی
را نیز ملحوظ داشته اند و گفته اند که شعر قولے است متخیل که در نفسِ انسانی ہیجاں

انبساطے یا انقباضے حادث گردد۔ و بر ماہر لبیب مخفی نیست کہ ایں ہم نظر بحقیقت
شعر طرداً و عکساً صحیح نیست۔ این است تقریر ایراد کہ بعضے از معاصرین بر تعریف شعر
عائد کردہ اند۔

وما در ردِ ایں ایراد مے گوئیم کہ چہ طور تعریف اصحاب عربیت را ناکمل قرار
مے تواں دادن۔ زیرا کہ معرِّف (بالکسر) اگر حدِ تام است لامحالہ بر جنس و فصل
مشتمل باشد۔ پس کلام جنس است و موزون فصل آں ناکمل چہ گونہ باشد؟ و آنچہ
گفتہ اند کہ جانبِ معنی را دریں تعریف ملحوظ نداشتہ اند۔ غلط است۔ چہ کلامے کہ
متکلم آں را بالقصد و ارادہ موزوں مے کند ہر آئینہ معنی داشتہ باشد۔ در نفس
اثرے بلیغ پیدا کند یا نہ زیرا کہ حقیقتِ اثر برائے شعر ذاتی نیست بل خارج از ماہیت
اوست۔ نعم شخصے نیست کہ اثر را بر کمالِ شعر محمول نتواں کردن۔ چہ اثر شعر را
عرضی است نہ ذاتی و اثر ہمچنانکہ در کلام منظوم یافتہ می شود در منثور نیز متحقق گردد۔ پس تعریف
اصحاب عربیت ناقص نباشد۔ غایۃ ما فی الباب تواں گفتن کہ در شرح و بسط
شعر بطریق مستشرقین اوربا اطنابے جائز نداشتہ اند۔ زیرا کہ آنچہ ایشاں در تعریف
شعر گفتہ اند آں را بر تعریف منطقی محمول نتواں کردن۔ و مع ذلک ایشاں دریں
باب آنقدر تفصیل آوردہ اند کہ اطلاقِ شعر محدود بر کلام منظوم نمی ماند۔ بل بر نثر ہم
صحیح تواند بود۔ و یمکن کہ ایں معنی بر معیارِ مذاقِ مغاربہ درست افتد۔ اما ما ایں
را تسلیم نمے داریم۔ فیا للعجب کہ بعضے از ہندی نژاداں کہ کاسہ لیسی مغاربہ را

مائیہ افتخار و مباہات گماں بردہ اند بہ تقلید کورانہ در تعیینِ حقیقتِ شعر از جائے بجائے رفتہ اند و ندانستہ اند کہ تعریف از وادی دیگر است و تشریح و تفصیل از وادیِ دیگر۔ گوئی خشتِ مربع را در قالب مثلث ریختن ارادہ کردہ اند۔ وہذا کما تریٰ۔

و آنچہ صاحب کتاب المعجم در حقیقتِ شعر آوردہ موید آن است کہ ما گفتیم وھو ہذا۔

"بدانکہ شعر در اصلِ لغت دانستن است و ادراکِ معانی بحدسِ صائب و اندیشہ و استدلال است و از روئے اصطلاح سخنے است اندیشیدہ مرتّب معنوی، موزون، متکرر، متساوی حروف آخریں آں بہ یک دیگر مانندہ و دریں حد گفتند سخنے مرتبِ معنوی تا فرق باشد میانِ شعر و ہذیان و کلام نا مرتب بے معنی و گفتند موزون تا فرق باشد میانِ نظم و نثر مرتّبِ معنوی۔ و گفتند متکرر تا فرق باشد میانِ بیتے ذو مصرعین و میانِ نیم بیت کہ اقل شعر بیتے تمام باشد چنانکہ پیش ازیں گفتہ ایم۔ و گفتند متساوی تا فرق باشد میانِ بیتِ تمام و میانِ مصاریعِ مختلفِ ہر یک بر روی دیگر۔ و گفتند حروف آخرینِ آں بہ یک دیگر مانندہ تا فرق بود میانِ مقفّٰی و غیر مقفّٰی کہ سخن بے قافیہ را شعر نشمرند اگرچہ موزون افتد" انتہی بلفظہ

و مع ذلک اصحاب عربیت در مطاویِ کلام بشرح و بسطے کہ مغاربہ پسندیدہ اند اشاراتے فرمودہ اند چنانکہ یکے از فضلاء گوید انہ نفثۃ روحانیۃ تمتزج

باجزاء النّفوس ولا تحس به منها غیر النّفوس الذّکیّة ؎
یعنی شعر القائے روحانی است کہ باجزائے نفسِ انسانی امتزاج یابد بہ نحویکہ غیر
از نفوسِ پاکیزہ سرشت دیگرے آں را ادراک نتواند کردن۔ دریں عبارت آنچہ
دریں باب مرغوبِ طبع مستشرقین است بروجہ اجمال ذکر یافتہ و ازیں واضح تر
آنکہ بعضے از اجلّۂ ادبا آوردہ اند الشعر قول یصل الی قلب بلا اذن ؎۔ یعنی
شعر قولے است کہ در دلِ سامع بے آنکہ از وے دستوری طلبد جا گیرد۔

وایں عبارت بلاریب مفہوم شعر را بر نہجے کہ مستشرقین را پسند باشد
تعیین میدہد۔ وہم ازیں واضح تر جملہ الیست کہ حجت خصم را بروجہ تبکیت قطع و
فصل میکند حیث قیل فلو انهم سألوا الحقیقة ان تختار لها مکاناً تشرف منه علی الکون لما اختارت غیر بیتٍ
من الشّعر یعنی اگر حقیقت امرے را اختیار سازند کہ جائگاہے بلند تر برائے خود
تجویز نماید تا از آں جا حقائق موجوداتِ عالم را تماشا کند ہر آئینہ بجز بیتِ شعر
جائے را برائے خود اختیار نمناید۔ وایں عبارت بہ بانگ دہل ندامے کند کہ
آنچہ را مستشرقین در صفحاتِ عدیدہ رقم زدہ اند یکے از اصحاب عربیت آں را
در مطاویٔ کلماتِ متعددہ بیان فرمودہ۔ طبعے نقاد باید و فکرِ وقاد تا مخدراتِ عبارت
مسطورہ را المنصّۃ کراسیس جلوہ دہد۔ و از ہمہ مختصر و جامع تر جملہ الیست مرجاحظ
را کہ از اجلّۂ ائمہ اصحاب عربیت است حیث قال انما الشعر صناعة
وضرب من التصویر ؎

انواعِ نظم

انواعِ مشہورہ نظم کہ پارسیاں درآں شعر موزوں کنند۔ قصیدہ، و غزل، و مثنوی ورباعی است وایںہا را نزدِ ایشاں رواجے تمام حاصل است ماصورت ہریک را دریں مقام شرح مے دہیم۔

اما قصیدہ پارۂ از اشعار است کہ نیمۂ دیگر ہر شعر ازاں بر قافیہ ملتزم باشد الاّمطلع[1] کہ ہر دو نیمۂ آں قافیہ داشتہ باشد و آں شعرے است کہ ابتدائے قصیدہ ازاں جا کنند و مصرّع بودنش لازم است و معنی تصریع آن است کہ بنائے ہر دو نیمۂ شعر بر قافیہ معلومہ کنند و گفتہ اند کہ کم از پانزدہ شعر نبود و بخیال مؤلف ایں شرط نظر بہ اکثریت ایں مقدار است نہ نظر بکلیت آں۔ وازیں جاست کہ بعضے از ماہرانِ فن بر سہ بیت یا پنج بیت ہم اطلاق قصیدہ جائز داشتہ اند۔

و در قصیدہ مراعات چند امور لازم دانستہ اند۔

اوّل حسنِ مطلع۔ یعنی مطلع قصیدہ باید کہ معنی باحشمت والفاظ پرشوکت داشتہ باشد۔ و بطریق براعۃ الاستہلال با مضمون قصیدہ مناسبتے دارد تا اگر

---

[1] و صاحب عمدہ می گوید کہ اصطلاح مطلع کہ مشہور است دریں معنی کہ گفتہ آمد غلط است و ہمچنیں اصطلاح مقطع کہ شعر اخیر را گویند بل مطلع رکن اوّل ہر شعر را و مقطع رکن آخر ہر شعر را گویند ۔ ۱۲

مقصود تہنیت باشد از الفاظے کہ مشعر از معنی غم و اندوہ و مصیبت و بلا باشد بپرہیزد۔ وہمچنیں اگر مقصود تعزیت است از الفاظے کہ متضمن بر معنی شادی و سرور وانبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجملہ در مطلع قصیدہ لفظے مستکرہ و سخنے ناخوش آئندہ نیارد۔ چنانکہ ابوطیب متنبی گفتہ ؎

لَا خَیْلَ عِنْدَكَ تُھْدِیْھَا وَلَا مَالُ
فَلْیُسْعِدِ النُّطْقُ اِنْ لَّمْ تُسْعِدِ الْحَالُ

اگرچہ خطاب با خویشتن مے کند اما سخت ناپسندیدہ باشد مواجہت ممدوح بدیں مطلع کہ نہ خیل داری نہ مال ہمچنیں کمال اصفہانی مطلعے گفتہ است ؎

امید لذت عیش از مدار چرخ مدار
کہ در دیار کرم نیست آدمی دیار

بغایت ناہموں مے نماید کہ در اول وہلہ بسمع ممدوح جملہ "امید لذت عیش مدار" برساند و چوں دریں قصیدہ استعطاف و اجتداء خواہد کرد چوں تواں گفت ؎

کہ در دیار کرم نیست آدمی دیار

وہمچنیں است ایں مطلع ظہیر فاریابی ؎

نباشدت نفسے دسرآں کلہداری
کہ سر بکلبۂ احزان ما فرود آری

مطلعے است خیلے ناخوشگوار و ناہموں و تا تواند نسیب و تشبیب را از

حدِ مناسب طول زیادے ندہد کہ موجبِ ملال مے اُفتد۔

دوم حسنِ تخلص - ہر چند ایرادِ نسیب و تشبیب در آغازِ قصیدہ لازم نیست اما چوں التزام آں کنند چنانکہ معمولِ اساتذۂ فن است باید کہ بہ ہنجار لطیف از آں بطرحِ ممدوح انتقال کنند و حق آن است کہ از عہدۂ حسنِ تخلص بیروں آمدن خالی از دقت و صعوبت نیست۔ ابوطیب متنبی را دریں باب مسلم داشتہ اند مخالص لطیفہ بسیار دارد۔ و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ بر دیگراں سابق آمدہ۔

وصورتِ مستکرۂ مخلص آن است کہ از نسیب بمدح بہ نحوے انتقال کند کہ گوئی در ادراکِ مراد از معشوق بہ ممدوح استعانت میکند چنانکہ شاعرے گفتہ

شعر

نمے برم امیدِ وصل زیرا واثقم کز تو
بتوفیقِ شہنشاہی مرادِ خویش بردارم

وچنانکہ عمادی گوید شعر

بازم رہاں ز عشوۂ بسیار چوں مرا ۔۔۔ بادۂ خدا حدیثِ تو بسیار میرود

چہ قدر رکیک است کہ ہیچ از انبساطِ نفس و نشاطِ خاطر کہ لازم ایں مقام است با خود ندارد۔

سوم مدح و ہجا - باید کہ در بیانِ اوصاف از قبیلِ مدح باشد یا ہجا چنداں غلو نکنند کہ بحدِ استحالت عقلی یا ترکِ ادبِ شرعی برسد و چیزے کہ ممدوح با خود ندارد

بدو نسبت نکند۔ و دریں باب بسیارے از اساتذۂ فن از جائے بجائے رسیدہ سررشتۂ اعتدال را از دست دادہ اند۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

اگر فنا در ہستی بکل براندا ید | ترا چہ باک کہ ذات تو مستعد فناست

مبالغہ ایست کہ بصراحت بر کذبِ قائل ندا میکند و ہم مشتمل بر ضعفِ تالیف است اگر مصرع ثانی چنیں مے گفت ع

ترا چہ باک کہ ذاتت نہ مستعدِ فناست

حرفِ نفی و کاف علت بر جائے خود قرار مے یافت و باز مے گوید ؎

اگر بقا نبود در جہاں ترا چہ زیاں

بقا بذاتِ تو باقی نہ ذاتِ تو بہ بقاست

دریں شعر غلوے جائز داشتہ کہ بصراحت بر کذبِ قائل آں ندا مے کند و چنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است ؎

شراب حاضر و دلبر ندیم و من مخمور | چرا نشستہ ام از عشرت و طرب مہجور

تا آنکہ در مقام تخلص مے گوید ؎

خدایگان شریعت بزرگ سیف الدین | کہ جہل گشت بہ سیفِ زبان او مقہور

پناہِ ملتِ عبد العزیز آنکہ شداست | ز عز بارگہش حظِ ہر ہنر موفور

کسے را کہ خدایگان شریعت و پناہِ ملت خوانند نسیب و مدح او بہ شراب و مستی و سبو لائق نہ باشد۔

صاحب کتاب المعجم بر شعر محمدؐ بن عبدالرزاق ؎

کفر است وگرنہ دستِ جودِ او   لا از سرِ لا الہ برگیرد

دقّے گرفتہ وگفتہ کہ چوں نفیِ ایں لا بجود و بُخل تعلقے ندارد ومبالغتے رشت است ومدح قاصر۔ دور کلمۂ شہادت بریں کلمہ وقف کردن ناشائست وچوں گفت دستِ جودِ او معنی آنگاہ درست بودے کہ در نفی آں اثباتِ جودے متصوّر بودے۔ و ایں قسم اطلاقات خود نزدیکِ اربابِ براعت ناپسندیدہ است۔

فقیر مؤلف گوید کہ حیرانم از آنچہ کہ ایں بزرگوار فاضل گفتہ کہ نفی لا با جود وبخل تعلقے ندارد۔ مگر شعر فرزوق را کہ در مدح امام علی۔ زین العابدین بن حسین رضی اللہ عنہما گفتہ با آں سعت اطلاعے بر اشعارِ تازی کہ داشت فراموش ساختہ حیث قال۔

مَا قَالَ لَا قَطُّ اِلَّا فِیْ تَشَهُّدِهٖ   لَوْلَا التَّشَهُّدُ کَانَتْ لَاءُهٗ نَعَمْ

وہمیں معنی را یکے از شعراء در پارسی موزوں نمودہ ؎

نرفتہ لا بزبانِ مبارکش ہرگز
مگر بہ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللہ

بر اربابِ معنی مخفی نیست کہ مقصدِ شاعرنہ آں است کہ اگر لا از سرِ لا الہ الا اللہ محو کنند اثباتِ جودِ ممدوح از آں لازم آید بل معنی آں است کہ در زمانِ ممدوح حرفِ لا کہ برائے نفی چیزے است وجودے ندارد تا غائتے کہ سائلاں را در

جوابِ سوال بجز نعم کہ کلمہ ایجاب است چیزے نگویند۔ زیرا کہ لا گفتن مشعر است از ردِّ سوالِ سائلاں۔ و ردِّ سوال بالعموم دلیلِ بخل و امساک است کہ منافیٔ جود و کرم است و چوں نفی در تشہّد ہم موجود است وجودِ ممدوح متقاضیٔ نفی نیست و اگرچہ در غیرِ مقامِ جود باشد بنا بریں اگر بیم کفر نبودے از سرِ کلمہ شہادت حرفِ نفی را محو ساختے و ایں نوع مبالغتے در کلامِ اساتذہ یافتہ می شود۔ ملا ظہوری در نثرِ دوم در مدحِ ابراہیم عادل شاہ آوردہ۔

"در تیر بارانِ فاقہ زر بہ سپرے بر ندتا از گرانیٔ عطا شاہینِ میزان صورتِ لا بر نیارد"۔

باید کہ اگر قصیدہ مشتمل بر اعتذار و استعفائے جرائم باشد تمثیلات و نظائر پیشینیاں را بروجہِ لطیف ذکر کند و حدِ ادب را ملحوظ دارد و چیز یکہ مرتکب آں شدہ باشد از اعتراف بداں صراحتًا انکار ننماید۔ نابغہ ذبیانی را در بابِ اعتذاریات مسلّم داشتہ اند۔

و اگر لب بہ شفاعتِ شخصے یا قومے بکشاید در اظہارِ سوابقِ حقوقِ خدمات سعی نمودہ در استرحام مبالغہ نماید۔ و چناں وانماید کہ عفوِ جرائم و تربیتِ فرو دمانہائے قدیم از اخلاقِ اکابر ملوک نامدار است۔

و اگر مطلوب نہی از منکرات و مناہی باشد باید کہ بر سبیلِ حکایتے از غیر نتائج تقبیحِ آں را در مطاویٔ ذکرِ محامد و محاسن وانماید۔ و بہ ملفوہت و حیثیت

متوجہ سازد۔

حسن طلب نباید کہ در استعطاف و اجتدا ترکِ ادبے کہ از آداب شائستہ شانِ ممدوح باشد نماید۔ زیرا کہ رعایتِ ادب در جملہ ابواب لازم باشد و بہ اظہارِ فضائل و کمالاتِ خود بروئے قصے بطریقِ عجوب ثابت نکند۔ بل دریں باب تا تواند مسترخی العنان باشد۔ و اگر بضرورت حاجت افتد بسبیلِ کنایت ادا نماید و در آں ہم از الفاظے کہ مشعر از اقتراح و الحاح باشد اجتناب واجب داند۔

وہجا اگرچہ درہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسّان رضی اللہ عنہٗ مشرکین را ہجو میگفتند و در مواجہت پیغمبرِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم مے خواندند۔ اما چوں مبنی بر امورِ دنیویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جادۂ حق گوئی انحراف نورزد۔ و از ذکرِ فواحش کہ بہرحال منافیٔ اخلاق است خود را دور دارد۔

حسن مقطع دنبالۂ قصیدہ باید کہ بتقریبِ لطیف و بلیغ سر انجام دہد تا معنیٔ کہ در پایانِ قصیدہ مستمعین استماع کنند اثرِ نیک از آں در دلہا باقی ماند۔ و اگر بدعا پرداز د باید کہ در طلب چیزے برائے ممدوح مبالغہ و دور از قیاس را جائز نشمرد۔ چنانکہ رسمِ بعضے از چکامہ سرایانِ متاخرین است۔ و بالجملہ از غلوِّ بے معنی کہ عقلاء آں را مستحسن نشمارند محترز باشد ۔
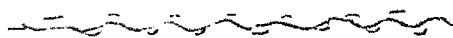
غزل

غزل را چوں قصیدہ مطلع ضروری است۔ و باید کہ زائد از پانزدہ بیت نیارد۔ و ابیات غزل را سلسلۂ کلام مربوط نمے باشد و ہر چند بنائے غزل بر ذکرِ لوازم عشق و محبّت نہادہ اند۔ اما اساتذہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند۔ و بہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ادبیاتِ فارسی زبان از آں بہرۂ عظیم دارد۔

متقدمین در غزل شیوۂ پسندیدہ و روشے سادہ دارند۔ و گردِ تکلفات بارد نمے گردند۔ و متاخرین از ہر گونہ محسناتِ لفظیہ در غزل بکار بردہ اند۔ و ہر چند ایشاں در اختراعِ تشبیہات نادرہ و استعاراتِ لطیفہ شگوفہا بروئے روز آوردہ اند۔ اما تاثر و انفعالے کہ در غزلِ متقدمین مے بینی در کلام متاخرین نخواہی یافت۔ چہ آنچہ از طبیعت مے زاید بہ تتبعیت نمے آید۔ و آغاز تمثیل بر وجہ حسن تعلیل را متاخرین رواجے تمام دادہ اند۔ و ہر چند بظاہر دلکش مے نماید اما چوں مبنی بر ادعائے محض مے باشد بحجت نمے ارزد و بیشتر نظیری و کلیم و صائب و غنی کشمیری و میرزا بیدل دریں راہ گام زدہ اند۔ و سعدی و خسرو و حافظ غزل را بہ شیوۂ دلنشیں و روشِ گزیں گفتہ اند۔ بو شیرۂ خواجۂ حافظ کہ غزلش را قبول عام دست دادہ کہ دیگراں را میسّر نیامدہ۔ کما قلتُ

بخاکِ خطۂ شیراز اے صبا چو رسی بسوئے تربتِ حافظ بزن دو سہ گامے
بگو ز روحیِ ہندی کہ اے امامِ غزل یکے بچشم کہ غزل را نماند جز نامے

بسیارے از لفظ پرستاں نظیری را در غزل بر اوج فلک نشاندہ اند وندانستہ اند کہ بہ تطبیع راہ مے رود نہ بہ طبع۔ چنانکہ بہ تتبعِ حافظ در مطلع اولین غزل مے گوید

؎

اذا ما شئت ان تحیی حیاۃً حلوۃ المحیا برسوائی برآور سر ز مستوری برون نہ پا

مولف گوید حیاۃً حلوۃ المحیا ترکیبے است کہ معنی ندارد۔ و حافظ شعر یزید ابن معاویہ۔

؎

انا المسموم ما عندی بتریاق ولا راقی ادر کاساً و ناولہا الا یا ایہا الساقی

را بہ نحوے تضمین نمودہ کہ با مصرعِ خودش ربطِ جسم و جان پیدا کردہ۔ و بالجملہ سلاست و عذوبت کہ مدارِ قبولِ عام بر آن است در غزل نظیری مفقود است و انغلاق و ابہام در اکثر اشعار او موجود۔ آیا نشانی میدہی کہ در دیوان نظیری بازائے این دو شعر حافظ

؎

صبحدم مرغ چمن با گل نوخاستہ گفت ناز کم کن کہ دریں باغ بسے چوں تو شگفت
گل بخندید کہ از راست نرنجیم ولے ہیچ عاشق سخن تلخ بہ معشوق نگفت

شعرے یافتہ مے شود۔ و یا مطلعے از غزلے در برابر این مطلع وارد؟

؎

غلام نرگس مست تو تاجدارانند خراب بادۂ لعل تو ہوشیارانند

چشم ولب را ازیں بہتر ستودن سحر را با اعجاز در یک میزان سنجیدن است
آگاہ باش کہ ایں مطلع در نعت است و بزعم فقیر بہتر ازیں مطلع در نعت کسے
از فحول اساتذہ نیاوردہ -

بالجملہ غزل را ناگزیر است از سلاست الفاظ و عذوبت و دلنشینی ترکیب
و تناسبِ ترتیب و ندرتِ تشبیہ و لطافتِ استعارہ و تا توانند از اغلاق و ابہام
و تعقید و حشو قبیح اجتناب ورزد بہ نہجے کہ بمجرد استماع معنی شعر حلقۂ اثر بر در
دلہا کوبد - زیرا کہ مقصود از غزل ترویح خاطر و خوشامدِ نفس است - و اگر در حل آں
بمزید تفکر و تامل ضرورت افتد چنانکہ ہندیاں اشکال و اغلاق معنی را بر کمالِ طبع
قائلش محمول کنند آں را غزل نباید گفت بل از قبیل لغز و تعمیہ باید دانست
و ہم باید بنائے غزل بر وزنِ خوش و مطبوع و الفاظ غریب سلیس و معانی رائق مرق
نہد و از کلماتِ مستکرہ و خشن احتراز واجب داند - کما ذہب الیہ محمد بن قیس
الرازی صاحب کتاب المعجم -

مثنوی

مثنوی چنانکہ معلوم است بنائے آں بر ابیاتِ مفردہ مستقلہ نہادہ اند
و در جملۂ آنہا تصریع لازم و آں را مزدوج نیز گویند - و نسبت بہ قصیدہ و
غزل سہولتے دارد و ایں نوع مخصوص بزبانِ پارسی است و رتازی نشانے

ندارد و بعضے از مولّدین بہ تقلید عجمیاں در تازی ہم کم کم دریں نوع بے تکلّف شعر گفتہ اند۔ اما چنداں دلکش نیفتادہ و ایں ہمچناں است کہ بعضے از اہلِ عجم دریں روزگار در پارسی بہ ہنجارِ مغاربہ طرحِ نظمے انداختہ اند کہ از قید اوزانِ متعارفہ و روی و قافیہ بکلی عاری مے باشد بمذاقِ ما مشارقہ خوش نمے آید۔

و بنائے مثنوی بر اوزانِ مخصوصہ نہادہ اند و اکثر اساتذہ بالعموم در بحر تقارب و ہزج و رمل و سریع مے گفتہ اند۔ رزم را با بحرِ تقارب و عشق و محبّت را با بحرِ ہزج و تصوف را با بحرِ ہزج و رمل خاصۃً مناسبتے است کہ با بحورِ دیگر نیست و دریں بحور ہم غیر از مسدس الارکان نیاوردہ اند۔

باید کہ سررشتۂ ترکیبِ سلیس و سہل الفہم و رنگینیِ معنی کہ بیشتر از لطافتِ تشبیہ و استعارہ مے خیزد از دست ندہد۔ و نگذارد کہ الفاظِ رزم را با الفاظِ بزم و بالعکس خلط دہد۔ زیرا کہ میانِ الفاظِ ہر موضوع امتیازِ بیّن است و اکثر تذکرہ نویساں برآنند کہ داستانِ رزم بہتر از حکیم فردوسی و افسانۂ عشق و محبت بہتر از شیخ نظامی دیگرے را دست ندادہ و ایں قول بہ راستی نزدیک تر است۔

رباعی

در اوائل ایں را ترانہ و دوبیتی مے گفتند و مقصور است بر دو بیت و بس

بیت اوّل باید کہ مصرّع باشد و ثانی گاہے مصرّع و گاہے غیر مصرّع و ہر دو بیت متحد القافیہ مے آرند و مخصوص است با بحرِ ہزج مزاحف اخرب و اخرم کہ زائد از بست و چہار وزن نیست چنانکہ عروضیاں شرح دادہ اند۔ و رباعی موضوع است برائے ہر گونہ معانی حکمت و دانش و تصوف و مدح و ہجا و غیر ذلک و مصرع چہارم باید کہ قوتِ زائد داشتہ باشد۔ و بالجملہ رباعی عجب چیزے است و اکثر اساتذہ دریں میدان سمند طبع را جولاں دادہ اند۔ اما حکیم عمر خیام و سلطان ابوسعید ابوالخیر بر دیگراں سابق آمدہ اند۔

و صاحبِ کتاب المعجم گفتہ کہ بحکم آنکہ بنائے آں بر دو بیت بیش نیست باید کہ ترکیبِ اجزائے آں درست و قوافی متمکن و الفاظِ عذب و معانی لطیف باشد و از کلماتِ حشو و تجنیسات متکرر و تقدیم و تاخیر ناخوش خالی بود۔ و اگر با آں چیزے از صناعاتِ مستحسن و مستبدعات مطبوع چوں مطابقہ لطیف و تشبیہِ درست و استعارہ پاکیزہ و تقابل موزوں و ایہامے شیریں یار بود نیکو تر آید۔

اقسامِ نظم جز ایں چہار کہ مذکور شد دیگر ہم ہست از آنجملہ قطعہ است و آں بعینہٖ قصیدہ مے باشد و فرق میانِ ہر دو در بیتِ اوّلین است اگر مصرّع باشد قصیدہ گویند ورنہ قطعہ۔

و مسمّط۔ آں است کہ بنائے ابیاتِ قصیدہ بر پنج مصرعے متفق القوافی باشد و مصرع ششم را قافیہ مختلفِ قوافی اوّل آرند۔ منوچہری گوید

خیزید خز آرید که هنگام خزان است | بادِ خنک از جانبِ خوارزم وزان است
آں برگِ رزآں بیں که برآں شاخ رزان است | گوئی که یکے پیرہن رنگ رزان است
دہقاں بہ تعجب سر انگشت گزان است | کاندر چمن و باغ نہ گل ماند نہ گلزار

و ترجیع بند۔ و آں مجموعۂ اشعار است چوں غزل که شعر اوّلین ہر بند آں مصرّع باشد و قافیہ اش غیرِ قوافی ہر بند آرند۔

ترکیب بند۔ ہماں صورت ترجیع بند دارد اما بیتے که در پایانِ ہر بند آرند مکرر نہ باشد بل ہر یک جداگانہ و مستقل باشد در قافیہ و روی و ایں کثیر الاستعمال است۔

و در ہمہ انواع نظم تفوّق کار بند باشد و آں بر قرار ے که صاحب المعجم گفتہ آں است که بنائے شعر بروزن خوش و لفظ شیریں و عبارتِ متین و قوافی درست و ترکیبِ سہل و معانی لطیف نہد۔ چنانکه بافہام نزدیک باشد و در ادراک و استخراج آں باندیشۂ بسیار و امعانِ فکر احتیاج نیفتد و از استعاراتِ بعید و مجازاتِ شاذ و تشبیہاتِ کاذب و تجنیسات متکرر خالی باشد و ہر بیت در لفظ و معنی بنفس خود قائم بود۔ و جز از روئے معانی و تنسیق کلام بدیگرے محتاج و بر آں موقوف نباشد۔ و الفاظ و قوافی در مواضع خویش متمکن باشد و جملہ قصیدہ یک طرز و یک شیوہ بود۔ و عبارت گاہ بلند و گاہ پست نہ شود۔ و معانی گاہ متسق و گاہ مضطرب نگردد۔ و محاورتِ الفاظ و لیاقتِ آں با یک دیگر مرعی باشد و از

غرائب الفاظ و مہجوراتِ لغت فرس در آں مستعمل نباشد بلکہ از صحیح و مشہور لغتِ دری و مستعملاتِ الفاظِ عربی کہ در محاورات و مراسلاتِ پارسی گویانِ فاضل متداول باشد مرکب بود۔

ارشاداتے چند در شعرِ دلکش

بعد از آنکہ قاری بر حقیقتِ فصاحت و بلاغت و ماہیتِ تشبیہ و استعارہ و ایرادِ محسناتِ لفظی و معنوی آگاہ گردید البتہ موازنۂ شعرِ دلکش بروئے دشوار نخواہد بود اما میدانی کہ علم شئی مستلزم عمل بداں نمے باشد۔ شعر نیکو گفتن نتیجۂ استقامتِ طبع و موزونیتِ آن است چنانکہ سابقًا ذکر آں رفتہ اما شعر فہمیدن موقوف بر سلامتِ ذوق و مزاولتِ کلام استاتذۂ فن است و چوں باب موازنہ بین الکلامین اہم مقاصد ایں کتاب است۔ بنا بریں ارشاداتے چند در باب شعر و شاعری ایراد میرود تا دریں معنی طالب را وقتے رو نماید۔ دریں موضوع آنچہ مؤلف می خواست اکثرے آں را صاحبِ کتاب المعجم بر وجۂ احسن بسلکِ تحریر آوردہ فقیر ہماں را بسند شمردہ و فاضل مؤلف می گوید

”بدانکہ شعر را ادواتے است و شاعری را مقدماتے کہ بے آں ہیچ کس را لقب شاعری نہ زیبد و بر ہیچ شعر نام نیک درست نیاید۔ اما ادوات

شعر کلماتِ صحیح و الفاظِ عذب و عبارات بلیغ و معانی لطیف است کہ چوں
در قالبِ اوزانِ مقبول ریزند و در سلکِ ابیاتِ مطبوع کشند۔ آں را
شعرِ نیک خوانند۔ و تمامِ صنع جز باستکمالِ ادواتِ آں دست ندہد۔ کمالِ
شخص بے سلامتِ اعضا۔ و ابعاضِ آں صورت نہ بندد۔ و اما مقدماتِ
شاعری آں است کہ مرد بر مفرداتِ لغتے کہ بر آں شعر خواہد گفت وقوف یابد
و اقسامِ ترکیباتِ صحیح و فاسدِ آں را مستحضر شود۔ و مذاہبِ شعرائے مفلق و امرائے
کلام در تاسیسِ مبانیِ شعر و سلوکِ مناہجِ نظم بشناسد و سنت و طریقتِ ایشاں
در نعوت و صفات و درجاتِ مخاطبات و فنونِ تعریضات و تصریحات و قوانینِ
تشبیہات و تجنیسات و قواعدِ مطابقات و مغالطات و وجوہِ مجازات و
استعارات و سائر مصنوعاتِ کلامی بداند۔ و بر طرفے از حکم و امثال و شطرے
از تواریخِ احوالِ ملوکِ متقدم و حکمائے سابق واقف گردد۔ و معانیِ لطیف
از ضعیف فرق کند و بر حسنِ مطلع و لطفِ مقطع ہر شعر مطلع شود۔ تا ہر معنی را در
کسوتِ عبارتِ لائق بر منصۂ نظم نشاند و در سرِ سخن از معانیِ سرد و تشبیہاتِ
کاذب و اشاراتِ مجہول و ایماآتِ مشکل و ایہاماتِ ناخوش و تجنیساتِ متکرر
و اوصافِ غریب و استعاراتِ بعید و مجازاتِ نادرست و تکلفاتِ ثقیل و
تقدیم و تاخیراتِ ناپسند مجتنب باشد۔ و در ہمہ ابواب از قدرِ حاجت بطرفین
(افراط و تفریط) بیروں نرود و از ما لا بد نکاہد و در ما لا یعنی ہیچ نیفزاید۔ و پیش

ازآنکه درنظمِ شعر شروع کند وبدعویٔ شاعری میاں دربندد اول مختصرے در علم عروض وقوافی برخواند تا بر بحورِ قدیم وحدیث واقف شود واوزانِ خوش از ناخوش فرق کند - وبیجوزولا یجوز ازحیف بداند وصحیح ابیات از سقیم بشناسد وقوافیٔ اصلی ازمعمول تمیز کند وآنگاہ سرمایۂ نیک ازگفتہائے مطبوع ومصنوعِ استادانِ ایں صنعت وپاکیزہ گویانِ ایں فن بدست آورد واز قصائدِ مقطعاتِ درست ترکیبِ عذب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع پسندیدہ مقطع شیریں مخلص از دواوینِ مشہور ومعروف واشعار مستعذب مستحسن درفنونِ مختلف وانواعِ متفرق طرفے تمام یادگیرد وجوامعِ ہمت برمطالعہ ومذاکرۂ آں گمارد - وبہ بحث واستقرار بردقائق وحقائق مصنوعات آں واقف گردد - تا آں معانی دردلِ او رسوخ یابد - وآں الفاظ درذہن او قرار گیرد - وآں عبارات ملکۂ زبانِ او شود ومجموعِ آں مادۂ طبع ومایۂ خاطرِ او گردد - پس چوں قریحت او درکار آید وسکرِ[1] طبع او کشادہ شود فوائد آں اشعار روئے نماید ونتائج آں محفوظات پدید آید - آنگاہ شعرِ او چوں چشمۂ زلال باشد کہ مدد از رودہائے بزرگ وجوہائے عمیق دارد وچوں معجونِ خوشبو آید - کہ روائحِ آں مشامِ ارواح را معطّر گرداند وکس براخلاط آں واقف نہ شود وباید کہ چوں ابتدائے شعرے کند وآغازِ نظمے نہد نخست نثرِ آں راپیشِ خاطر آید ومعانی آں بر صحیفۂ دل

---

[1] بندے کہ برائے منع آبِ سیل برآرند - ۱۲

نگارد و الفاظے لائق آں معانی ترتیب دہد و وزن موافق آں اختیار کند
و از قوافی آنچہ ممکن گردد و خاطر بداں مسامحت کند بر ورقے نویسد و ہرچہ
ازاں سہل و درست باشد و در آں وزن جاگیر و متمکن آید انتخاب کند
و شائگاں و مجمول را بداں راہ نہ دہد و در نظم ابیات بہ سیاقت سخن و ترتیب
معانی التفات نہ نماید تا جملہ قصیدہ را بر سبیل مسودہ تعلیق زند و کیف ما
اتفق بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد کہ قافیتے در معنی بکار بردہ باشد۔
بیتے مشغول کردہ بعد ازاں معنی بہتر رو نماید و بیتے ازاں عذب تر
و درست دہد و ازاں قافیت دریں بیت متمکن تر آید۔ نقل کند پس اگر بہ
بیت اوّل حاجت باشد آں را قافیت دیگر طلبد۔ وگرنہ ترکِ
آں آرد و چوں ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جملہ را مرۃً بعد اُخریٰ
از سر اتقان باز خواند و در نقد و تنقیح آں مبالغت نماید و میان ابیات تلفیق کند و ہر
یک را بموضع خویش باز برد و تقدیم و تاخیر از آں زائل گرداند تا معانی
از یک دیگر منقطع نشود۔ و ابیات از یک دیگر بیگانہ نہ نماید۔ و بہ ہمہ
وجوہ توافق ابیات مصاریع و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد۔ چہ بسیار
باشد کہ دو مصرع یا دو بیت با یک دیگر از راہ معنی متناسب نیاید و بداں
سبب رونق شعر باطل گردد۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

درجام او ست چشمۂ حیواں ازاں کزو   دین سرفراز و قاعدۂ ملک محکم است

مصرعِ اوّل لائق دوم نیست و این معنی در رُباعیات بیشتر اُفتد کہ شاعر را معنیٔ خوش در خاطر آید و بیشتر چناں بود کہ آں را بیت آخر سازد۔ پس اُولی بداں الحاق کند و درآں از تناسبِ لفظ و تجاذبِ معنی غافل باشد۔ چنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است :- ؎

ہر دم ز تو دل بادمِ سردے بُد واست وز جامِ تو جُرعۂ دُردے بود است
معذورم اگر درد سر دادم از انک آں دردِ سرم از سر دردے بود است

کہ نخست بیتِ آخریں گفتہ است و انگاہ بیتِ اوّل را بداں الحاق کردہ و مصرعِ دوم از بیتِ اوّل لائق معنی بیت نیفتادہ است و عطفِ آں بر مصرعِ اوّل نیکو نیامدہ۔ و در قوافی اُولیٰ چناں باشد کہ تعیین آں بر معنی مقدم دارد۔ پس معنی را بداں الحاق کند و برآں نبدد تا متمکن آید و ہیچ کس را تغیّر آں ممکن نگردد۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

دوش با آسماں ہمے گفتم بر سبیل سوال مطلب اے[1]
کہ مدارِ حیاتِ عالم کیست رُوے سوئے تو کرد و گفت آبے
گفتم ایں را دلیل باید گفت ہیچ دانی کہ مے چہ گوئی ہے
میر آب است و حق ہمے گوید و من الماءِ کل شیءٍ حے

و ہیچ شے یک قافیہ را ازیں شعر بدیگرے مناسب تبدیل نتواند کرد۔ و

[1] انی کہ در عربی برائے استفہام آمد ۱۲

اگر نظم ابتدا کند و آنگاه قافیہ را بر آں بند د روا بود کہ چناں متمکن نیاید و تغیّر و تبدیل آں ممکن بود - چنانکہ دیگرے گفتہ است ؎

سودائے تو تا در سرِ من ساخت مقر
غمہائے تو از تنم نہ بگذاشت اثر

اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست
جز آرزوئے روئے تو اے زیبا خور

و اگر کسے خواہد کہ ایں قوافی بدیگرے خوشتر از آں تبدیل کند تواند چنانکہ گوید - ؎

سودائے تو تا در سرِ من ساخت قرار
غمہائے تو از تنم بر آورد دمار

اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست
جز آرزوئے روئے تو اے زیبا یار

و ہمچنیں باید کہ در الفاظ و معانی ہر بیت دقائق تنوق[1] بجا آرد تا اگر لفظے رکیک افتد عذبے بجائے آں بنہد و اگر معنی فاخر یابد تمام کند و دریں باب چوں نقاش چیرہ دست باشد کہ در تقاسیم نقوش و تداویر شاخ و برگہا ہر گلے بر طرفے نشاند و ہر شاخ بسوئے بیروں برد و در رنگ آمیزی ہر صبغ جائے خرج کند و ہر رنگ بگلے دہد - آنجا کہ رنگِ سیر آید نیم سیر صرف نکند و آنجا کہ صبغ روشن باید تاریک بکار نبرد - چوں جوہری استاد باشد کہ بہ حسن تالیف و تناسب ترکیب رونق عقدِ خویش بیفزاید - و بہ تفاوتِ تلفیق وبے ترتیبی نظم آب مروارید خویش نبرد و باید کہ در افانینِ سخن و اسالیبِ شعر چوں نسیب و

---

[1] آراستگی کردن در کار ۱۲ م

تشبیب و مدح و ذم و آفرین و نفرین و شکر و شکایت و قصہ و حکایت و سوال و جواب و عتاب و استعتاب و تمنع و تواضع و تابی و تسامح و ذکر دیار و رسوم و وصف آسمان و نجوم و صفت انہار و انہار و شرح ریاح و امطار۔ و تشبیہ لیل و نہار و نعت اسپ و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فن تہانی و تعازی از طرق افاضل شعرا و اشاعر فضلا عدول نہ نماید و در نقل از معنی بمعنی و تحویل از فنے بفنے خروج لطیف و شروع مستحسن واجب داند و در رعایت درجات مخاطبات و وجوہ مدائح باقصی الامکان بکوشد ملوک و سلاطین را جز باوصاف پادشاہانہ چنانکہ در فصل اغراق بیان کردہ آمد ست نہ ستاید و وزرا و امرا را بہ عوائد تیغ و قلم و طبل و علم مدح کند۔ سادات و علما را بہ شرف حسب و طہارت نسب و وفور فضل و غزارت علم و نزاہت عرض و نباہت قدر ستاید۔ زہاد و عباد را بہ تبتل و انابت و توجہ حضرت عزت صفت کند و اوساط الناس را بمراتب نازل عوام فرو نیارد۔ عوام را از پایۂ خویش بسیار بر نگذراند۔ خطاب ہر یک فراخور منصب و لائق مرتبت او کند و ہر معنی را در زی لفظ مطابق و لباس عبارت موافق بیرون آرد۔ چہ کسوت عبارات متعددہ است۔ و صور معانی مختلف و ہمچنانکہ زن صاحب جمال در بعضے ملابس خوب تر نماید و کنیزک بیش بہا در بعضے معارض خریدار گیر تر آید۔ ہر معنی را الفاظے بود کہ در آں مقبول تر افتد و عبارتے باشد کہ بدال

لہ مخصوص بہ شعرائے عرب است

لطیف تر نماید و دریں باب نظم و نثر یکسان است - و سخن موزون و ناموزون برابر چنانکہ گویند کہ یکے از خلفا - قاہر عاملے بشہرے فرستاد و او را در تیمار داشت شخصے از معارف آں ولایت وصیت فرمود و در آں مبالغت تمام نمود عامل بموجب فرمانِ دیوانِ عزیز آں شخص را احترام واجب داشت و بہ التماس او بعضے از ضیاعِ آں مملکت بر سبیلِ عمل بر وے نوشت و تحصیل طرفے از اموالِ خزانہ بوے باز گذاشت - پس بہ سعایت شریراں و نمیمۂ بدگویاں خاطرِ عامل از وے آزردہ گشت - و وحشتے از جانبین پدید آمد و آں شخص بوثوقِ استظہار یکہ بعنایتِ دیوان داشت بداں التفات نہ نمود و آں را وزنے نہ نہاد - تا بہ مرورِ ایام آں آزار کینہ تمام شد - و عداوت بزرگ گشت عامل آں شغل از وے فرد کشود و در محاسبتِ او مناقشت بیش آورد - روزے آں معروف بہ عامل در محاکات آواز بلند کرد و سخنے سخت گفت عامل بہ تعزیرِ او اشارت کرد - از اطراف بر و دستہا دراز شد و مشت و چوب رواں گشت و از اں ضرباتِ مختلف یکے بر مقتلِ او آمد - در حال جان تسلیم کرد عامل از کردہ پشیمان گشت و از خشم دیوان اندیش مند شد و زرہا در خرج انداخت و بہ قرابینِ خلیفہ التجا ساخت و دستِ تضرع در دامنِ مقربانِ حضرت زد و بہر یک از ایشاں چیزے نوشت تا باشد کہ یکے از ایشاں بوجہے جمیل آں حال بمقامِ عرض رساند و عذر او در آں اقدام تقدیم کند و غرامت آں جرمیت

رابرمال قرار دہد۔ وبعقوبتِ غضب دیوانِ عزیز ماخوذ نگردد۔ ہیچ آفریدہ را یارائے آں نہ دید کہ درآں باب قدم پیش نہد وآں التماس را دست برسینہ زند۔ و ہمگناں متفق بودند کہ اگرایں حال بمسامع مبارک رسد بے شک بقتل عامل فرمان دہد وہیچ کس را مجالِ شفاعت نہ باشد۔ عامل دبیرے فاضل وصاحب سخنے کامل داشت چوں قلق واضطراب او دید و عجز و اضطرار او مشاہدہ کرد۔ گفت مخدوم را چندیں اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ وایں حادثہ را چندیں عظیم نہ باید نہاد کہ درا ثنائے خدمتے کہ بدیوان نویسیم و درخلالِ تذکرہ کہ بحضرت فرستیم۔ ایں حال را کسوتِ عبارتے پوشانم وعرض ایں واقعہ بروجہے درقلم آرم کہ برتو ہیچ تاواں نباشد ودر استرضائے خلیفہ بچندیں تکلف وتضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم برداشت ومصالح کہ بود باز نمود۔ چوں سیاقت سخن بدیں حکایت رسید و گفت اما فلانٌ فائتمنتہٗ فاستخونتہٗ فادبتہٗ فوافق الادبُ الاجلَ

یعنی حالِ فلاں معروف چناں بود کہ اورا امین بعضے از اموالِ دیوان ساختم وخائن یافتم ادبش کردم تادیب من باجل او موافق افتاد۔ چوں آں مکتوب بحضرت رسید وآں حال محلِ عرض یافت لذتِ بلاغتِ ایں عبارت و لطف موقعِ ایں عذر نگذاشت کہ بہ ہیچ وجہ نائرہ غضبے در باطنِ خلیفہ اشتعال گیرد۔ یا تغیّر خاطرے بہ ضمیر او راہ یابد۔ عامل سرآزاد از ان ورطہ بیروں آمد۔ ورائگاں ازاں خطر خلاص یافت و در شعر ازیں جنس بسیار بودہ است کہ بیک

بیت عظائم امور ساختہ شدہ است و رقابِ عقول در ربقۂ تسخیر آمدہ - و ضغائن و روش بمودت و محبت مبدل شدہ و برعکس بسے بودہ است کہ یک بیت موجب اثارتِ فتنہائے بزرگ شدہ است و سبب اراقتِ خونہائے خطیر گشتہ - چنانکہ شاعر گفتہ است ؎

بہ بیتے شود مردِ باکینہ نرم ۔ بجوشد بہ بیتے دگر خون زتن
بسا دل کہ گشتہ از پئے شعر رام ۔ بسا سر کہ ببرید لفظِ سخن

تخلص

بدانکہ تخلص از اختراعاتِ شعرائے عجم است اہلِ عرب بداں آشنا نبودہ اند و ایرادِ تخلص در ہمہ اقسامِ نظمِ فارسی مطرد است بطریقِ جواز اما در مقطع غزل تا بحدے متعارف شدہ کہ حکمِ وجوب پیدا کردہ گوئی نظر بذاتِ غزل بمنزلۂ لازم بیّن قرار یافتہ کہ انحراف ازاں جائز نیست و وجہ اختیارِ تخلص غالباً مبنی بر است بر ضرورتِ ایجاز کہ لازمِ کلامِ بلیغ است زیرا کہ ایرادِ نامِ شاعر سالماً در کلامِ شعر بسا باشد کہ در بحرے مخصوص موزون و موافقِ طبعِ سلیم نمے افتد بل بقباحت زشت سے نماید و اختیارِ تخلص مشعر از مناسبتے است کہ شاعر آں را بداں مناسبت بر خود سے گیرد - بعضے بمناسبتِ ملوک سلاطین و بعضے بمناسبتِ حلن

مالوف وبعضے بمناسبتِ کیفیاتِ نفسانیہ وبعضے بمناسبت حرفت وفن کہ بداں
اشتغال داشتہ باشند وغیر ذلک تخلص مے نمایند - اما تخلص باید کہ حتی الامکان مختصر
باشد واز مصطلحات ومحاوراتِ لوطیاں واز جنسِ موضوعات سوقیاں نباشد
واگر ممکن بود متضمن بر معنی تفاول باشد -

گفتہ ایم کہ اہلِ عرب با تخلص آشنا نبودہ اند - بل ایشاں بالقب وکنیت
شہرت می یافتند - وکنیت اسمے است مشتمل بر اضافتِ لفظِ اب وام و
ابن واہلِ عجم را ازاں بہرہ نہ - وآنچہ بعضے از اکابرِ عجم در کتبِ سیر وتواریخ با کنیت
شہرت دارند بہ تتبع اہلِ عرب است کہ اعیان دولتِ اہلِ عجم بکفِ کفایت
ایشاں مفوض بودہ است والناس علیٰ دین ملوکہم وایں بعینہٖ ہمچناں است
کہ در روزگار ما مشاہدہ میرود کہ ابنائے حال مقلدین اہل اندیا کہ نامہائے خود را بروجہ
حروف ہجائے انگلیس مختصر میکنند از انجا کہ قدامت پسند ہستم ورو شِ
ایشاں را در اکثر امور در [illegible]

ہر عیب کہ سلطاں بہ پسندد ہنر است

بلکہ بسیارے از نا واقفانِ حقیقت [illegible] بہ تقلید کفرہ مغاربہ ریش وبروت
[illegible] وگفتہ اند - فوائد

اول کسے کہ از شعرائے عجم بہ تخلص شہرت یافت استاد ابو الحسن رودکی
است گویند رودمی نواخت زیرا کہ از ماہران فن موسیقی بودہ است - بعضے گفتہ

اند کہ رودک نام قریہ ایست کہ اصلش از انجاست والعلم عند اللہ تعالیٰ

تبصرہ

و بباید دانست کہ شاعر در جودتِ شعرِ خویش بہ بیشتر علوم و آداب محتاج باشد و بدیں جہت باید کہ مستطرف بود و از ہر باب چیزے داند تا اگر بہ ایراد معنیٰ کہ فن او نباشد محتاج شود آوردنِ آں بروے دشوار نشود و چیزے نگوید کہ مردم استدلال کنند بداں کہ او آں معنی ندانستہ است چنانکہ انوری گفتہ ؎

کیواں موافقانِ ترا اگر جگر خورد
نسرینِ چرخ را جگرے جدی مستہ باد

و مُستہ عبارت است از طعمۂ مرغانِ شکاری کہ بوقتِ حاجت بدیشاں دہند و کرگس نہ از جملہ شکرہ مُستہ خوار است و ازیں جہت ایں بیت بروے گرفتہ اند ۔

در سرقاتِ شعر

و نہ باید کہ شاعر با خود تصور کند کہ شعر موضعِ اضطرار است و متقدمان برائے ضرورتِ شعر خطاہا ارتکاب کردہ اند و غلطہا در شعرِ خویش بکار داشتہ چہ اقتدا

به نیکو گویاں نیکو آید نه به بد گویاں۔ و نیز باید که شعرِ شعراء را غارت نه کند و معانیٔ ایشاں به تغییرِ اوزان و اختلافِ الفاظ در شعرِ خویش بکار نبرد که ملک مردم به تصرف فاسد تملک نه پذیرد و سخنِ دیگراں بر خویش بستن دلالت بر فضل نکند۔ و بباید دانستن که سرقاتِ شعر چهار نوع است۔ انتحال و سلخ و المام و نقل۔

اما انتحال[۵۱] سخنِ دیگرے بر خویش بستن است و آں چناں باشد که شعرِ دیگرے را مکابرتاً بگیرد و شعرِ خویش سازد بے تغییرِ تصرفے در لفظ و معنیٔ آں یا به تغییرِ اندک چنانکه بیتے بیگانه بمیانِ آں در آرد۔ یا تخلص بگرداند۔ چنانکه سنائی در مدحِ سلطان بهرام شاه قصیده گفته است که مطلعش این است ؎

گر دِرخت صف زد است لشکرِ دیو و پری
ملکِ سلیمان تراست گم مکن انگشتری

و عمادی بعینه ایں قصیده را با بیتے چند براں زیادت آورده و تخلص به شاهِ مازندران کرده و هر دو در یک عصر بوده اند معلوم[۵۲] نیست که سابق کدام است و

---

[۵۱] صفی نیشاپوری در اخذ و سرقه گوید ؎

شاعرِ دزد ماکیاں باشد ‏ ‏ که بزیرش نهند بیضهٔ غاز
غاز آخر بسوئے آب رود ‏ ‏ او به کوں دریده ماند باز

[۵۲] در گرشاسپ نامه اسدی طوسی شعرے است ؎ مکن تکیه بر ملکِ دنیا و پشت + که بسیار کس چوں تو پرورد و کشت
سعدی در گلستاں بعینه همیں شعر آورده و هر دو از اساتذهٔ فن بوده اند اما اسدی بر سعدی تقدمِ زمانی دارد و غالباً که توارد است
و همچنیں شعرے ؎ فرزند بنده ایست خدا را غمش مخور ‏ ‏ تو کیستی که به ز خدا بنده پروری
در کلیاتِ سعدی موجود است و هم در دیوانِ اوحدی مراغی یافته شده موجبِ حیرت است۔

غاصب کدام و چنانکه معزّی گفته ع

گرچه بجفا دست برآوردستی   بردارم دست تا فرود آری دست

و رافعی از و برده است و گفته ع

زین پس بخدا ای صنم شوخ پرست   بردارم دست تا فرود آری دست

و اما سلخ پوست باز کردن است و در شعر این نوع سرقه چنان باشد که معنی و لفظ فراگیرد و ترکیب الفاظ آن بگرداند [illegible] چنانکه [illegible] گفته است ع

ریش و سبلت همه خضاب کنی   خویشتن را همه عذاب کنی

ابو طاهر خسروانی از و برده است و گفته ع

عجب آید مرا ز مردم پیر   که همه ریش را خضاب کند
بخضاب از اجل همی نرهد   خویشتن را همی عذاب کند

اما المام قصد کردن و نزدیک شدن است بچیزی - و در سرقات شعر آن است که معنی فراگیرد و بعبارتی دیگر و وجهی دیگر بکار آرد - چنانکه ازرقی گفته است ع

صدف نه بیم بیان در شود بکام نهنگ   زخون برنگ یواقیت رنگ کرد لآل

یعنی لآلی یا را [illegible] برای ضرورت شعر انداخته است [illegible] ازرقی از و برده است نیکوتر از و گفته ع

قهر تو گر طلا یہ بدریا کشد شود   دُر در صمیم حلق صدف دانۂ انار

واما نقل آن است کہ شاعر معنی شاعرے دیگر بگیرد و از بابے ببابے دیگر برد و در آں پردہ بیروں آرد۔ چنانکہ مختاری گفتہ است

کجا شد آں ز قبائے دریدہ دوختہ چتر   کنوں بباید چترش درید و دوخت قبا

رضی نیشاپوری بباب مدح بردہ است و گفتہ

بعزم خدمت درگاہ تو بہر طرفے   ببا ملوک کہ از تاج مے نہند کلہ

وارباب معانی گفتہ اند چوں شاعرے را معنی دست دہد آں را کسوت عبارتے ناخوش پوشاند و بلفظ رکیک ادا کند و دیگرے ہماں معنی فراگیرد و بلفظ خوش و عبارت پسندیدہ بیروں آرد او بداں اولیٰ گردد و آں ملک او گردد۔ وللاوّل فضل السبق چنانکہ رودکی گفتہ

باصد ہزار مردم تنہائی   بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی با صد ہزار مردم تو فردی باہنر و دانش درمیان ایشاں و بے صد ہزار مردم تو بسیاری گوئی بجائے صد ہزار مردمی و اگرچہ معنی نیکو است عبارتش رکیک است و عنصری از وے بردہ است و گفتہ

اگرچہ تنہا باشد ہمہ جہاں با اوست   و گرچہ با او باشد ہمہ جہاں تنہاست

و بیت عنصری اگرچہ در آں بسطے کردہ است نیکو تر و عذب تر از بیت رودکی است یا د جازت آں پس ایں معنی ملک عنصری شد و رودکی را فضل سبق

مانند ۔

ونوعی از سرقہ آن است کہ از زبانے بہ زبانے دیگر ترجمہ کنند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ۔

اگر بہ مدح وثنا ہر کسے ستودہ شود　　تو آں کسی کہ ستودہ بہ تست مدح وثنا

وایں از قول حسان بن ثابت رض اخذ نمودہ حیث قال

ما ان مدحت محمداً بمقالتی　　لکن مدحت مقالتی بمحمد

وہمچنیں یکے از شعرائے ہند شعر ہمگر

کجا ہمراہ گردد سایہ بامن　　کہ روز من بود باشب برابر

را بزبان اردو ترجمہ زدہ ۔ چنانکہ مے گوید

سیہ بختی میں کب کوئی کسی کا ساتھ دیتا ہے
کہ تاریکی میں سایہ بھی جدا رہتا ہے انساں سے

بہرۂ دومین

علم معانی

معانی علمے است مشتمل بر قواعد کہ بداں می تواں دانستن احوال لفظ را کہ آں لفظ بمقتضائے حال مطابق است یا نہ۔ و بکار بستن آں قواعد متکلم در ادائے معنیٔ مراد از غلط و خطا محفوظ مے ماند۔ و کلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ امتیاز دادن می تواند۔

علمائے بلاغت گفتہ اند کہ کلمہ و کلام و متکلم ہر سہ را بوصفِ فصاحت موصوف تواں کردن۔ و چوں مفہوم ہر یکے ازینہا غیر مفہوم دیگرے است تعریفے جامع کہ ہر سہ را مشتمل باشد تجویز نتواں نمودن بنا بریں کلمۂ فصیح آن است کہ از تنافرِ حروف کہ موجبِ ثقل بر زبان اُفتد خالی باشد۔ مثلاً ع

نہ جستہ ز شستش غزالِ حرم

Syed Abul Hasnat

صاحب المعجم می گوید که بعضے از کلمات است که قدما آں را بر طریقے استعمال کردہ اند۔ و در متاخرین بزیادت و حذف مشہور و متداول گشتہ است و بدیں سبب در نظم و نثر جائز و سائغ است چنانکہ گرد اگرد و ہمانا و مانا و می و ہمی و کنوں و اکنوں دروں و اندروں و بروں و بیروں و فغاں و افغاں و چار د چہار و د گرو دیگر و بتر و بدتر و جائے و جایگاہ و چناں و چوناں و خامش و خاموش و شاہ و شہ و ماہ و مہ و راہ و رہ و کوتاہ کوتہ۔ و بعضے کلمات باشد کہ بسبب تعادل متحرکات و سواکن فصیح تر آمد چنانکہ دامن از داماں فصیح تر و پیرہن از پیراہن خوشتر و ناگہاں از ناگاہ ہاں بہتر و آگہی از آگاہی بلیغ تر و ہمچنیں شکوہ از شکہ و گروہ از گرہ اولی تر و از جملہ مغیرات ہنیز بمعنی ہنوز و غنویدن بمعنی غنودن و شنویدن بمعنی شنودن و خفتیدن و خسپیدن بمعنی خفتن و رساندن و رہاندن بمعنی رسانیدن و رہانیدن و شستن بمعنی نشستن و امثال ایں بسیار است شاعری دری گو باید دریں باب تقلید قدما نکند و در آنچہ گوید از جادۂ دری مشہور و متداول عدول جائز نہ شمرد۔ و ہم از مخالفت قیاس لغوی چنانکہ منصور منطقی گفتہ۔

بازگرم دل چنانکہ بتو دادم ۔۔۔ صبر کنم صبر و ہر چہ بادا بادم

دریں صحیح لغت دری بازگیرم بے حرف یا مستعمل نیست و مسعود سعد گفتہ است۔

مرا نشانۂ تیر فراق کردو ہگذر
کسے شنید کہ باشد کماں نشانۂ تیر

در لغتِ صحیح ہگذر نیست و مستعمل ہرگز است وہم از غرابت و مراد از غرابت وحشی بودنِ آں کلمہ است بہ نحویکہ معنیش ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید سعدیؒ گوید۔

ہیر ہفتاسلہ جتی مکنہ کو مقری بنی بخواہش روش

و از قبیل کلمات غریبہ است ملبّب و مرغّن و مزلّف۔ و ایں شعرِ شمس تبریزؒ ہم ازیں قبیل است

زسی سیپارہ قرآں تا بہ عمّیت تمام است ایں سلوکِ سی صد بیت

و کلام فصیح آں است کہ از تنافرِ کلمات و ضعفِ تالیف و تعقید و کثرت تکرارِ لفظ واحد عاری وہم از توالیٔ اضافات پاک باشد۔ تنافر کلمات چنانکہ امیر خسرو گوید۔

موتے مہ ما بموئے ما بو یا بہ بے او موئم موے ویم ما وا بہ
مائیم ہمی و آں مہ ما با ما بہ ما با مہ و موے مہ ما با ما بہ

و ضعف تالیف چنانکہ عرفی گوید

منکہ با شمّ عقلِ کل را ناوک اندازِ ادب
مرغِ اوصافِ تو از اوجِ بیاں انداختہ

واین مثال در صورتے متصوّر است کہ حرف کاف بمعنی استفہام ماخوذ باشد واگر بمعنی بیان اخذ کنند مثال ضعف تالیف نبود اما این توجیہ ضعیف است و تعقید چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

نامہ پرشد گم ورآتش نامہ را باز افگنم گر کبوتر نیست طاؤسے بپرواز افگنم

ودیگرے راست ؎

نمک چشمش بگیرد گر کند ہم چشمی لیلے
چرا در شورہ زار بے اشک مجنوں لو دآہو را

وصاحب مخزن الفوائد در امثلہ ضعف تالیف اسکان متحرک وتحریک ساکن آوردہ واین مبنی بر ضرورت شعری است نہ ضعف تالیف ۔ وتوالی اضافات چنانکہ حافظ گوید ؎

ساکنان حرم ستر عفاف ملکوت بامن راہ نشین بادۂ مستانہ زدند

ومتکلم فصیح آن است کہ بر استعمال کلام فصیح قدرتے تامہ ومہارتے عامہ داشتہ باشد بہ نحویکہ ہنگام تکلم ایراد کلمات فصیحہ بے دغدغہ تردد وتوقف بروے سہل آید ۔

بدانکہ مرجع تنافر وغرابت بسوئے علم لغت است ومرجع مخالفت قیاس لغوی بسوئے علم تصریف ومرجع ضعف تالیف وتعقید لفظی بسوئے علم نحو ومرجع تعقید معنوی بسوئے علم معانی است ۔ اینہا را بہ آنہا می تواں دریافت ۔

بلاغتِ کلام وصفے است مر کلامِ فصیح را کہ مطابقِ مقتضائے حال بود۔ و متکلم بدیں
نوع کلام را بلیغ گویند۔ پس بلاغت وصفِ کلام و متکلم ہر دو مے تواند شد۔ نہ
وصفِ کلمہ۔ زیرا کہ کلمہ و مرکب ناقص از اسناد عاری مے باشند و کلام را ناگزیر
است از اسناد۔ و ما در صفحات آئندہ شرح میدہیم کہ مذہبِ امام عبد القاہر
در مفہوم فصاحت و بلاغت غیر آن است کہ گفتہ آمد۔ زیرا کہ مذہبِ امام آن است
کہ ہیچ لفظ بے اعتبار معنے فصیح نتواند بودن و بر طبق ماسبق مفہوم فصاحت محدود
است در سلامت الفاظ از امور متذکرہ و ظاہر است کہ ایں امور از اعتبار معنی
چیزے با خود ندارد۔ و امام موصوف در پایان کتاب دلائل الاعجاز در فصلے بسیط
ابطال مذہب انحصار فصاحت در الفاظ نمودہ است و گفتہ کہ عقلاء اتفاق کردہ
اند کہ اعجاز قرآن مبنی بر وصفِ فصاحت و بلاغت از آن است کہ عالمیان از مثل
آں عاجز ہستند و از عقلاء ہیچ کس را نشنیدہ ایم کہ فصیح و بلیغ بودنِ قرآں از
جہت خلوِ آں از حروف ثقیلہ متعسر النطق قرار دادہ باشد و اگر چنیں بودے
بایستے کہ ہر کلام سوقی و ساقط را چوں از ثقل مذکور عاری باشد فصیح گوئیم و ایں
قطعاً جائز نہ باشد۔ و کلام مرکبے است مشتمل بر دو کلمہ کہ متضمن اسناد باشد۔
یکے را مسند الیہ و دیگرے را مسند خوانند و اسناد نسبتے است میان ہر دو قائم بنفس
متکلم کہ مخاطب را از آں بر خبرے آگہی دست دہد و آں نسبت را اعم از ینکہ ایجابیہ باشد یا سلبیہ
حکم گویند چوں زید گریان است و زید عمرو را نزد و دریں ہر دو جملہ گریان و نزدیکاں

یگاں مُسند واقع شدہ وایں نسبت کہ مُشعر از خبر باشد احتمالِ صدق وکذب ہر دو میدارد۔ وہمیں احتمال مابہ الامتیاز است در جملہ خبریہ وانشائیہ۔ چہ در خبریہ مُخبر عنہ در خارج وجود داشتہ باشد کہ مخاطب را از آں خبرے حاصل آید ودر انشائیہ پیش از تکلم امرے در خارج یافتہ نمی شود کہ او آں خبر دہند۔ بل متکلم ہنگام تکلم امرے را ابتداءً انشا می کند۔ چنانکہ گوئی کہ زید را بزن وعمرو را مزن۔ دریں ہر دو جملہ ہر چند نسبتِ فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجود نسبت پیش از تکلمِ متکلم در خارج وجود نمی داشت ولہذا احتمال صدق وکذب ندارد۔

چو ایں معنی دریافتی بداں کہ علمائے علمِ کلام را در معنیٔ صدق وکذبِ خبر اختلاف است اما آنچہ نزدِ جمہور ایشاں مسلم است آں است کہ صدقِ خبر مراد است از مطابقت حکم با نفس الامر یا واقع کہ آں را خارج گویند۔ وکذبِ خبر مراد است از عدمِ مطابقت آں با واقع۔

در تعریفِ بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافتہ وتا معنی ایں اصطلاح بر قاری واضح نگردد بر حقیقتِ بلاغت آگاہ شدن نتواند۔

مقرر است کہ چوں از حادثہ کہ پیش از تکلمِ متکلم حدوث یافتہ است خبر دہند سامع از علم بداں بکلی خالی الذہن بودہ باشد یا از آں آگاہی داشتہ باشد در صورتِ ثانی در حدوث آں حادثہ شک را مجال باشد یا نہ ودر صورتِ عدم شک اورا از اں انکار باشد یا بداں اقرار کند۔ وازیں احتمالات سامع از

چار حال بیروں نتواند بود۔ خلوِ ذہنِ او از اں حادثہ وشکِ او در آں و انکارِ او ازاں واقرارِ او بداں و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس ایں ہمہ صور محتملہ را حال گویند۔ تفصیل ایں اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہن و از وقوع ولا وقوع آں حادثہ اصلاً آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوعِ آں شک داشتہ باشد و شخصے را کہ از وقوع آں منکر باشد و شخصے را کہ وقوع آں را باور کردہ باشد بریک وتیرہ نتواند خبر دادن۔ بل لابد است کہ بصورت خطاب با خالی الذہن کلام را از ہمہ انواع مؤکدات فارغ آرد۔ و در محل انکار مخاطب کلام را بر حسبِ تفاوت مدارج انکار بمؤکدات منضم سازد و در محلِ شک و تردد او نوعے از تاکید کفایت کند۔ زیرا کہ خالی الذہن را با لفاظ مؤکدہ خبر دادن ہیچ معنی ندارد و ہمچنیں منکر را بے مؤکدات خبر دادن ازالہ انکار او نکند۔ پس ایں ہمہ کیفیاتِ مختلفہ را کہ مخاطب بداں ملابس است حال گویند و مقتضائے حال امرے است کہ حالِ مخاطب آں را مقتضی باشد۔ مثلاً مخاطب اگر منکر باشد انکار او حال او باشد و انکار مقتضی آں است کہ متکلم کلام را بمؤکدات استوار کند۔ پس ایرادِ تاکید در محل انکارِ مخاطب مقتضائے حال باشد و ہمچنیں دربعض مواقع کلام مسند الیہ را لفظاً ذکر کنند و دربعضے ازانہا حذف و دربعضے از موارد معرفہ آرند۔ و دربعضے ازانہا نکرہ۔ ایں ہمہ را مقتضائے حال گویند چہ حالِ مخاطب مقتضی ایرادِ ایں امور باشد۔

بحثِ عمومی دربارۂ بلاغت

پیش از آنکه در بابِ بلاغت بر دستورِ مصطلحاتِ این فن کہ طریقِ ماہرانِ ادب است چیزے بنگاریم بہ بحثِ عمومی مے پردازیم۔ تا قاریانِ ہوشمند را در فہم بعضے از مسائل این فن سہولتے دست دہد۔ از انجا کہ معظم مسائل بلاغت و تصدیق آں تعلق بہ طبعِ مستقیم و ذوقِ سلیم دارد۔ می گوئیم کہ استقامتِ طبع و سلامتِ ذوق امرے است کہ حصول آں موقوف بر موہبت فیاض مطلق است کہ بحکم خلق کل شیٔ ثم ھدیٰ ہر کس را چیزے کہ مے بائست ارزانی داشتہ و تعقل و اجتہاد را در آں راہ نیست و در اخبار وارد است از خواجہ عالم و عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم الناس معادن کمعادن الذہب والفضۃ یعنی ہمچنانکہ طلا و نقرہ در معدن نظر بہ لطافت و کثافت طبعی بریک درجہ نتواند بودن ہمچنیں طبائع مردم را نظر بہ صفا و کدورت بریک وزان نیافریدہ اند۔ و بر ہمیں نقصان و کمالِ فطری موقوف است حصولِ مدارج کمالاتِ انسانی و ہیچ فردے از افراد انسانی در فراخنائے فیضِ ازلی از حد و استعداد طبعی قدمے فراتر نتواند نہاد و کما قیل ؎

نقصان ز قابل است وگرنہ علی الدوام ۔۔۔ فیضِ مقدس ہمہ کس را برابر است

پس طبیعت بمنزلہ صانع تر دست است و سخنِ شائستہ بمنزلہ مصنوع تا قیاسِ نقصان و کمال مہارتِ صانع در فنے کہ مباشر آن است از نقصان و کمالِ مصنوع تواں گرفت و ہمچنانکہ وقوف بر دقائق صنائع کہ صانعِ کامل در مصنوعِ خویش بکار مے برد ـ جز ماہر فن دیگرے را دست ندہد ـ ہمچنیں اطلاع بر خفایائے زوایائے سخنِ شائستہ کارِ ہر کور سوادے نیست ـ ہوشمندے باید پاکیزہ نہاد کہ با لطافتِ طبعی و استقامت فطری انواعِ سخن اساتذہ فحول را بدیدۂ اعتبار بمطالعہ در آوردہ بمراتب اکتساب کمالاتِ سخن گوئی و سخن فہمی ارتقا یافتہ باشد و بلاغت نہ آن است کہ مصطلحاتِ قوم را بداند زیراکہ اگر تحقق ایں معنی بمجردِ دانستن مصطلحات معلّق بودے البتہ ہر کہ و مہ کہ بمدارست و مزاولت کتب درسیہ اشتغال نمودے سر آمد بلغاء زمان بودے ـ و سرِّ ایں معنی وقتے منکشف گردد کہ کسے بہ تالیفِ رسالہ یا نظم شعرے روے می آرد تا چوں عجز خود را در خود بہ یقیں معلوم نماید بروے ہویدا گردد کہ عالم بہ کتب مدونہ علمیہ مکتسب است و بلیغ خبیر بدقائق کلام مجبول ـ و تا بہ قلاوزیٔ بدرقۂ طبیعت دریں وادیٔ قدم نہ نہد وصول بمنزلِ مقصود متصور نیست ولقد صدق الزمخشری ان المسافة من علم المعانی میسیرة اعوام ـ یعنی رسیدن بذروۂ دقائق علم معانی را سالیان دراز بکار است و بسا افتادہ کہ مدعیان خام طبع بہ حقیقت بلاغت نارسیدہ بہ تحسین کلام مخذول و مرذول اطرائے و دراز قیاس جائزہ شمرند و فراہم آوردنِ الفاظ

مستنکرہ وحشیہ را با ستعداد قائل آں حمل کنند - و بخلاف آں سخن گرانمایہ عالی را بحکم

و کم من عائب قولاً صحیحاً　　　و آفتہ من الفہم السقیم

از پایہ اعتبار بیفگنند - والحق کہ بلاغت عبارت است از ایضاح معنی و تحسین لفظ - و چوں ہر چیز را ظاہر و باطن می باشد ایضاح معنی اشارت است بہ باطن بلاغت و تحسین لفظ بہ ظاہر آں - و ہر گاہ ظاہر و باطن چیزے بہ لوازم شائستہ آں آراستہ و پیراستہ گردد شکے نیست کہ آں چیز موجب انجذاب خواطر و باعث بر تہالک طبائع افتد ہمین است مفہوم قول محمد ابن حنفیہ قول تضطر العقول الی فہمہ باسہل العبارۃ

دریں جملہ چنانکہ می بینی تضطر العقول الی فہمہ اشارت است بسوئے ایضاح معنی و باسہل العبارۃ بسوئے تحسین لفظ و قدرت ایضاح و تحسین دست ندہد تا متکلم از اصل ماخذ الفاظ و وضع حقیقی و مجازی آں و معرفت مقتضیات احوال متکلم و سامع بکلی آگاہ نہ باشد و ہم در معرفت کمیت و کیفیت الفاظ و معانی کہ مشعر از حقیقت ایجاز و اطناب است و ستگاہ بلند دارد و از ینکہ شرح دادیم دانستہ باشی کہ مفہوم بلاغت مشتمل است بر ضرورت حسن لفظ و معنی کہ سبک جیاد عبارت از آن است پس مفہوم فصاحت غیر مفہوم بلاغت نہ باشد چنانکہ شیخ عبدالقاہر در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بدان نمودہ - و دریں باب مبالغہ بیش جائز داشتہ

حاصلش آنکہ فصاحت نہ ہمیں مبنی بر حسن مراعات الفاظ است چہ لفظے نیست کہ بے رعایت معنی آں را فصیح تواں گفت و اگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت معتبر نبودے۔ سامع از مفردات الفاظ ہیچ متمتع نہ شدے۔ چہ استعمال قواعد نحو بر وجہے کہ باید بے رعایت جانب معنی سودے ندارد۔ ظاہر مراد شیخ از فصاحت بدیں معنی بلاغت است چنانکہ صاحب مطول تصریح بداں نمودہ۔ وسیأتی تفصیلہ

فصاحت و بلاغت

بدانکہ قومے ہستند کہ مبلغ علم ایشاں از ظواہر الفاظ تجاوز نکردہ و بلطائف معانی کہ در ضمن نظم الفاظ بر وجہے مخصوص داعی بلاغت باشد پے نبردہ اند۔ و ایں معنی ناشی از جہل ایشان است بحقائق اشیاء کہ جز مستبصر دیگرے را در آں راہ نیست۔ چہ بر بصیر خبیر مخفی نیست کہ الفاظ ہیولائے نخستین کلام است کہ صورت کلام بر آں عارض گردد و حسن و قبح صور موقوف است بر حسن نظم۔ و حسن نظم عبارت است از وضع اجزائے مادہ بر حسب قوانین نحو و ایں معنی با وضع الفاظ مفردہ تعلقے ندارد۔ چہ وضع الفاظ مفردہ امرے است کہ واضع آں را بضرورت طبیعیہ بجہت امتیاز اشیاء و اعراض وضع کردہ و ایں معنی تعلق بہ علم لغت و تصریف

دارد و ارتباط کلمات بایک دیگر بہ نہجے کہ سامع بر غرضِ متکلم آگاہ گردد تعلق بہ علم نحو دارد اما فصیح و بلیغ بودن کلام امرے است زائد بریں ہمہ کہ گفتہ آمد۔ مثالش

غلامِ نرگسِ مستِ تو تاجدارانند
خرابِ بادۂ لعلِ تو ہوشیارانند

شکے نیست کہ شعر خیلے فصیح و بلیغ است اما ذہنا رگماں نبری کہ فصاحت و بلاغت آں بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، نرگس، مست، تاجدار، خراب، بادہ، لعل، ہوشیار، موجود است و نہ ترکیبِ الفاظ برطبق قوانینِ نحویہ را در بلاغتِ شعر دخلے است چہ قوانین نحو بیشتر از اظہار غرضِ متکلم بواسطۂ الفاظ اثرے ندارد۔ و مفہوم بلاغت مغایر ایں مفہوم است زیرا کہ برحسبِ قوانین نحوے دانیم کہ غلام مضاف است بسوئے نرگسِ مست کہ مرکب توصیفی است و باز موصوف باصفت مضاف است بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیہ متحداً مبتدا واقع شدہ و تاجدارانند خبرِ مبتدا است و مبتدا باخبر جملۂ اسمیہ مے باشد و ہم بریں نسق است ترکیب مصرع ثانی۔ اما نتوانیم گفتن کہ مفہوم بلاغت در مطاوی ایں اصطلاحاتِ نحویہ تعبیہ شدہ امام عبدالقاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز فصلے چند در باب تعیین مفہوم فصاحت و بلاغت ایراد کردہ و کشفِ حقیقت و دفع اغالیط و اوہام ناس کہ بہ تحقیق نارسیدہ مفہوم فصاحت را در الفاظ مفردہ محصور داشتہ اند بروجہ تفصیل نمودہ و شرح بلیغ دریں باب راندہ و گفتہ کہ مرجعِ فصاحت الفاظ مفردہ را قرار دادن

بمیزانِ عقل وزنے ندارد۔ چہ الفاظ تابع عمل فکر است وتا معنیٰ از معانی کہ ماخذ
آں در مظاہر اعیان موجود است در دلِ متکلم خطور نہ کند وجودِ الفاظ متصور نیست
وبازمے گوید کہ بعضے از بتحقیق نارسیدگان گماں بردہ اند کہ حکم فصاحتِ کلمات
ہر جا کہ باشد مرجع آں معنی نتواند بودن۔ بل فصاحت فی نفسہا وصفِ لفظ است
بہ حیثیت ملفوظیت ومنطوقیتِ آں وندانستہ اند کہ چوں الفاظِ مفردہ را بفصاحت
موصوف می کنند مراد آں می باشد کہ آں الفاظ در لغت بجائے خود ثابت است
ومعانیٔ آں را بکثرت استعمال مسلم داشتہ اند یا بعبارت دیگر آں الفاظ بر مقابلِ
لغت وقوانینِ موضوعہ درست افتادہ۔ چہ فصاحت در اصلِ لغت مشعر است
از ابانت واظہار معنیٔ مخصوص گویند افصح الرجل بکذا اذا صرح بہ واگر متصف
بودنِ الفاظ بوصفِ فصاحت ہمیں از جہت الفاظ بحیثیتِ ملفوظیتِ آں بودے
لازم آمدے کہ ہر کلمہ کہ بخصوصِ صفتے فصیح بودے کلمۂ دیگر کہ غیرِ آں کلمہ است و
بہ ہماں خصوص متصف البتہ فصیح بودے۔ مثلاً کلمہ سخن را در لغت پارسی بحرکاتِ
مختلفہ براوزان متعددہ خواندہ اند۔ آیا می تواں گفت کہ ہر کلمہ کہ بروزنِ سخن باشد
بحرکاتِ مختلفہ فصیح باشد ولیس کذلک بناءً علیٰ ذٰلک اصلاً باور نتواں کرد کہ
فصاحتِ کلمہ ہمیں از جہت کلمہ باشد کہ صوتے است منطوق لاغیر وعجب تر
آنکہ علمائے علم بیاں در کتبِ فن ایراد نمودہ اند ان الاستعارۃ عنوانُ ماجعل بہ
اللفظُ فصیحًا وانّ المجاز جملۃً والایجاز من معظم ما یوجبُ للفظِ الفصاحۃَ

آیا می بینی کہ علمائے بدیں گونہ تصریحات کہ دال است بر مرجع بودن فصاحت بسوئے معنی لفظ را بحیثیت ملفوظیت آں فصیح گفتہ اند حاشا وکلا۔ چہ مستعار درحقیقت معنیٔ لفظ است نہ لفظ بل لفظ را تبعاً مستعاری گویند زیرا کہ ہرگاہ مے گوئیم "شیرے دیدم" مراد ما مرد شجاع نمے باشد۔ بل اِدّعامے کنیم اینکہ مردے را بحیثیت باس وبطش عین شیرے دانیم وہمانا ایں معنی را بلفظے کہ منطوق است تعلقے نیست بل دریں مقام بیش از نقل اسم تغیرے واقع نہ شدہ۔ اما از نقل اسم در اصلِ لفظ شیر تغیرے روے نداده وہم مے گوید کہ نوعے از استعارہ است کہ مستعار بودن لفظ در آں ہیچ وجہ متصور نیست بل غیر از معنی مصداق استعارہ ہیچ چیز نتواند بود۔ چنانکہ امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید۔ ؎

چو خاکِ تیرہ گیرد دامن باد
نماند ابر را زود امن آزاد

می دانی کہ چہ چیز است کہ دامن باد را بداں تشبیہ دادہ تا لفظ دامن را مستعار لہ گفتہ آید۔ بیش ازیں نیست کہ باد را در وسعتِ عمل بہ شخصے جامہ در بر و چادر بر سر تشبیہ دادہ وبس نظامی گوید ؎

تبیرہ زن از خارش چرم خام
لبیشہ در افگند شب را بکام

حرف را افادهٔ معنی اضافت می کند وبر ہماں ہیچ مذکور شد شب را

با اسپ تشبیہ دادہ والا چہ چیز است کہ مستعار لہ کام تواند بود وہمچنیں دریں شعر ؎

بپائے برق ہم نتواں رسیدن در حریم او
رہِ دُور و دراز است اے کبوتر بال و پر شکن

استعارہ در پائے برق واقع شدہ و بالجملہ بہ یقیں مے دانیم کہ مرجع ایں نوعِ استعارہ غیر از معنی چیزے دیگر نمے باشد و طرفہ اینکہ در بحثِ ایجاز اکثر بر السنۂ بسیارے از محصلین جملہ لفظہٗ قلیلٌ معناہٗ کثیر در وصف طائفہ کلام بلیغ جاری مے شود و ایں جملہ ایست کہ در حقیقت ہیچ معنی ندارد ۔ چہ الفاظ معانی متعینہ دارد کہ واضع آں را بہ ازائے معانی معلومہ وضع کردہ و در آں قلت و کثرت را مجال تطرق نیست ۔

و بالبداہت معلوم است کہ الفاظ معدودہ بیش از مفہوم معانی محدودہ افادۂ چیزے دیگر نتواند کردن ۔ نعم اگر توجیہ ایں جملہ چناں کردہ آید کہ متکلم بلیغ بدلالتِ یک معنی بر معنی دیگر فوائد کثیرہ ملحوظ داشتہ البتہ جا دارد و اگر آں فوائد بدلالتِ لفظ افادہ مے کرد لاریب کہ محتاج الفاظ کثیرہ مے بود و ایں خود ہماں است کہ ما در صددِ اثبات آں پا فشردہ ایم ۔

بدانکہ موضع لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیینِ معنی آں متصور نیست و آں از نظم و ترتیبِ الفاظ مترتب می شود بصورتِ مخصوص بعد از تامل و تفکر در معانی یعنی تا نخست عمل فکر در نفس متکلم بہ تعیینِ معنی بہ اتمام نرسد بترتیبِ الفاظ

احتیاج نے اُفتد گوئی ترتیبِ الفاظ از توابعِ تعیین معانی است در نفس چہ تا وقتیکہ مفہوم معنی در نفسِ متکلم ثابت نشود الفاظ حکم مجرد اصوات دارد کہ افادۂ چیزے نکند۔ و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد۔ زیرا کہ نظم و ترتیب مستدعی تعیینِ مواضعِ کلمات است در کلام و ایں امرے آنکہ نخست معنی در نفسِ متکلم ثابت گردد امکان ندارد۔

دریں مقام اشکالے است کہ ذکر آں موجبِ از دیادِ بصیرتِ طالبانِ ایں فن است تقریرش آنکہ مفہوم فصاحت بجز تناسب و التیامِ الفاظ و تعدیلِ مزاجِ حروف چیزے دیگر نیست زیرا کہ تا التیامِ لفظے و تعدیلِ مخارجِ حروف درست نباشد تلفظ آں بر زباں ثقیل آید۔ چنانچہ دریں مصرع ؏

زششتش نہ جستہ غزالِ حرم

چہ گونہ می بینی قربِ مخارجِ حروف را در رکنِ اولِ عروضی ایں مصرع کہ فعولن باشد موجبِ ثقل گردیدہ و ہمچنیں دریں مصرعِ نظامی ؏

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

سہ حرفِ شین متواتر ہمہ و شش یکدگر افتادہ و حلِ ایں اشکال بریں منوال گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت را ہمیں در سنخ الفاظ محصور انگاشتہ باشیم بے آنکہ معانی را ہیچ وجہ در آں دخلے باشد یعنی مجرد الفاظ کہ صوتِ محض است لازم آید کہ فصاحت را از حیزِ بلاغت خارج و از نظیر بودنِ بلاغت بر طرف کردہ

باشیم - وچوں چنیں باشد حال خالی از دو امر نخواہد بود - یکے آنکہ ہمیں قدر را در مفاضلہ بین الکلامین عمدہ قرار دہیم و امر زائد را در معیار مفاضلہ اعتبار نہ نہیم و دیگر آنکہ ایں قدر را وجہے از وجوہ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضی تقدیم احد الکلامین بر دیگرے باشد و وجوہ زائد غیر ایں وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم - اگر بہ شق اول گرائیم لامحالہ فضیلت کلام را در ہمیں قدر محدود کردہ باشیم و اعجاز کلام را بجز ایں یک وجہہ وجہے دیگر نخواہد بود - در کاکت آں بر لبیب اریب مخفی نیست چہ ایں امر مستلزم آن است کہ امورے را کہ در حدود بلاغت از قبیل وضوح دلالت و صواب اشارت و ابداع در طرق تشبیہ و تمثیل و اجمال و تفصیل و وضع فصل و وصل و حذف و تحقیق و تقدیم و تاخیر و غیر ذلک ذکر مے کنند در موجب اعجاز کلام دخلے نباشد بنا بریں اعجاز کلام بحیثیت بلاغت آں نخواہد بود زیرا کہ ایں ہمہ امور مذکورہ را با التیام حروف و تناسب آں تعلقے نیست و اگر بشق ثانی تمسک جوئیم یعنی التیام حروف را وجہے از وجوہ فضیلت قرار دہیم و آں را در شمارہ وجوہ مفاضلہ بین الکلامین داخل انگاریم - ضرر ایں اختلاف بیش ازیں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیز بلاغت و بیان خارج کردہ باشیم و آں را اسم مشترک قرار دادہ باشیم کہ گاہے اطلاق مے یابد بر چیزے کہ بسبب آں کلام را فصیح مے گویند و گاہے بر چیزے کہ مرجع آں بسوئے سلامت الفاظ است از موجبات ثقل - و ازیں ہر دو امر در ما نحن فیہ ضررے نمیرسد -

اما مجوزاں شق را مے گوئیم کہ بر طبق قیاس تو مے باید کہ قسمے از نظم و ترتیب الفاظ چناں باشد کہ بر نسق معانی کہ مستلزم افادہ باشد نبود و مع ذلک با وصف اعجاز متصف گردد۔ و فساد ایں تقریر بر ظاہر است۔

و اگر احدے از مدعیان لفظ پرست از در مجادلہ در آید و گوید کہ ما التیام و تناسب حروف را بے آنکہ لفظ دال بر معنی باشد معجز نمے شماریم چہ مراعات تعادل حروف وقتے دشوار آید کہ با مراعات تعادل با مراعات معانی احتیاج افتد چنانکہ مراعات سجع و تجنیس و غیر ذلک با مراعات معانی دشوار می آید۔ در جوابش مے گوئیم کہ از ینہا کہ گفتی از مبحث خود بیرون شدی و از سر دعوی خود کہ لفظ من حیث ہو لفظ مستحق مزیت مے باشد برخاستی۔ و علت نظم الفاظ غیر آں علت قرار دادی کہ معروف بین الناس است و ہم ملتزم آں شدی کہ ترتیب معانی امرے است سہل و ہیّن، و تفاضل مردم دریں باب چنداں تفاوتے ندارد۔ و ہر چند کہ تعادل میان حروف پیدا آید مزیت کلام بیشتر مے باشد۔ اما مے گوئیم کہ ایں ہم ناشی از سوء فہم تست و مبنی بر وہم۔ چہ معنی تعادل حروف غیر ازیں نیست کہ لفظ از ثقل مثل ع

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

فارغ باشد و پیدا است کہ نوع دفع ثقل بر فصحائے بلاغت شعار دشوار نتواند بود۔ تا قیاس مدعی بر سجع تجنیس درست آید و معلوم است کہ

ایں نوعِ استکراہ وثقل وقتے عارض گردد کہ متکلم یا شاعر متصدیٔ تصنع یا تکلف بودہ باشد - اما کسے را کہ در نظم وترتیبِ الفاظ مسترخی العنان باشد عروضِ ایں گونہ استکراہ اتفاق نمے افتد -

واگر کسے بدیدۂ اعتبار در احوالِ نظم وترتیبِ الفاظ نگرد بر و مخفی نخواہد بود کہ در صورتِ تسلیم دعویٰ مدعی لازم مے آید کہ معنی سببِ صعوبتِ اصلِ لفظ باشد وایں باطل است زیراکہ نزدِ جمیع عقلاء خلافِ آں معروف است - یعنی لفظ سببِ صعوبتِ اصلِ معنی مے باشد - چہ التزامِ مالا یلزم در نظم وترتیبِ الفاظ بالیقین موجبِ اختلالِ معنی است وہرگاہ معانی خود را در قالبِ الفاظ ریختن ارادہ کنی ہر آئینہ الفاظ را پیشِ پا افتادہ بینی وطلبِ لفظ بے تعیینِ معنی در نفس امکان ندارد -

بدانکہ ایں مسئلہ مبنی است بر اصلے از علمِ حکمت وآں ایں است کہ تصورِ لفظ وتصورِ معنی در ظرفِ ذہن در یک حال مے باشد وتقدیم وتاخیر میاں ہر دو متصور نہ - ویا تصورِ ہر دو لازم وملزوم است وتقدیم وتاخیر میانِ ہر دو اعتباری است واحق کہ شقِ ثانی اقرب الی الصواب است -

واگر کسے بہنجارِ نا راستی در صددِ نقض باشد وگوید کہ چوں لفظ را برطرف می سازی ومرتبتِ کلام را مقصور بر معنی مے دانی فصاحت را در عداد صفاتِ الفاظ شمردن معنی ندارد - واستعمالِ آں بخلافِ آں شاہد است - زیرا کہ در

محاورہ می گویند ایں لفظ فصیح است و نہ گویند ایں معنی فصیح است مے گوئیم کہ متصف بودن لفظ بوصفِ فصاحت ازآں جہت است کہ لفظ بحیثیتے متصف بوصفے باشد کہ بداں وصف دلالت کند بر مزیت مخصوصہ کہ درپئے اثبات آں ہستیم وظاہر است کہ بدیں حیثیت معنی را داں نتواں گفت وآنچہ در کتبِ بعضے از قدماء کلامے است کہ دال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ والمعانی چنانچہ در وصف کلامے گویند "معنیٔ لطیف دارد ولفظ شریف" دلالت مے کند بر مزیتِ الفاظ چنانکہ دلالت مے کند بر مزیتِ معانی - ہمانا مراد ایشاں نہ شرافتِ الفاظ من حیثیت الالفاظ است بل ازاں جہت کہ ترتیبِ معانی بترتیب الفاظ متعلق است واگر ایں جہت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست - گوئی وصفِ شریف را برائے لفظ بطریقِ مجاز استعمال کردہ اند۔

دریں مقام اگرچہ در مبحث مفہوم فصاحت شرح بلیغ راندہ ایم کشفِ بعضے از معضلات کہ بمنزلہ سنگِ راہ طالبانِ ایں فن مے باشد ضروری مے نماید تا مذہبِ صحیح را بروجہ بصیرت اخذ کردہ باشیم - چہ تقلید کورانہ در ہیچ حال محمود نیست -

باید دانست کہ قائلین بانحصارِ فصاحت در الفاظ استدلال کردہ اندکہ جمیع عقلاء متفق ہستند بر صحت تعبیر یک معنی بدو لفظ کہ یکے ازاں ہر دو فصیح باشد ودیگرے غیر فصیح وفصیح را بر غیر فصیح مزیتے باشد واگر مزیتِ لفظے بر لفظے محدود

بمعنی بودے ہر آئینہ مزیت صورت نسبتے با آنکہ معبر عنہٗ شئی واحد است ونیز گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت نہ آن بودے کہ ما قائل آن ہستیم البتہ لازم آمدے کہ شعرے یا کلامے کہ بوصف فصاحت متصف است از عبارت تفصیل وشرح خویش فصیح تر نبودے۔ بل ہمچنانکہ شعرے یا کلامے را فصیح مے گوئیم تفصیل وشرح آن را نیز فصیح گفتہ باشیم۔ چہ عبارات سفرنگ (تفسیر) ہم بر ہمان معنی و مضمون مشتمل است کہ در شعر یا کلام مندرج است واگر عبارات تفسیر وشرح معانی شعر یا کلام را مشتمل نبود آن عبارات را تفسیر وشرح قرار دادن امکان ندارد۔ بنا بریں ادّعائے محدود بودن مفہوم فصاحت در الفاظ امرے است ثابت کہ انکار آن مجال ندارد این است تقریر قائلین مشار الیہم بروجہ اختصار۔

اما ردِّ آن بحولہ تعالیٰ بروجہ تفصیل آنکہ مراد قائل بصحت تعبیر یک معنی بدو لفظ اگر بدو کلمہ مفردہ باشد مثلاً دشت وہامون قائل از مبحث خود بیرون افتاد وسر رشتہ دعوےٰ خود را از دست درداد۔ چہ مراد ما از فصاحت فصاحت کلمات مفردہ نیست بل فصاحتے کہ بعد تالیف کلمات بصورت مخصوصہ حادث میگردد واگر مراد قائل از دو لفظ دو فرد کلام مختلف الالفاظ متحد المعانی است در رفع ایں اشکال مثالے در معرض بیان مے آریم۔ گوئیم کہ صانع حلّی در صنعت خویش بعضے از حلّی را ایں آنکہ در ساختن آن چیزے از لوازم لطافت ودقت فن بکار بردہ مطبوع مے سازد ودر بعضے دیگر ہنر دستی خویش از غرائب ولطائف فن آن

قدر بکار مے برد کہ موجب استعجاب نظارگیان مے باشد۔ ہر دو مطبوع را مثلاً
گوشوارہ یا خاتم گفتن روا خواہد بود۔ اما در میزان صنعت ہر دو را بیک معیار
سنجیدن خطائے فاحش است ہمچنین معنی باشد کہ در محاورۂ سوقیان بیش از خر
مہرہ اعتبارے ندارد۔ وہمان معنی را فصحا بلاغت شعار بصورتے در معرض بیان
آرند کہ با گوہر شاہوار مے ارزد۔ واگر کسے گوید سیاہ را سفید نتوان کرد معنی ایست
صحیح اما مبتذل کہ منطوق عامیان است۔ وہمین معنی را یکے از اساتذہ بصورت
شگرف ترو انمودہ کہ خالی از غرابت نبودہ ؎

نصیحت کن مرا چندانکہ خواہی
کہ نتوان شستن از زنگی سیاہی

چگونہ مے بینی ہر دو کلام را کہ با اتحادِ معنی در اختلافِ صورت چہ قدر
متفاوت افتادہ۔ پس بیقین باید دانست کہ مراد مجمع عقلا از قول لصحت تعبیر
از یک معنی بدو لفظ آن است کہ مابین ہر دو کلام با اتحادِ معنی در سذاجت و
غرابت کہ مدار بر آن است تفاوتِ عظیم مے باشد۔ کما لایخفی نہ آنکہ یک معنی
را در سلکِ الفاظ مختلفہ کیف ما اتفق ترتیب دہند و ہر دو را در میزان براعت
بیک وزن سنجند واگر کسے از راہ جہل و تعصب امثلہ مسطورہ را بیک وزان
کیرد و میان ہر دو فرقے نکند ہر آئینہ از راہ طلب حق دور افتادہ باشد واگر
بقول فرق میان ہر دو کہ از آن چارہ نیست مقر و آرد مطلب ما ہمان است

و مدعی را در آں مجالِ سخن نہ - چہ مزیتے کہ یکے را بر دیگرے حاصل است نہ از جہت حروف و کلماتِ مجردہ معتبر است بل از جہت حسنِ نظم و ترتیبِ کلمات کہ مقرون بہ توخیِ معانی نحو است و اگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ و بہ تامل صحیح و فکر نجیح در بابِ تشبیہ و استعارہ و کنایہ غوض نمودہ باشد ہمانا سرّ ایں مبحثِ عظیم بر و مخفی نخواہد ماند - زیرا کہ کلامے از کلامے دیگر با آنکہ متحد المعنی باشد در حسن سبک و خوبیِ اسلوب کہ عبارت از توخیِ معنی نحو است بتفاوتِ مشرقین متمایز مے باشد۔ در امثلہ مے گوییم "زید چوں شیر است در قوتِ بطش و شجاعت" زید گوئی شیر است" زید شیر است" شیرے" دیدم" و در ہمہ ایں صور مراد از شیر زید باشد آیا گماں مے بری کہ احدے از مدعیاں ہر چہار جملہ را در قوتِ تاثیر و وقعت فی النفس بیک معیار برگیرد حاشا کہ جز از فاتر العقل کسے دیگرے بدیں گونہ ہذیاں اقدام نماید۔

اما ردِ آنکہ مرجع فصاحت لفظ بودہ باشد۔ لازم آید کہ شعرے یا کلامے فصیح و تفسیر و شرح آں متساوی الاقدام باشا چہ ہر دو یعنی مفسَّر و تفسیر متحد المعنی ہستند - بریں منوال است کہ بایدایں تقریر وقتے مسموع باشد کہ مدعی از درِ انکار درآمدہ حسنِ معنی را کہ بہ اختلافِ صورِ الفاظ در مدارجِ مختلفہ بعرضِ بیان مے آید از نظر بفگند و فرقے درمیانِ کنایہ و تصریح و استعارہ و غیرِ استعارہ نکند و از قبول اصل مستحکم کہ گفتہ اند المجاز ابلغ من الحقیقۃ بکلی سرباز زند و درو ژاں

شعر

مصرع

من آں مورم کہ در پایم بمالند

نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند

و وزانِ جملہ "من آں ناتوانم کہ زبونِ مردمانم و بکسے آزارے نمی رسانم" فرقے نکند و ہم جملہ "سیاہ را سفید نتواں کرد" و ع

کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی

ہر دو را از یک وادی قیاس کند و ہمچنیں جملہ "موے سرم ہمگی سفید گردید" را ہم رنگِ ع

مرا برف بارید بر پرِّ زاغ

گماں برد کسے کہ جہلِ او تا بدیں غایت رسیدہ باشد سخن با وے سخن را از پایۂ آں فرود آوردن و خود را بوصمت حماقت متہم کردن است اکنوں بتحقیقِ دار سیدی کہ منشا ءِ قولِ بہ اتحادِ تفسیر و مفسر عین جہل است بمعرفت رتبۂ کلام زیرا کہ مجرد اتحاد معنیٔ تفسیر و مفسر اصلاً موجب آں نیست کہ ہر دو را در یک میزان براعت و بلاغت وزن کنیم و چگونہ مفسر و تفسیر را بیک وزان می گیریم چہ مفسر را دو دلالت است یکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول لفظ است بر معنی دیگر۔ و تفسیر را ہمیں یک دلالت بیش نیست و ہمیں سبب مزیت مفسر است بر تفسیر و محال است کہ ایں نوع فرق در مفسر و تفسیر در نفس لغت متحقق گردد

مجازِ لغوی و عقلی

بدانکه مجاز بر دو قسم است۔ اوّل مجازیکه نزدِ اہلِ لغت مسلّم باشد۔ دوم اینکه مجاز
بودنش بر حکمِ عقل موقوف بود۔ اوّل را مجازِ لغوی خوانند و ثانی را مجازِ عقلی۔ و
ہرگاہ کلمہ مفرد را بمجاز وصف کنند چوں لفظ شیر که مجاز است برائے مردِ شجاع
و لفظِ دست که مجاز است برائے قوّت و قدرت۔ ہر آئینه ایں حکمے باشد
که از راہِ استعمالِ لغت بدو عائد شده است۔ زیرا که متکلم آں را به تعلقِ
تشبیه یا به تعلقِ ملابست مابین ہر دو معنی از معنیٔ اصلی که نزدِ اہلِ لغت ابتداً
برائے آں موضوع است برداشته بر غیرِ آں اطلاق نموده و ہرگاه جمله را بمجاز
وصف کنند۔ مجاز بودنش بر حکمِ عقل خواہد بود۔ و لغت را بداں تعلقے نه۔ چه
اعتباریکه جمله را بحیثیت جمله بودن عارض می شود نزدِ آں بسوئے لغت معنی
ندارد۔ زیرا که صورتِ جمله چنانکه در نحو مقرر است از ترتیب دو اسم یا یک
اسم و یک فعل حاصل آید و ایں موقوف بر قصد و ارادهٔ متکلم است۔ وضعِ
لغوی را در آں مجالِ تصرف نیست۔ چه در جملهٔ "زید عمرو را زد" مقصودِ متکلم اثباتِ
فعلِ زدن است و تالیفِ کلماتِ جمله عملِ اوست نه عملِ غیر۔ و آنچه دانستنِ
آں بالغت تعلق دارد معانیٔ مفرداتِ الفاظ است مثلاً زد که فعلِ ماضی است

دلالت بر زمانۂ گذشتہ و زیرو کہ فعل مضارع است دلالت بر زمانۂ حال یا استقبال مے کند۔ اما ایں عمل کہ فعل با چہ چیز تعلق دارد موقوف بر قصدِ متکلم است اعم ازینکہ در قصدِ خود صادق باشد یا کاذب و اسنادِ آں فعل حقیقی است یا مجازی و فہم ایں معنی بر لبیب اریب دشوار نیست زیرا کہ در ظاہر لفظ ہر چند اثباتِ حکمے برائے چیزے است اما من حیث المعقول صحیح نخواہد بود۔ سعدی در قطرۂ باراں گوید ؎

چو خود را بچشمِ حقارت بدید ... صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجائے رسانید کار ... کہ شد نامور لولوئے شاہوار

اسنادِ فعل پرورید بسوئے صدف و ہمچنیں اسنادِ فعل رسانید بسوئے سپہر بحکم عقل مجاز است نہ بحکم لغت چہ لغت را دریں عمل حاکم تجویز نمودن مستلزم آں است کہ لغت واجب مے کند اختصاص فعلے بذاتِ قادرِ مطلق نہ بغیر آں وہم لازم آید کہ دریں شعر شیخ ؎

باد در سایۂ درختانش ... گسترانیدہ فرشِ بوقلموں

اگر بگوئیم کہ گسترانیدن فرش در لغت فعل باد است بلا ریب اثباتِ فعل برائے باد حقیقت خواہد بود نہ مجاز۔ گویا چیزیکہ شیرا اورا مجاز مے گفتیم الحال بحقیقت منقلب گردید۔ و ایں محال است چہ انقلاب حقائق اشیاء ممنوع است عند جمیع العقلاء۔ ہم ایں معنی در کلمۂ مفردہ مستعد نمی نماید

زیرا کہ اگر احدے از مدعیان ادعائے آں کند کہ لفظِ دست را ابتداً در وضعِ اول بمعنی قدرت وضع کردہ اند و بمعنی عضوِ معروف بطریقِ مجاز استعمال یافتہ بحکمِ عقل مستحیل نہ باشد چہ دلیلے بریں مُدّعا نیست کہ لفظِ دست بمعنی عضوِ معروف باید کہ بمعنی عضوِ معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظے بہ ازائے معنی مخصوص اولیٰ است از لفظ دیگر و اگر در وضع اول اسپ برائے خر تعین یافتے مضائقہ نداشت بل ایں تعیینات لغویہ از قبیلِ تعیین اشکال حروفِ ہجا ست بہ ازائے حروفِ مسموعہ کہ برائے اصواتِ ملفوظہ بمنزلۂ امارات و علامات قرار یافتہ۔ بل محض از اتفاقات است کہ قوم را بر آں مواضعت افتادہ و ہیچ عاقل گفتن نتواند کہ عقل بر تعیینِ شکلِ مخصوص بہ ازائے صوتِ حرفِ مسموع حکم باختصاص مے کند و اگر عقل را در آں مجال تصرف مے بود ہر آئینہ مواضعتِ اقوامِ مختلفہ بر رسمِ خطِ مختلف نمے افتاد۔ و نہ در لغت قومے از لغت قومے دیگر اختلاف روے میداد۔

دریں مقام امکانِ آں است کہ مدعی را شکلے حادث گردد و دفع آں ضروری است تقریرش اینکہ اہلِ لغت حکم میکنند کہ صیغۂ زد برائے اثباتِ فعل است چیزے را در زمانِ ماضی۔ و در جملہ فصلِ بہار سبزہ دمانید، مرادِ ما معنی معقول است چہ فعلِ بہار دمانیدن سبزہ است۔ و ادراکِ ایں معنی فعلِ عقل است نہ لغت۔ و چوں فہم حکم حقیقی بودنِ نسبت

فعل بسوئے او سبحانہ وتعالیٰ نیز کارِ عقل است نہ کارِ لغت۔ بنا بریں میگوئیم کہ در جملۂ مذکورہ نقلِ حکمِ معقولِ موضوع لہٗ باشد بسوئے حکمِ معقولِ دیگر۔ کہ مشابہ حکم اول است و ایں صورت بعینہٖ مشابہ بصورت نقل لفظ شیر است بسوئے مرد شجاع و چوں چنین است آیا گفتن مے توانیم کہ نقل لفظ شیر بسوئے مردِ شجاع من حیث العقل است نہ من حیث اللغت۔ و مذہبِ شما بر خلافِ ایں رفتہ جوابش بر وجہِ تفصیل آنکہ آنچہ تو مے گوئی کہ نقلِ حکم در جملۂ مذکورہ بعینہٖ ہمچو نقل لفظ شیر است و ہر دو را از یک وادی قرار دادہ درست نہ باشد۔ چہ میان ہر دو فرقِ واضح است و وزانِ آں یک وزانِ ایں دیگر نیست زیرا کہ فعل علی الاطلاق موضوع است برائے اثباتِ امرے مر چیزے را و لا ریب ایں کارِ لغت است۔ اما حقیقتِ حکم ظاہر مے کند استحقاقِ اثبات را و تعیینِ مستحق کارِ عقل است نہ کارِ لغت و لفظ شیر در لغت موضوع است برائے درندۂ مخصوص کہ مستحق آن است و اگر لغت بہ نص ظاہر آں را مستحق قرار نہ دادے استحقاق او بدیں اسم از دیگر اشیا اولیٰ نہ بودے و استحقاق قادرِ مطلق تعالیٰ شانہٗ باثبات فعل و اختصاصِ آں بداں فعل بحکمِ عقل ثابت است نہ بحکمِ لغت و لفظ شیر را از موضوع لہٗ بحکمِ لغت نقل مے کنیم نہ بحکمِ عقل و چوں فعل دمانید در مثالِ مذکور بر حالتِ اصلی یعنی اثباتِ امرے در زمانِ ماضی بہ ہماں دستور باقی است و از حقیقت خود دور نیفتادہ۔ نتواں گفتن کہ اسنادِ آں بسوئے بہار تصرف در معنی فعل است بل

در نسبتِ فعل است بسوئے مسند الیہ کہ مستحق آن است ۔ چہ مفہوم فعل بیش ازیں نیست کہ او موضوع است برائے اثباتِ امرے مر چیزے را در زمانیکہ باشد ۔ اما اتصاف چیزے باستحقاق اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست ۔

وھذا مما لاریب فیہ ط

نظر بہ مناسبتِ مقام اعلے دریں باب بہ بیان مے رود ۔ و آں ایں است کہ مجاز را بہ ازائے حقیقت نہادہ اند طریقے کہ برائے قرار دادن حقیقت یا مجاز در یکے ازیں ہر دو تعیین دہند در دیگرے نیز معتبر خواہد بود ۔ و شکے نیست کہ قطع و فصلِ حقیقت بودنِ لفظِ شیر بمعنی درندۂ مخصوص تعلق بہ لغت دارد نہ بعقل فلہذا در مجاز بودنِ ایں لفظ یعنی بمعنی مردِ شجاع نیز حکم لغت را اعتبار دہند نہ حکمِ عقل را و ہمچنیں چوں بدانستیم کہ طریقِ حقیقت در اثبات فعل برائے چیزے حکمِ عقل ست نہ حکم لغت واجب است مجاز بودنِ فعل از راہِ عقل نہ لغت ۔ بنا بریں خیلے سہل مے نماید کہ در جملہ " قادرِ مطلق تعالیٰ شانہٗ دامن کوہ را از گلہائے رنگا رنگ پر ساخت " ازیں قول کہ عقل بر حقیقت بودنِ ایں فعل دلالت مے کند تردد ے در خاطر راہ ندہیم و در جملہ " فصلِ بہار صحن چمن را رو کش باغ ارم ساخت " نیز ہماں عقل است کہ حکم بمجاز بودنِ ایں فعل مے کند ۔

اگر قائلے از ماسبق اخذ کند کہ تقریر ممہدِ شما اقتضائے آں مے کند کہ طریقِ مجاز ہمگی مبنی بر عقل است و لغت را در آں مدخلے نیست چہ لفظ شیر را بمشبہ

اطلاق مے کنند تا شیر بودنش ادّعا نکنند نہ ہمیں ادّعائے محض بل بصفاتِ بطش و بائس کہ شیر بداں متصف است برائے مشبہ مسلّم مے دارند۔ تا بحدیکہ بہ یقین استوار مے دارند کہ مشبہ شیرے است از جماعتِ شیراں کہ از صورتِ انسان بصورتِ شیر نمودار گشتہ و از آنچہ گفتہ ایم بوضوحِ تمام ثابت است کہ اطلاق اسم مشبہ بہ بر مشبہ بر طریقِ مجاز نمے کنیم تا او را بعینہٖ فردے از افرادِ مشبہ بہ استوار نداریم و لو ادّعاءً وچوں چنیں است لاریب کہ جملہ "شیرے دیدم" مجاز باشد از راہِ عقل۔ چنانکہ در جملہ "فصلِ بہار صحنِ چمن را روکش باغِ ارم ساخت" دریں ہر دو صورتِ حکم بمجاز نتیجۂ عقل خواہد بود۔ وعلیٰ ہذا تجویز تقسیم مجاز بسوئے لغوی و عقلی بطلان پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی راست است کہ حکم بمجاز بودنش حکمِ عقل است۔ اما چوں بہ نظرِ غائر در نگری ترا از تسلیم ایں یک نکتہ چارہ نخواہد بود۔ کہ اسمے را چوں بہ غیر موضوع لہٗ اطلاق مے کنند در ہمہ حال مجاز است از اسمے کہ موضوع لہٗ آن است و بہ ہمیں سبب مالغت را طریقِ حکم بمجاز قرار دادہ ایم۔

واگر کسے گوید کہ ما مسلّم نمے داریم کہ لفظِ شیر بر غیر موضوع لہٗ اطلاق یافتہ۔ زیراکہ شما خود قائل ہستید کہ ما بر مردِ شجاع اطلاق ایں لفظ نمے کنیم تا معنی ایں لفظ را در حقِ وے ادعائے اثبات نمے کنیم۔ پس دریں صورت قطعاً لفظ شیر در موضوع لہٗ استعمال یافتہ۔ چہ بہنگام اطلاق بہ یقین مے دانیم کہ غیر از معنی شیر چیزے

دیگر از اوصاف مراد مے باشد - جوابش آنکہ غایۃ ما فی الباب آنچہ از تقریر
بہ پایہ ثبوت مے رسد آنست کہ لفظِ شیر بر مرد شجاع بطریق تاویل و تخییل اطلاق
یافتہ زیرا کہ بہ یقین معلوم است کہ اطلاق ایں لفظ بر مردِ شجاع کہ فی الحقیقت آں
شیر نیست کردہ ایم نہ بر چیزے دیگر - آیا کسے گمان مے برد کہ دریں ادّعا غیر از
معنی شجاعت چیزے از لوازم درندہ مخصوص - مثلاً دندان و چنگال و پیکرِ مخصوص
وغیر ذلک در ارادہ ما داخل مے باشد ؟ و ہر چند کہ شجاعت از اخصّ اوصاف
شیر است اما لغت ایں لفظ را نہ ہمیں بہ ازاے شجاعت تعیین دادہ بل بہ
ازائے شجاعت کہ با پیکر و ہیئتِ مخصوص بداں جثہ تعلق دارد - و اگر بہ ازاے
مجرّدِ شجاعت بودے لفظ شیر از قبیل صفات بودے نہ از قبیل اسماء - و نیز
لازم آید کہ ہر چیز کہ در وصفِ شجاعت بدیں غایت بودے لفظ شیر براں اطلاق
یافتے بطریقِ حقیقت نہ بطریق تاویل تشبیہ -

در پایان ایں ہمہ گفتیم امریست کہ از ذکر آں گزیر نیست و آں ایں است
کہ ہر گاہ حکم بمجاز بودن موکول بعقل باشد تخصیص اتصاف جملہ بمجاز را وجہے
و جبیہ باید و الّا چہ مانع خواہد بود از ینکہ کلمہ مفردہ ہم متصف بمجاز باشد - بنا بریں
می تواں گفتن کہ فعلے از افعال مثلاً زد کہ صیغہ ماضی است منفرداً متصف بمجاز
بود - جوابش آنکہ فعل بر معنی دلالت کند کہ تا آں را بچیزے اسناد نکنند حقیقت
و مجاز بودن او متصور نہ باشد و ما ثابت کردہ ایم کہ مفہوم مجاز جز دلالتِ لفظے

نیست۔ بل مجاز بودن آں بہ نسبت امرے است کہ خارج است ازاں ازیں روئے امکان حقیقت و مجاز بدون تصور مُثبِت و مثبت لہٗ صورت نہ بندد۔ وازیں جاست کہ ما گفتہ ایم مجاز و حقیقت من جہت العقل بدون جملہ و کلام متصور نہ۔ و ہمچنانکہ کلمات مفردہ با صدق و کذب متصف تواند بود۔ با حقیقت و مجاز نیز اتصاف نہ پذیرد۔ وہذا ظاہر۔

مجازے کہ در جملہ باشد

نظر بہ تسہیل تفہیم تمہید مقدمہ ضروری مے نماید تفسیرش آنکہ مدار فائدہ کلام فی الحقیقت بر اثبات و نفی است زیرا کہ خبر اوّل واقدم معانی کلام است کہ سائر معانی برآں مترتب مے باشد و آں منقسم است بر دو حکم اثبات و نفی و اثبات مقتضی مثبت و مثبت لہٗ است چنانکہ گوئی زید زد و زید زنندہ عمرو است در مثال اول فعل زدن برائے زید ثابت کردی و در مثال ثانی اثبات صفتے برائے زید و ہمچنیں حال است نفی کہ منفی و منفی عنہ را اقتضا می کند چنانکہ گوئی زید نزد و زنندہ عمرو نیست در مثال اول فعل زدن از زید نفی میکنی و در ثانی نفی صفت از او و چوں چنیں است احتیاج افتد بہ دو چیز کہ اثبات و نفی بداں تعلق مے پذیرد یکے ازاں ہر دو مثبت لہٗ و دیگرے مثبت خواہد بود و ہمچنیں یکے ازاں ہر دو منفی عنہ و

دیگرے منفی - و ایں معنی در دو جملہ متحقق گردد جملہ اسمیہ کہ مشتمل باشد بر مبتدا و
خبر و جملہ فعلیہ کہ متضمن باشد مر فعل و فاعل را پس مثبت و منفی را مسند گویند و مثبت
لہ و منفی عنہ را مسند الیہ - از آنچہ کہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ برائے ہر یک از
دو حکم اثبات و نفی احتیاج است بسوئے تقیید دو بار و تعلق بدو چیز تفصیلش آنکہ
چوں بگوئی زید زد البتہ دریں مثال (اثبات زدن) برائے زید کردہ و (اثبات
زدن) تقیید اثبات است باضافت آں بسوئے زدن و باز ہمیں تقیید بسندہ
نخواہد بود بل بار ثانی آں را مقید مے کنی یعنی اثبات زدن برائے زید گوئی لفظ
(برائے زید) تقیید ثانی است کہ حکم اضافت ثانی دارد - پس ہمچنانکہ اثباتِ
مطلق کہ مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بحیثیتے کہ وجود اثبات بے وجود
مثبت لہ متصور باشد ہمچناں امکان ندارد کہ اثباتِ مقید بہ تقیید واحد وجودے
داشتہ باشد یعنی ہمیں اثبات چیزے و بس زیرا کہ مفہوم اثبات چیزے مقتضی
چیزے دیگر است کہ مثبت لہ باشد یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و ایں
مشتمل است بر دو تقیید (اثبات چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے) و
بر ہمیں نسق قیاس کن حکم نفی را کہ نفی مطلق و نفی چیزے فقط متصور نیست - بل
محتاج است بسوئے دو قید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے -

اکنوں بدانکہ بعد از ہر دو تقیید مسطورہ بالا حکمے دیگر است کہ بمنزلہ تقیید
ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات و نفی گاہے باشد کہ از جہتے

می کنند وگاہے از جہتے دیگر کہ غیر جہت اول باشد چنانچہ در مثال زید زدن را فعل زید ثابت می کنی و در جاءَ زید بیمار گشت برائے زید اثبات صفتے و سائر افعال طبیعیہ ہمیں حکم دارد و در بعضے از افعال حکم بر ہر دو جہت مبنی باشد چنانکہ گوئی زید ایستاد و زید نشست ۔ اگر بگوئی کہ فعل ایستادن و نشستن با مر تو از زید صدور یافتہ ہمانا جہتے دارد و اگر بگوئی کہ ایستادن و نشستن ہر یک صفتے است کہ مشتمل بر ہیئت مخصوصہ است و در زید متحقق است البتہ ہر یک جہتے باشد کہ غیر جہت دیگر است ۔

وچوں بر اصل سابق وقوف یافتی بدانکہ دریں مقام اصلے دیگر است کہ مقصود بالذات ما ست و آں این است کہ فعل بر دو قسم منقسم است متعدی و غیر متعدی و متعدی بر دو نوع است یکے آنکہ مفعول بہ دارد چنانکہ گوئی زید را زدم دریں مثال زید مفعول بہ واقع شدہ کہ فعل زدن از تو بروے وقوع یافتہ و زید بہ نفس خود مرتکب آں نشدہ دیگر آنکہ متعدی بسوئے چیزے باشد کہ مفعول علی الاطلاق است و آں در حقیقت بمعنی کرد و ساخت و نمود می باشد کہ از مصدر[1] خاص مشتق نہ باشد بل بر معنی عام مشتمل باشد و ایں چنیں فعل چوں اسناد آں بسوئے چیزے کنند مفعول آں چیز مفعول علی الاطلاق خواہد بود چنانکہ گوئی

---

[1] مراد از مصدر خاص آں است کہ چوں زدن و دانستن وغیرہ ہما معنی خاص داشتہ باشد ۔ ۱۲ منہ

زید قیام نمود دریں مثال قیام مفعول فی نفسہ است نہ مفعول بہ - زیرا کہ چیزے
دریں جا یافتہ نشدہ کہ وقوع فعل بر آں متصور باشد پس اثبات دریں صورت
بنفس مفعول تعلق دارد یعنی وصف چیزے نتواند بودن - اما نوع دیگر آں است
کہ مفعول بہ داشتہ باشد چہ دریں صورت فعل از مصدرے اشتقاق یافتہ کہ
در آں معنی فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکہ در جملہ زید را زدم فعل
زدن را متکلم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق بہ مفعول نتواند بودن
زیرا کہ مفعول بہ چوں فعل فاعل نہ باشد امکان ندارد کہ آں را فعل او ثابت
کنند و اثبات آں بطریق وصف از قبیل ابعد محالات است یعنی مفہوم مثال
مذکور آں است کہ فعل زدن را متکلم از خود بر زید واقع مے کند اما ذات زید را
برائے خود ثابت نتواند کردن چہ اثبات معنی الیست کہ لابد است آں را
از جہتے و دریں مثال جہتے یافتہ نمے شود و در جملہ خداوند تعالیٰ زید را زندہ ساخت
زندہ ساختن را فعل خداوند تعالیٰ ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او سبحانہ
و تعالیٰ ثابت نمے کنیم بل ایں معنی از کلامے دیگر اثبات خواہیم کرد مثلاً خداوند
تعالیٰ زید را آفرید یا پیدا نمود وغیر ذلک پس تمہید ایں مسائل می گوئیم کہ ہر گاہ
خواہی کہ کیفیت وقوع حقیقت و مجاز در جملہ بدانی لازم است بر تو کہ تحقیق در
دو امر بتامل تمام وا نگری - یکے آنکہ آیا اثبات فعلے در محلے وقوع یافتہ کہ در آں
شائستہ آں است یا از محلے کہ شائستہ آں است دور افتادہ - دیگر آنکہ آیا

معنیٔ مثبت یعنی معنی کہ تعلق بہ اثبات دارد بر اصل مقام خود قائم است یا ازاں عدول یافتہ - اول را مجاز فی الاثبات گویند و ثانی را مجاز فی المثبت

مثال مجاز فی الاثبات سعدی گوید ؎

شنیدم کہ جمشید فرخ سرشت | بسر چشمہ بر بسنگے نوشت

نوشتن کارِ کاتب است نہ کارِ جمشید - پس مجاز فی الاثبات است - چہ اثباتِ فعل بسوئے چیزے کردہ کہ فعل در اصل از شانِ او نیست

ہم او گوید - ؎

پس از ما بسے گل دہد بوستاں
نشینند بایک دگر دوستاں

گل دادن فعلِ بوستاں یا فصلِ بہار نیست بل از افعالِ مخصوصہ ذاتِ خداوندی است پس مجاز فی الاثبات است و مثال مجاز

فی المثبت سعدی گوید ؎

زدش بر گلوگاہ و مغزش بدوخت | زپیکاں بزخم اندر آتش فروخت

در جملہ مغزش بدوخت مسند الیہ پہلوانے است کہ ذکرش در ابیات بالا گذشتہ و در مسند مجاز فی المثبت است زیراکہ دوختن برائے جامہ موضوع است و اسنادش بسوئے انسان بر جائے خود حقیقت است نہ مجاز - ہمچنیں در مصرع ثانی مجاز فی المثبت است نہ مجاز فی الاثبات - سعدی گوید ؎

برفتند و ہر کس درود آنچہ کشت | نہ ماند بجز نام نیکو و زشت

[illegible] المثبت خواہد بود ۱۲ منہ

کِشتن ودرودن تعلق بہ زرع دارد نہ بہ اعمال نظامی گوید ؎

شکستہ چناں گشتہ ام بلکہ خورد　　کہ آبادیم را ہمہ باد برد

مراد از شکستہ وخورد شدن تباہی حال است وہمچنیں در مصرعِ ثانی مراد
از آبادی رونقِ ایامِ شباب است وہردو مجاز فی المثبت است سعدی گوید ؎

بخونِ عزیزاں فرو بردہ چنگ　　سرِ انگشتہا کردہ عناب رنگ

دریں شعر مسند الیہ کنیزک است کہ در شعر سابق مذکور است ومراد از چنگ بخونِ عزیزاں فرو بردن
خستگی حال عشاق است بنا بریں مجاز فی المثبت است واسنادش بجائے خود حقیقت است
وگاہے چناں باشد کہ مجاز فی الاثبات ومجاز فی المثبت ہردو مجتمع شوند شیخ
عطار فرمودہ ؎

مگر دیوانۂ شد براہے　　سرِ خر دید در پالیز گاہے
بدیشاں گفت چوں خر شد لگد کوب　　چرا ہست استخوانش بر سرِ چوب
چنیں گفتند کاے پرسندۂ راز　　برائے آنکہ دارد چشمِ بد باز

چشمِ بد مراد از آسیب است کہ آں را چشمِ زخم ودر عربی عین الکمال
گویند۔ وایں مجاز فی المثبت است واسناد باز داشتنِ چشمِ بد بسوئے خر
مجاز فی الاثبات چہ فی الحقیقت اسنادِ ایں نوع آثار جز بذاتِ خداوندی نتواند
بود وہمچنیں دریں مصرعِ مؤلف ؎

کسوتِ زربفت پوشید است پنداری چمن

دریں مصرع مجاز فی الاثبات و المثبت ہر دو یافتہ مے شود - چہ مراد از کسوت زربفت انواع گلہاست و ایں مجاز فی المثبت است - و اسناد فعل پوشید بسوئے چمن مجاز فی الاثبات است -

و چوں بدانستی کہ منہاج فرق میان مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثبت چیست - اکنوں بداں کہ وقوعِ مجاز فی الاثبات چنانکہ پیشتر شرح آں بہ تفصیل راندہ ایم و در ضمن امثلہ و انمودہ ایم - من حیث العقل مے باشد و وقوعِ مجاز فی المثبت من جہۃ اللغۃ دلیل بریں مدعا آن است کہ شرطِ اثبات مقید بودنِ آن است با دو چیز یعنی اثباتِ چیزے برائے چیزے - بالعبارتِ دیگر اثباتِ مسند برائے مسند الیہ و ایں معنی مشعر از تالیفِ جملہ است کہ کلام باشد - و معلوم است کہ تالیف جملہ نتیجۂ عملِ فکر است - کہ مشتمل است بر حکمِ عقل نہ بر حکمِ لغت زیرا کہ در جملہ "زید عمرو را زد" اثباتِ فعل برائے زید است - و در جملہ "زید عمرو را نزد" نفی آں از زید - و ایں عملِ اثبات و نفی فعل امریست کہ متکلم مدعی آن است و آنچہ از تصدیق و تکذیب یا اعتراف و انکار دریں دعوی یافتہ شود فی الحقیقت بسوئے متکلم عائد می شود - لغت را در آں مدخلے نیست پس چوں چنیں است، امریکہ در آں جملہ از قبیلِ صحت و فساد و حقیقت و مجاز یافتہ شود حاکم بداں امر عقل محض است لغت را ازاں بہرۂ نیست - و ایں معنی مخصوص بہ لغتے معین نیست بل عام است تازی و عجمی و ترکی و ہندی و

غیر ذلک را - چہ قضایائے عقولِ اقوامِ مختلفہ متحد الاساس است واین را اسنادِ مجازی گویند اما مجاز فی المثبت مثلاً فصلِ بہار زمین مردہ را زندہ ساخت ماخذش جز لغت چیزے دیگر نیست زیرا کہ اطلاق لفظ زندگی بر چیزے کہ در حقیقت زندگی نیست بر بنائے تشبیہ و تخییل است و لغت حاکم بدان است کہ زندگی صفتے است کہ ضد مردگی است و عقل را در آں مجال تصرف نہ خانہ لا قیاس فی اللغۃ

واگر کسے از درِ اعتراض درآید و بگوید کہ آنچہ گفتہ اید کہ مجاز فی الاثبات از جہتِ عقل است و مجاز فی المثبت از جہتِ لغت ما مسلم نمے داریم بل گوئیم کہ مجاز در ہر دو مسئلہ صورتِ مجاز فی المثبت دارد زیرا کہ مصدر فعل برائے تاثیر در امرِ حادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است برائے صفتِ معلومہ و در جملہ "فصلِ بہار زمین مردہ را زندہ ساخت" تعلق فعل بطریقِ سبب بہ بہار است - و وزانش ہماں وزانِ بہجت و سرسبزی زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ پس مجاز در اطلاقِ فعل برائے چیزے کہ در لغت فعل برائے آں موضوع نیست ہماں اسلوب دارد کہ اطلاقِ لفظِ زندگی برائے چیزے کہ در لغت برائے آں موضوع نیست و چوں دانستن ہر دو اسلوب تعلق بہ لغت دارد و شما گفتہ اید کہ مجاز فی المثبت تعلق بہ لغت دارد نہ مجاز فی الاثبات لازم افتاد کہ آنچہ را مجاز فی الاثبات گفتہ اید ہماں مجاز فی المثبت باشد این است تقریرِ ایراد

بروجهہ تفصیل - و تقریر جواب بریں منوال است کہ طریقِ دخولِ مجاز در ہر دو مسئلہ بریک وتیرہ نیست چنانکہ معترض گمان آں بردہ - زیرا کہ مدخلِ مجاز در فعل از راہِ اضافتِ چیزے بچیزے است - نہ بنفسِ اسم - چہ اگر گویند کہ فلاں بہجتِ زمین را زندگی گفت در فعل اصلاً مجاز را راہ نیست -

نعم مجاز است اگر زندگی را بچیزے اضافت کنند - بخلافِ مثالِ مذکور چہ دریں صورت نفسِ اسم (زندگی) در فہم وقوعِ مجاز فی المثبت کافی است و ظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت اسم بچیزے فہم کردن مے تواند -

و آنچہ لابُد است از ضبط آں دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل بوجود آں فتویٰ دہد بہ نحویکہ خلافش بہیچ وجہ جائز نہ باشد آں را بدلالتِ لغت منسوب و مشروط کردن محال است - چہ لغت بمنزلۂ امارات و علامات مے باشند - و علامت و امارت بے وجود چیزے کہ آں علامت و امارت برآں دال است سودے ندارد مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی العقول دلالت او بریں معنی از جہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول اشیائے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند - اطلاق ایں لفظ بر آنہا صحیح نبود بنا بریں اگر احدے از مدعیاں ادعا نماید کہ بعضے از افعال من جہت اللغت دلالت بر قادر مطلق سبحانہ و تعالیٰ مے کند در غلطِ فاحش مبتلا بودہ باشد - چہ

این قول مستلزم آن است که غیر قادر مطلق نیز در وجود حوادث مؤثر است و
این قضیه بحکم عقل صریح البطلان است و کسیکه وقوع چیزے از غیر قادر بگمان
بردگوئی حقیقت وقوع راندانسته و بر مذہبش لازم آید که مطلقاً وقوع فعل شده
بوده باشد و چون مطلقاً وقوع راندانسته گوئی آن را بجز فعل ندانسته ۔

و آنچه دریں باب از دانستن آن ناگزیر است فرق کردن است میان
باطل و مجاز ۔ زیرا که ہر دو در ظاہر الفاظ متحد الاسلوب ہستند ۔ اما در حقیقت میان
ہر دو بون بین است ۔ و دانستن این فرق موقوف است بر معرفت حد مجاز
در جمله ۔ چنانچه گفته اند که جمله که مشتمل بحکمے باشد و آن را از محل عقلی آن بانوعے
از تاول بیرون آرند مجاز است ۔ مثالش چنانکه سابق مذکور شد ہمان رویانیدن
فصل بہار است مر سبزه را ۔ درین مثال اثبات فعل برائے بہار ثابت کرده ایم
و پیدا است که این معنی خارج از محل عقلی آن است چه محل عقلی آن در حقیقت
اثبات فعل است برائے قادر مطلق سبحانه و تعالی که در قضایائے عقول مسلم و
مبرہن است ۔ اما بر سبیل تاول و عرف عامه ناس آن را بچیزے که در ظاہر سبب
آن است نسبت کرده ایم و سبب بودن بہار مر سبزه را امریست که بطریق مشاہده
قطعیه علی الدوام مالوف طبائع است ۔ تا بحدیکه در نفوس استمرار این واقعه بمنزله
حقیقت استقرار یافته و این نوع مجاز در مجاری کلام بیش از آن است که بایراد
امثله کثیره احتیاج افتد ۔ سعدی گوید ؎

بپرور درختے کہ خار آورد درختے بپرورکہ بار آورد

بار آوردن از برائے درخت اثبات نمودہ - ہم او گوید ؎

درخت اندر بہاراں برفشاند زمستان لاجرم بے برگ ماند

دریں ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوردن و برفشاندن فعل درخت نیست - بل فعل قادرِ مطلق سبحانہ و تعالیٰ است کہ قدرتِ کاملۂ او ثمر از درخت بیروں مے آرد از یں جا دانستہ باشی کہ باطل و کذب را شائبے است غیرِ شانِ مجاز چہ مبطل و کاذب در اخراج حکم از محلِ اصلی و اسناد آں بسوئے غیرِ مستحق تاویلے نمے نماید و سببیت مقصودہ را بفاعلیتِ فاعل تشبیہ نمے کند - بل اثبات قضیہ مے کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و فرع را بسوئے اصل رد کند - چنانکہ در عمل مجاز مقرر است - گوئی کورے است کہ غیر صحیح را صحیح و غیر ثابت را ثابت مے پندارد - و حکمے را کہ در موضوعِ خود متمکن نبود در محلِ آں گماں مے برد - و ہمچنیں است حال کاذب متعمد کہ بہ تلبیس و تمویہ سامع را مے فریبد و از جلۂ تاول خارج اُفتد -

بداں اے قاری ہوشمند کہ مزیت و فضل کلامے بر کلامے دیگر نہ بہیں

محصور است در فراہم آوردن الفاظ و تصفح وجوہِ لطافتِ تشبیہ و استعارہ بل مزیت و فضل کلامے موقوف است بر تحرّی معانی نحو کہ عبارت از تصحیحِ ترکیبِ کلام است بر نہجیکہ قوانینِ متعہدہ نحویہ مقتضی آن است چہ بسا معنی ارجمند است کہ بہ ادنیٰ تغییرِ عبارت یا مخالفتِ قوانینِ نحویہ از اوج کمال جودت بہ حضیض نقصان ردائت فرو مے افتد۔ و چوں کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف ترکیب مے دہند ہر یک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیتے حاصل آید کہ دیگرے را نتواند بود۔ و تعیینِ مقام ہر یک در تاثیر معنی بلاغت دخلے دارد کہ اگر آں را بہ تقدیم و تاخیر از اں مقام انتقال دہند مفاد کلام کہ در صورتِ اُولیٰ مقصود بود در صورتِ ثانیہ مفقود مے گردد بل معنی دیگر کہ غیر معنی اول باشد از آں کلام مفہوم مے گردد کہ مقصودِ متکلم نیست و ہر چند عامۃ الناس کہ کلامِ ایشاں از اصواتِ حیوانات عُجم امتیازے بیش ندارد و از معرفت اہتمام معنی کہ بہ تعیینِ مقامِ لفظے حاصل آید عاجز باشند در مفہوم جملہ "زید دیروز پیش من آمد"۔ و دیروز زید پیش من آمد فرق نکنند اما بر ماہر فن بلاغت خود ظاہر است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم نتواند بود و ما ایں معنی را بہ تفصیل تمام در بابِ تقدم و تاخیر شرح دادہ ایم۔ حالا دریں مقام عوارضِ مسند الیہ را کہ عمدۂ کلام است حوالۂ قلم مے نمائیم۔

اما حذفِ مسند الیہ بر وجوہِ متعددہ جائز داشتہ اند اولاً نظر با حتراز از

خبیث وقتیکہ قرینہ قائم باشد و کلام را بر ظاہر حال سامع بنا کنند۔ سعدی گوید۔

شعر

بدیں ہر دو خصلت غلام توام چہ نامی کہ مولائے نام توام

یعنی من مولائے نام توام۔

ثانیاً برائے حفظِ لسان از ذکر آں نظر بہ تحقیر چنانکہ گوئی ناہنجار است ثالثاً نظر بہ عدم فرصت زیادتِ سخن بوجودِ قرینۂ حال چنانکہ گوئی مار است رابعاً نظر بہ احتراز از سوءِ ادب چنانکہ گوئی "خداوند مہربان ماست" بترکیب توصیفی خامساً در مقام اخفا از حضّار غیرِ مخاطب بغرض سہولتِ انکارِ متکلم را گنجائشے باشد کہ مرادِ او شخص دیگر بود۔ چنانکہ گوئی "خبیث است" و مراد تو زید باشد۔

بدانکہ در مقامِ مدح عموماً و در تخلیص خصوصاً حذفِ مسند الیہ واجب اند۔ انوری گوید۔

شعر

شاہ سنجر کہ کمتریں خدمش در جہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آنکس شاہِ سنجر است۔ عرفی گوید شعر

میر ابوالفتح کہ در سینۂ دولت مہرش
آفتابے است کہ تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوندِ اجل کہ در شعرِ سابق مذکور است میر ابوالفتح است و ایں اسلوبِ کلام را حمل بر بدل از چیزے کہ در شعرِ سابق ذکر یافتہ نتواں کرد۔ زیرا کہ

مبدل منہ با بدل نسبت مثلیت دارد و در ہر دو مثال مذکور بدل از مبدل منہ بزیادت مفہوم مشتمل است و ایں نکتہ بر عامیان مخفی مے ماند۔

اما ذکرِ مسند الیہ نیز بر وجوہِ متعددہ مے آرند اولاً اینکہ اصل در مسند الیہ آن است کہ مذکور گردد۔ و امرے مقتضی عدول ازآں نیست۔ ثانیاً نظر بر زیادتِ ایضاح و تقریر چنانکہ گوئی کسانیکہ از صحبتِ جاہلاں بپرہیزند و راست گفتاری و درست کرداری شعارِ خود سازند ایشاں برگزیدگانِ خلقِ عالم ہستند لفظ ایشاں ضمیرِ جمع غائب بطریقِ ایضاح و تقریرِ مسند الیہ واقع شدہ۔

ثالثاً۔ برائے تنبیہِ غباوتِ سامع چنانکہ ذکر زید بمیان آمدہ باشد و یکے از حاضراں در حقِ وے گوید تا بعضے از گراں طبعاں را گمانِ غیر او نرود "زید آنچہ من میدانم مرد صالح است"۔ رابعاً۔ برائے اظہارِ تعظیم چنانکہ گوئی "جناب آغا خطیب فصیح اللسان ہستند۔"

خامساً۔ برائے تبرک۔ چنانکہ گوئی حضرتِ حق جل و علا خالقِ ماست۔

سادساً۔ برائے استلذاذ۔ چنانکہ گوئی "یارِ عزیز مہربانِ ماست"۔

اما تعریف مسند الیہ گاہے باشد کہ نظر بہ اقتضائے مقام بہ ضمیر مخاطب یا متکلم یا غائب آرند۔ سعدی گوید ؎

روزگارم بشد بنادانی   من نکردم شما حذر بکنید

و در مسند الیہ غائب گوئی "او بر ما مہربان است"۔

وہم بہ ایرادِ اسم علم تا احضارِ مسند الیہ در ذہنِ سامع بہ اسم بالذات مقصود باشد - چنانکہ گوئی "زیددر فنِ طبابت یکتائے زمان است" وگاہے از ایرادِ علم استلذاذ مقصود باشد - جامی در نعت گوید ؎

محمدؐ کش قلم چوں نامور ساخت　　　زمیمش حلقۂ طوقِ کمر ساخت

وگاہے اظہارِ عظمت شان نظامی گوید ؎

زراچہ منم پیل پولاد خاے　　　کہ برپشتِ پیلاں کشم پیلپایئے

اے زراچہ من ہستم کہ در شجاعت وجلادت مشہورِ آفاق است وگاہے تبرک ۔ ؎

خدائے خواست کہ بر عالمے ببخشاید

ترا برحمتِ خود پادشاہِ عالم کرد

وہم تعریف مسند الیہ بہ اسم موصول مے آرند ہرگاہ مخاطب غیر از صلہ بر احوالِ مختصہ او اطلاعے نداشتہ باشد - چنانکہ گوئی "آنکہ دیشب در بزمِ مشاعرہ غزلے تازہ خواندہ بود در فنِ ریاضی مہارتِ تمام دارد - وہم تعریف بہ اسم موصول گاہے برائے مصلحت عدمِ تصریح باسم مے کنند - چنانچہ دریں شعر ؎

آنکس کہ مرا بکشت باز آمد پیش　　　مانا کہ دلش سوختہ بر کشتۂ خویش

وہم نظر بہ تفخیم امرے در محاورہ گویند گذشت آنچہ گذشت فقیرِ مولف را وقتے در ایام شدت سرما بخانۂ دوستے لبِ آب اتفاقِ مبیت افتاد - بہ تشیر

وبرنج لوازم ضیافت بجا آورد - چوں بہ بسترِ خواب مائل شدم گلیمے سبک کہ پینہ اش بغایت تنک واجزائیش ازہم گسستہ پارہ پارہ بزاویۂ گلیم مجتمع گشتہ بود پیشِ من آورد طوعًا وکرہًا خود را بداں پیچیدم - وشب آں ہمہ زحمتِ سرما کشیدم - لمولفہ

پس از من کہ چوں بگذشت آں شب
من و سرما و لب سرگرمِ یارب

بامداداں چوں سر از بالیں خواب برداشتم بہ آبِ یخ بست دست بہ وضو برافراشتم چوں از فریضۂ صبح فراغت یافتم آں دوست بہ تمہیدِ عذرِ تقصیر کہ معلومِ او بود زباں بہ معذرت برکشاد - روحیؔ خستہ ودژم قطعۂ کہ در کیفیتِ احوال آں شب گفتہ بود با قلم فرنگی برکشیدہ بدستش داد - قطعہ این است - قطعہ

نعوذ باللہ ازیں شہرِ سردسیر زمیں — کہ از تطاولِ سرما نخفتہ ام ہمہ شب
گلیم کہنہ بہ برداشتم ز بدبختی — بہ تارہاش دُرِ اشک سفتہ ام ہمہ شب
چو خار پشت سروپائے من شدہ یکجا — تنک[1] بہ دامنِ سرما نہفتہ ام ہمہ شب
ز سردمہریِ یارانِ گرم خوگوئی — بہ غنچگی چو گل ترشگفتہ ام ہمہ شب
فراخ بود سماطِ برنج وشیرکڑاں — زکام وسرفہ وبلغم برفتہ ام ہمہ شب
براستخوانِ نحیفم برفت آنچہ برفت — ولے بہ پیسم تکلف نہ گفتہ ام ہمہ شب
کنار رود ورآنِ مہریہ خیز وثاق — خروشِ نالۂ روحیؔ شنفتہ ام ہمہ شب

[1] مصغر تن ۱۲

وہم لغرضِ تنبیہِ مخاطب بر خطائے کہ در حق وے گماں برند۔ سعدی گوید۔

ے

آنچہ دیدی برقرارِ خود نماند وآنچہ بینی ہم نماند برقرار

در حق مخاطب گمانِ آں بود کہ اعتبارات فانیہ دنیویہ را قرار داوے و ثباتے نہادہ فرصتِ عمر را بغفلت مے گذارد۔

وہم لغرضِ ایما بسوئے جہتِ خبر کہ از قبیل خیر است یا شر سعدی گوید ے

ہر آنکہ تخم بدی کشت و چشم نیکی داشت
دماغ بیہدہ بخپت و خیالِ باطل بست

دریں شعر در صلۂ اسمِ موصول کہ معطوف و معطوف علیہ است ایما است بجہتِ خبر کہ مشتمل است بر نوعے از شر کہ تعبیر از آں بہ خیبت و خسراں تواں کردن۔

تعریفِ مسند الیہ بہ اسمِ اشارہ ہم مے آرند و معلوم است کہ در زبانِ پارسی اسمِ اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مؤنث لفظ ایں موضوع است وبرائے جمع اینان و برائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مؤنث و برائے جمع آناں۔ حافظ گوید۔

ے

شرابِ لعل کش و روئے مہ جبیناں بیں
خلافِ مذہب آناں جمالِ اینان بیں

اما ایں ہر دو صیغۂ جمع مخصوص بذوی العقول است و برائے جمع غیر ذوی

ذوی العقول اینہا و آنہا گویند۔

و ایں ہر دو را ذوی العقول ہم مے آرند و مقصود از تعریف مسند الیہ بہ اسمِ اشارہ گاہے امتیاز آں باشد از غیر بر وجہ کمال عرفی گوید

شعر

ایں جام کہ از رائے منیر تو فلک ساخت
زود آکہ کند غنچۂ گل شہرتِ جم را

و ہمو گوید۔

شعر

ایں چشمہ و ایں سبزہ و ایں لالہ و ایں گل
آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

و گاہے تحقیر چنانکہ گوئی "ایں آنکس است کہ دیروز پدر خود را دشنام مے داد" و گاہے تعظیم و ایں بلفظ آں مے آید و اکثر وار دچہ حکیم سنائی گوید۔

شعر

آں ز فضل آفتِ سرائے فضول آں علمدار و علمدار رسول

علم بالفتح اشارہ است بسوئے علمے کہ جناب ختمیت مآب صلی اللہ علیہ وسلم در غزوۂ خیبر بحضرت اسد اللہ الغالب علی ابن ابی طالب ارزانی داشتہ دعائے فتح بر دستِ وے فرمود۔ و علم بالکسر اشارہ است بسوئے حدیث مشہور انا مدینۃ العلم و علی بابہا ملا غنیمت گوید۔

شعر

عزیز آں انتخاب سینہ ریشاں
جواب مصرع زلف پریشاں

وتعریف مسند الیہ بہ اضافت مطرد است ومقصود از آں گاہے اختصار در کلام باشد تا مفہومش بزودی ہر چہ تمامتر در ذہن سامع استقرار یابد۔ کے راست ۔ ع

ماہم ایں ہفتہ شد از شہر و بچشم سالے است
حال ہجراں تو چہ دانی کہ چہ مشکل حالے است

لفظ ماہم نظر بہ قلت حروف در مقام اظہار ضجرت و سامت مختصر تر مے نماید از لفظ یار نازنین من وغیر ذالک ۔ وگاہے از اضافت تعظیم مضاف الیہ مقصود مے باشد۔ چنانکہ گوئی "آقایم ہر چہ مرضی باشد بفرمایند پیش خادمت بندہ حاضر است" وگاہے تعظیم مضاف ۔ جامی گوید ع

نسیمے کز دیار مصر خیزد — کہ در چشم غبار مصر بیزد
مرا خوشتر ازاں باد است صد بار — کہ آرد نافہ از صحرائے تاتار

در اضافت غبار بسوئے مصر تعظیم غبار مندرج است کما لا یخفی سعدی گوید ۔ ع

چوں سگ درندہ گوشت یافت نپرسد — کایں شتر صالح است یا خر دجال

وگاہے تحقیر مضاف چوں در مثال مذکور خر دجال ۔ بخلاف خر عیسے

کہ مقصود از اضافت تعظیمِ مضاف است۔ سعدی گوید۔ ؎

خرِ عیسیٰ اگر بمکہ رود
چوں بیاید ہنوز خر باشد

چہ اگر مفہومِ تعظیمِ خر دریں شعر اعتبار نکنند مصرعِ ثانی بمصرعِ اوّل مربوط نمے شود۔ وگاہے مقصود ازاں کفایتِ تفصیلِ چیزے بود جائیکہ تفصیل متعذر باشد چنانکہ گوئی "چو در آں بقعہ رحل اقامت انداختیم اہلِ بلدہ بتقدیمِ لوازمِ خدمتِ ما بپرداختند۔ صائب گوید ؎

با اہلِ درد کار ربود داغِ عشق را
بر ہر گلے کہ عطر ندارد گلاب نیست

وتنکیرِ مسند الیہ گاہے بقصدِ افرادِ آں آرند۔ حافظ گوید ؎

لعلے از کانِ مروّت برنیامد سالہاست
تابشِ خورشید وسعیِ ابر و باراں را چہ شد

وگاہے تحقیر۔ چنانکہ تنوین در تازی افادۂ تعظیم وتحقیر ہر دو میکنند۔ در پارسی یائے مجہول وہمزہ بر حرف ہا۔ کہ در آخر کلمہ باشد مفید معنی تعظیم وتحقیر باشند۔ سعدی در مقامِ تعظیم گوید۔ ؎

یتیمے کہ نا کردہ قرآں درست
کتب خانۂ چند ملّت بشست

وہم او در مقامِ تحقیر گوید۔ ؎

طبیبے کہ باشد خودش زرد روے
ازو دارو ئے سرخروئی مجوے

وہمزہ متضمن معنی تعظیم مؤلف راست ـ ے

نظارہ کہ رنگِ تعلق ثنا یِ اوست

دربزم دوست داغِ دلش در بہا دہند

وہمزہ مشتمل بر معنی تحقیر - میر رضی دانش مشہدی گوید - ے

ذخیرۂ بدل از چشم اشکبار نماند

شکست شیشۂ سیماب در کنار مرا

وایراد وصفے برائے مسند الیہ نظر بہ کشف وایضاح آں از آں
جہت کنند کہ آں وصف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است و
ہمیں را صفتِ کاشفہ گفتہ اند - چنانکہ اہل میزان در تعریف انسان گویند
آدمی تن زندہ گویاست و معلوم است کہ دریں مثال ہر چند مسند بر سہ لفظ
مشتمل است اما در معنی آں را حقیقتِ واحدہ اعتبار باید کرد - پس تعدد
در لفظ است نہ در معنی و وصف گاہے افادۂ معنی تخصیص کند یعنی
از اسمائے نکرہ اشتراکے کہ میانِ آنہا باشد کم کند - یا رفعِ احتمالِ غیر
میانِ اسمائے معرفہ چنانکہ گوئی زیدِ تاجر مرد راست باز است وگاہے
افادۂ تاکید محض کند - چنانکہ گوئی دیروزِ گذشتہ باد سردمے وزید -
اما در پارسی ایں نوعِ تاکید را از بلاغت نمی شمرند -

ومقصود از تاکیدِ مسند الیہ گاہے تحقیقِ مفہوم و تقریرِ مدلول آں

می باشد۔ و ایں درجائے باشد کہ متکلم سامع را غافل از سماع گمان برد یا احتمال آں داشتہ باشد کہ سامع آں را بر معنئ غیر مقصود حمل خواہد کرد حافظ گوید۔

ے

دل و دینم دل و دینم بپرداست بر و دوشش بر و دوشش بر و دوشش

مقامِ استشہاد مصرعِ ثانی است کہ مسند الیہ سہ بار تکرار یافتہ و مصرعِ اول مشتمل بر تاکید است اما موکد مفعول بہ است نہ مسند الیہ۔

وہم تاکید گاہے در مقامِ دفعِ توہم تجوز استعمال کنند۔ چنانکہ گوئی "اعلحضرت خود بہ نفس نفیس بہ انصرام ایں مہم بزرگ متوجہ شدند" لفظ خود بہ نفس نفیس بر سبیل تاکید است تا سامع را گمان آں نہ رود کہ انصرام مہم بر دستِ احدے از اعیانِ دولت اتمام یافتہ ہم در مقامِ دفعِ توہمِ عدمِ شمول۔ حافظ گوید۔

ے

گر من آلودہ دامنم چہ عجب ہمہ عالم گواہِ عصمتِ اوست

لفظ ہمہ تاکید است عالم را۔ و در پارسی فصیح تاکید بر موکد مقدم آرند۔ بخلافِ تازی کما لا یخفی۔

و ایرادِ عطفِ بیان بعد از ذکرِ مسند الیہ بغرضِ افادۂ ایضاحِ آں باسمِ مختص مطرد است۔ چنانکہ گوئی۔ "مخدومِ ما میرزا علی قلی خان دیروز از حجِ بیت اللہ بوطن مراجعت فرمودند" و ہمچنیں دریں مصرعِ مؤلف ع

شہہِ شرق خورشید بر زد علم

خورشید عطفِ بیان است شہہِ شرق را۔

وایرادِ بدل از مسند الیہ اکثر نظر بہ افادۂ زیادتِ تقریر مے کنند چوں بدل مشتمل باشد بر نوعے از ایضاح وتفصیل چنانکہ گوئی۔ "برادرِ شما زید شب پیش من آمدہ بود" ومعرفتِ فرقِ میانِ عطفِ بیان وبدل خالی از صعوبت نیست کما صرح بہ النحاۃ

وعطفِ چیزے بر مسند الیہ افادۂ تفصیل کند مع اختصار در عبارت سلمان ساوجی گوید۔

علتِ پیری و دردِ پا وضعفِ جسم وچشم ۔۔۔ مے برد در دسرِ من بندہ را از خدمتت

ہم عرفی گوید۔

ایں چشمہ وایں سبزہ وایں لالہ وایں گل

آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

دریں ہر دو شعر مسند الیہ کہ فاعل فعل است بحرف عطف مربوط وبہ عطف تفصیلِ فاعل مطلوب است نہ تفصیلِ فعل کہ مقصود نیست وقید مع اختصار در عبارت از اں اختیار آمدہ تا ترکیب زید پیشِ من آمد وعمرو پیش من آمد۔ از ما نحن فیہ خارج ماند۔ زیرا کہ دریں ترکیب چند تفصیل مسند الیہ ملحوظ است اما از اختصار عاری است۔ بل از قبیل عطفِ جملہ بر جملہ است وآنچہ گفتہ اند

کہ قید مذکور برائے احتراز است از مثل ترکیب زید پیش من آمد عمرو پیش من آمد بے حرفِ عطف غلط است زیرا کہ درین ترکیب ہیچ دلالت بر تفصیل مسند الیہ نیست ۔ بل گمان آن است کہ کلام ثانی از کلام اول بر سبیل اضراب واقع شدہ ۔

وگاہے عطف افادۂ تفصیل مسند مے کند چنانکہ گوئی ۔ زید آمد پس عمرو ۔ و زید آمد باز عمرو ۔ و فرق میان پس و باز کہ ہر دو برائے عطف اند ہمان است کہ در تازی میان فا و ثم یعنی پس برائے تعقیب بلا مہلت است و باز برائے تراخی ۔ و درین ہر دو جملہ ہر چند کہ تفصیل مسند الیہ ہم از فحوائے کلام مفہوم مے گردد ۔ اما مقصود بالذات نیست بل بہ تبعیت تفصیل مسند لازم آمدہ ۔ و تفصیل مسند بہ نحویکہ در جملۂ اولی آمدن عمرو بعد از آمدن زید بلا مہلت وقوع یافتہ و در جملۂ ثانیہ آمدن عمرو بعد از آمدن زید بتراخی مقصود بالذات متکلم است و این نکتہ شنیدنی و گفتنی است ۔

و تاخیر مسند الیہ در جائے کنند کہ مسند مقتضی تقدیم آں باشد چنانکہ در بحث مسند مذکور خواہد شد ۔

آنچہ تا غایت سمت ذکر یافت ہمگی نظر بہ مقتضائے ظاہر حال بود ۔ وگاہے چناں باشد کہ بسبب اقتضائے حال اخراج کلام بر خلاف اقتضائے ظاہر مے کنند و وضع مضمر بجائے مظہر و بالعکس از ہمیں قبیل است مثال

وضع مضمر بجائے مظہر۔ چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید ؎

با من اگر سپہر بود سرگران چہ باک

چوں پیر گشت ناز پدر مے تواں کشید

در مصرع ثانی ضمیر فعل ناقص راجع بسوئے پدر است وہماں ضمیر مسند الیہ است وایں خلاف مقتضائے ظاہر است چہ مقتضائے ظاہر آں است کہ می گفت "چوں پدر پیر گشت نازش می تواں کشید" ونکتہ دریں نقل اسلوب آن است کہ ناز پدر ترکیب اضافی است ومفہوم اضافت مظہر مشعر است از قوت تخصیص مضاف بامضاف الیہ وایں قوت در ترکیب "نازش می تواں کشید" یعنی درصورت اضافت بسوئے اسم مضمر متصور نیست زیراکہ تفاوت است میان چیزے ثابت بے واسطہ وثابت باواسطہ فافہم فانہ لطیف ومثال وضع مظہر مقام مضمر چنانکہ عرفی گوید ؎

گل ہم چہ کند باد صبا خواست کہ عرفی

آید سوئے کشمیر وگلش بر اثر آید

اے گل بر اثرش آید مقتضائے ظاہر آں است کہ می گفت او بر اثرش آید یعنی اسم مضمر مقام مظہر کفایت می نمود اما نظر بہ زیادت تمکن مسند الیہ در ذہن سامع بصورت اسم مظہر مذکور شد واگر مضمر مے بود مفہوم تمکن صورت نے بست زیراکہ متکلم در شعر ماقبل اہتمام بہ انتظار گل ذکر نمودہ بعد ازانکہ

موجب توقف ظہور گل را ایہام ساختہ و دریں صورت ناگزیر است کہ سامع منتظر بہ صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔

واز قبیل وضع مظہر مقام مضمر است لفظ زمین در مصرع ثانی شعر فرخی سیستانی اگرچہ از باب مسند الیہ نیست۔

چوں تو از بہر تماشا بر زمینے بگذری ہر گیاہے زاں زمیں گردد زبان افتخار

وہم لفظ رسول اللہ در شعر سید حسن غزنوی

یا رسول اللہ سزاواری کہ گویم اے خدا بر رسول اللہ درود از ہر چہ ہست افزوں فرست

وایں تکرار متضمن معنی تبرک واستلذاذ است۔

وگاہے مقصود استعطاف واسترحام باشد۔ امیر خسرو گوید

خسرو غریب است و گدا افتادہ در شہر شما

باشد کہ از بہر خدا سوئے غریباں بنگری

ونگفت کہ من غریب ہستم۔

واز قبیل نقل اسلوب است کلامے کہ در اصطلاح علمائے بلاغت آں را التفات مے نامند وآں چناں است کہ معنے را بطریقے از طرق ثلاثہ یعنی تکلم وخطاب وغیبت ادا کنند سپس ہماں معنے را بطریقے از طرق مذکورہ کہ خلاف مقتضائے ظاہر وخلاف ترقب سامع باشد تعبیر کنند وچوں نقل ہر یک از طرق ثلاثہ بدیگرے بر دو وجہ امکان دارد۔ نقل اسلوبے

دیگر را شش صورت متصور است اما شرط آن است کہ معتبر بہ شخص واحد باشد اوّل از تکلم بخطاب عرفی گوید ؎

قصۂ مہر و وفا با تو بیارم گفتن
کایں حکایت چو نہایت نہ پذیرد اوّل

عرفی افسانہ مخواں نوبت دیگر شعر است
گوشۂ چشم مگوئید کہ تنگ است محل

دوم از خطاب بہ تکلم ہم او گوید ؎

عرفی آغاز گریہ کن نشاید
کایں کہن خاکدان خراب شود

شیشۂ آسماں بدست تو نیست
گر بیفتم جہاں خراب شود

سوم از خطاب بہ غیبت کسے راست ؎

بدیدہ سوئے تو می آئیم اے حور
بروئیت گرفتہ نور علیٰ نور

بہ پاہ عارضش آں سیب سیمیں - حبابے خواستہ از عین کافور

چہارم از غیبت بہ خطاب عرفی گوید ؎

عزم او گر باغبان دہر گردد دور نیست
گر شود چوں آفتاب اندر جہاں سیار گل

بہ خطاب انتقال مے کند ؎

اے کہ از اندیشۂ عقل صلاح اندیش تو
بر نفس بندد رہ غمازی اسرار گل

پنجم از غیبت بہ تکلم انوری گوید ؎

بندہ امشب با جمال الدین خطیب اوبرائے وکلک چوں خورشید و تیر
تا کنوں خیزد و میزے داشتم زانکہ در عشرت نباشد زو گزیر
ششم از تکلم بغیبت انوری راست ؎

ورنہ فردا او ست ما و دامنت کاے مسلماناں ازیں کافر نفیر
انوری ایں خردگیہا می کند تو بزرگی کن برہ خردہ مگیر

وچوں مسائل مسند الیہ منجر بہ بحث خلاف مقتضائے ظاہر شد بعضے
از موارد آں راکہ با باب مسند الیہ تعلق ندارد حوالہ رقم مے سازیم تاموجب
ازدیاد بصیرت طالبان فن معانی آید - ازاں جملہ یکے آں است کہ کلام
مخاطب را بر خلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ؎

گفتم کہ ماہ من شو گفتا اگر بر آید

معنی ماہ را بر خلاف مراد مخاطب حمل نمودہ -
وازاں جملہ است ایراد فعلے بدو معمول کہ یکے از ہر دو حقیقۃً معمول
آں فعل باشد و دیگرے مجازاً - سعدی گوید ؎

کساں شہد نوشند و مرغ و برہ مرا روئے ناں ہی نہ بیند ترہ
شہد حقیقتاً معمول فعل نوشند واقع شدہ و مرغ و برہ مجازاً زیرا
کہ مرغ و برہ خوردنی است نہ نوشیدنی - وایں را از قبیل ؎
علفتہا تبناً وماءً بارداً - باید دانست -

معنی اسناد معلوم است و مسند در جملۂ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل وجملۂ فعلیہ یا خبر باشد یا انشاء۔ پس بدانکہ حذف مسند جائز است و آں را وجوہِ مختلفہ مے باشد مثلاً قصدِ اختصار و احتراز از عبث خاقانی گوید

ع

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
برمن جہانے مرد و زن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ نیستم و تو برمن بخشودہ و ہم در بعضے از موارد متعلق مسند را ذکر کنند و مسند را حذف۔ چنانکہ سعدی در گلستان از زبان یکے از اہل مجلس در حق مطربے گوید "ہمہ عمرش درہمے در کف نبودہ است و قراضۂ در دف" و جائے دیگر گوید "ہمہ کس را دندان بترشی کند گردد و قاضی را بشیرینی"۔ دریں ہر دو جملہ در دف و بہ شیرینی متعلق بہ مسندِ محذوف است یعنی در دف نبودہ است و بہ شیرینی کند گردد و ہم دریں معنی است شعر او

ع

قرار در کفِ آزادگاں نگیرد مال   نہ صبر در دلِ عاشق نہ آب در غربال

یعنی نہ صبر در دلِ عاشق قرار گیرد نہ آب در غربال قرار گیرد۔

وبرائے حذف قرینہ مے باید مثلاً وقوعِ کلام در جوابِ سوالے چنانکہ سعدی در گلستان گوید "لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے ادباں" یعنی من ادب از بے ادباں آموختم۔ وایں مثال مشتمل است بر حذفِ مسند و مسندالیہ ہر دو وازیں واضح تر آنکہ شخصے را گوئی ترا کہ زد؟ او در جواب گوید زید۔

وہمچنیں ذکرِ مسند را وجوہِ مختلفہ است از انجملہ تحقیق مع التاکید است چنانکہ سعدی گوید۔ "در حال اعرابی کہ شبے یکے را از دوستاں نزدِ خود برد تا وحشتِ تنہائی بہ دیدار روے منصرف گرداند۔ چوں آں دوست بر درہماش وقوف یافت بتمامی برد وسفر کرد۔ بامداداں چوں گریاں دیدندش کسے گفت حال چیست؟ مگر آں درہمائے ترا دزد برد گفت لا واللہ بد رقہ برد۔ دریں مثال جملۂ لا واللہ بد رقہ برد مقامِ استشہاد است اگر اعرابی در جواب سائل مے گفت لا واللہ بدرقہ معنی تحقیقِ مضمون جملۂ وتاکید بدزدی رفتنِ دراہم متصور نمے بود۔

وہم در مقامِ تعریض بہ غباوتِ سامع ذکرِ مسند ضروری است چنانکہ گوئی زید برادرِ من است در جواب شخصے کہ از تو سوال کند برادر تو کدام است وہم در مقامِ تعیین مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت

واستمرار کند وفعل بر حدوث وتجدد چنانکه در نحو مقرر است۔ مثلاً گوئی "زید گریان است وزید مے گرید" زنهار که هر دو جمله را متحد المفهوم گمان بری وایرادِ مسند به فعل به غرض افادۂ تقیید آن است به یکے از ازمنۂ ثلاثه که ماضی وحال و استقبال است بر وجه اختصار۔ زیرا که فعل به نفس صیغۂ خویش دلالت بر یکے از ازمنۂ ثلاثه مے کند ودرین دلالت حاجت به قرائن ندارد۔ بخلافِ اسم که بے انضمامِ قرینۂ خارجه دلالت بر زمان نکند چنانکه گوئی زید امروز گریان است وچوں وضع اسم مبنی است بر ثبوت وجودِ چیزے فی حد ذاته بے آنکه در تحقق وجود به تدرج حالے از حالے محتاج باشد چنانکه معهودِ فعل است۔ زیرا که تحقق وجودِ فعل را ناگزیر است از حصولِ آں شیئاً فشیئاً۔ پس فرق است میانِ اسناد اسم باسم ومیانِ اسنادِ فعل باسم چنانکه بالا گذشت وبر همیں اصل مبنی است فرق میان هر دو گونه اسناد۔

مخفی مباد که در بعضے از موادِ کلام مسند را مقید بشرط میکنند ودر زبان تازی ادواتِ شرط مختلف است وهر یک ازاں افادۂ معنی غیر معنی اداۃ دیگر کند ودر زبان پارسی اداۃ شرط همیں هر دو حرف[۱] "ار" و "اگر" مستعمل است و میانِ ایں هر دو در افادۂ معنی تفاوتے نیست بخلاف زبانِ تازی که هر یک

---

[۱] وگاهے حرف "چو" و "چوں" که مشعر از معنی ظرف است متضمن معنی شرط مے باشد۔ اما درین مقام خارج از بحث است۔ ۱۲

از ادوات مثلاً اِن و لو و اذا وغیر ذالک افادہ معنی جُدا گانہ مے کند تا جملہ اِن جاءنی زید اکرمتہٗ تعلق بہ استقبال دارد و جملہ لو جاءنی زید لاکرمتہٗ بماضی و جملہ اُولیٰ بر جزم وقوع شرط دلالت مے کند و ثانیہ دلالت میکند بر عدم وقوع شرط و ہمچنیں ادوات شرط در زبان تازی معانی مختلفہ قرار دادہ اند و در زبان پارسی شرط ہمیں بیکے از ہر دو ادات مذکورہ ایراد مے کنند وبس۔ چنانکہ گوئی اگر زید پیش من خواہد آمد و اگر زید پیش من مے آمد حرف شرط را نسبت بزمان استقبال و ماضی امتیازے نیست۔ نعم در زبان پارسی نوع تفاوت معنی از صیغہ فعل مے تواں شناختن مثلاً اگر بمعنی لو۔ سعدی گوید ؎

سود دریا نیک بودے گر نبودے بیم موج
صحبت گل خوش بدے گر نیستے تشویش خار

وچوں بر فرق ہر دو زبان در ادوات شرط وقوف یافتی بدانکہ تقیید مسند بشرط گاہے بغرض تہدید باشد۔ سعدی گوید ؎

ز گوشش پنبہ بروں آر و داد خلق بدہ
وگر تو مے ندہی داد روز دادے ہست

فردوسی گوید۔ ؎

اگر جز بکام من آید جواب من و گرز و میدان و افراسیاب

در شرط تہدیدے مضمر است کہ بیش ازاں در الفاظ دیگر مقصود نیست

وہرچند آنکہ اجمال است وقوع آں در نفس اثرے تمام دارد تا مصرعِ ثانی تفصیل آں اجمال است والحق کہ اداے ایں معنی بدیں اسلوبِ لطیف احدے را بسہولت دست ندہد۔

وتوبیخ مع التجہیل ہم او گوید

اگر مادرِ شاہ بانو بدے　　　مرا سیم و زرتا بزانو بدے

شرط متضمن است بر معنئ تبری کہ مستلزم توبیخ است بہ نحویکہ افادہ تجہیل ہم مے کند۔

والزام و تبکیت ۔ سعدی گوید

گراز عہدِ خردیت یاد آمدے　　　کہ بیچارہ بودی در آغوشِ من

نکردی دریں روز برمن جفا　　　کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن

پیرہ زن پسر خود را بطریق الزام مے گوید و حجت او را مے شکند کہ جفاے تو برمن بمقتضاے مروت و احسان نیست و ہم متضمنِ معنئ تجہیل است

ومثالِ تبکیت ۔ حافظ گوید۔

در کوئے نیک نامی ما را گذر ندادند　　　گر تو نمے پسندی تغییر دہ قضا را

شرط در مصرعِ ثانی مشتمل است بر تبکیت و میانِ الزام و تبکیت فرقِ عام و خاص است ۔

وہم افادہ معنئ تعلیق امرے بمحالِ عقلی یا عادی کند۔ سعدی گوید

اگر مجنون و لیلیٰ زندہ گشتے　　حدیثِ عشق ازیں دفتر نوشتے

وہم او گوید ؎

اگر خود بردر پیشانی پیل　　نہ مرد است آنکہ در روے مردمی نیست

وگاہے برائے افادۂ معنی اظہارِ رغبت درامرے کہ مقصودِ متکلم است

سعدی از زبانِ حال گربہ می گوید ؎

اگر رستم از دست ایں تیر زن　　من و موش و ویرانۂ پیر زن

وگاہے برائے ترغیبِ مخاطب یا تفاؤل کسے راست ؎

جوانی چوں نسیم نوبہار است　　ولے پرآب و رنگِ گل عذار است

اگر دریافتی بردانشت بوس　　وگر غافل شدی افسوس! افسوس!!

در ماسبق ذکر یافتہ کہ در زبانِ پارسی حرفِ شرط ہمیں از و اگر یافتہ شدہ و در تازی برائے شرط ماضی و مستقبل و امر مقطوع و غیر مقطوع حروف جداگانہ تجویز کردہ اند وہم گفتہ ایم کہ معنیٔ لَو کہ در تازی برائے شرط ماضی مستعمل است در زبانِ پارسی از صیغۂ فعل ماضی تمنی یا ماضی استمرار کہ با حرفِ شرط ایراد مے یا بد اخذ مے کنند و تفصیل معنیٔ لَو آن است کہ ایں حرف برائے شرط در ماضی جائیکہ انتفائے شرط یقینی بود و از انتفائے آں انتفائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکہ گوئی لَو جاءنی زیدٌ لاکرمتہٗ یعنی اگر زید پیشِ من مے آمد ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا آوردمے یا اگر زید آمدے ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا آوردمے ہرگاہ

که آمدن زید متحقق نشد لوازم اکرام او ہم وقوع نیافت و علامۂ تفتازانی در مختصر گفتہ انها لله لانه علی ان انتفاء الثانی فی الخارج انما هو بسبب انتفاء الاوّل ؂ یعنی لَو موضوع است برائے دلالت بر انتفائے ثانی یعنی جزا در واقع بسبب انتفائے اوّل یعنی شرط۔

چوں مفہوم لَو بدانستی ہم بریں نسق قیاس کن اگر بمعنیٔ لَو را در زبان پارسی پس معنیٔ شعر فردوسی چنیں باشد کہ نابودن سیم و زر مرا تا بزانو بسبب آں است کہ مادرِ شاہ بانو (حُرّہ) نیست۔ بل کنیزک بودہ است و ہم نظامی گوید۔ ؎

اگر دیدمے در خود افزائشے طلب کردمے جائے آسائشے

یعنی عدمِ طلبِ جائے آسائش را بسبب نادیدنِ افزائش است در خود۔ بدانکہ اگر بمعنیٔ لَو را ناگزیر است از صیغۂ ماضی تمنائی یا استمرار بنحویکہ ہیچ گونہ تحوّل ازاں جائز نیست۔ اما در بعضے از مواقع صیغۂ مضارع را کہ بمعنی حال و استقبال ہر دو مستعمل است نیز استعمال کنند و آں را بمعنیٔ تمنّی مے گیرند و غرض ازیں نوع تحوّل استحضارِ مطلب باشد کہ متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است۔ حافظ گوید ؎

اگر آں ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را
بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

دریں شعر فعلِ آرد کہ صیغۂ مضارع است بمعنی تمنّی ماخوذ است و
ایں توجیہ مبنی بر بلاغت است و کسانیکہ بمعنی مستقبل گماں بردہ اند شعر
را از مقامِ بلاغت منحط ساختہ اند کما لا یخفی علی من لہٗ ذوق سلیم و
طبعِ مستقیم۔ و تقدیر کلام اینکہ اگر آں ترکِ شیرازی دلِ ما را بدست آوردے
بخالِ ہندوش سمرقند و بخارا را بخشیدمے۔ و اگر احدے از مدعیانِ کور
باطن سر خلاف دارد مصرع حافظ ؏

مدعی گر نکند فہمِ سخن گو سر و خشت

بجوابش بر خواں و آنچہ گفتہ آمد بخاطر بنشاں۔

اما تنکیرِ مسند از برائے حصولِ معنی تفخیم باشد۔ چنانکہ گوئی۔ "زید
مردے است" عرفی گوید۔ ے

خود ستائے است کہ تا من ز رہ مدحت نزدم

ایں گماں داشت کہ در دانش نیاورد بدل

یعنی عرفی خود ستائے بزرگ است۔

و گاہے برائے استخفاف۔ چنانکہ گوئی او خیلے بد بدہ است و
گاہے تخصیص مسند بترکیب اضافی یا توصیفی کند تا دلالت بر کمال افادہ
معنی کند۔ سعدی گوید۔ ے

تو اصل وجود آمدی از نخست دگر ہر چہ موجود شد فرع تست

یعنی تو اصل وجود ہستی۔ اگر اصل را بسوئے وجود اضافت
نمے کرد۔ ہر آئینہ اتمام فائدۂ متصور نمے بود و ترکیب توصیفی۔ چنانکہ گوئی
زید مردے پاکباز است۔ عزت شیرازی گوید ؎

گر بکار معصیت سے آمد آں ہم بد نبود
نامۂ اعمال عزت فرد باطل بودہ است

فرد باطل ترکیب توصیفی است کہ موجب تخصیص مسند است حاصل شعر آنکہ اعمال حسنہ عزت از
معصیت بدتر است وحصول ایں معنی موقوف است بر تخصیص مذکور۔

اما تعریف مسند از برائے آں بود کہ سامع را افادۂ حکمے برامر
معلوم کنند چنانکہ گوئی زید برادر تست۔ و ایں درجائے گویند کہ سامع از ذات
زید و نام او آگاہ باشد و برادر بودن او را نداند و او را ازیں معنی آگاہ
ساختن مقصود متکلم باشد۔ اما در جائیکہ سامع مے داند کہ متکلم را برادرے
ہست لاکن از تعیین ذات و نام او آگاہی نداشتہ باشد جملہ مذکورہ را
استعمال نکنند۔ بل گویند۔ برادر تو زید است۔

از ینکہ گفتہ آمد دانستہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چوں مبتدا و
خبر ہر دو معرفہ باشند ہر چہ را کہ خواہی مبتدا تجویز کن و دیگرے را خبر علی الاطلاق
است زیرا کہ ہر دو تیلہ ضرور بودہ و مفہوم متساوی الاقدام نیستند۔ بل قول
نحاۃ مقید است بر تحری مقام کہ آیا مقصود متکلم تعیین ذات و نام زید

است یا اخبار از برادر بودن او پس بتقاضائے ہر چہ کہ مقصود باشد
آں در ترکیب کلام مستحق تقدیم بودہ مبتدا خواہد بود و دیگرے خبر متاخر یعنی
ہر چہ کہ اہم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آں را واجب دانند۔

تقدیم و تاخیر

بداں اے قاری ہوشمند کہ ایں باب مشتمل است بر فوائد کثیرہ و
محاسن لطیفہ کہ متکلم بلیغ را از دانستن آں گزیر نیست و ما بحولہ تعالیٰ از تحقیق
قواعد علم معانی بعضے از مسائل ضروریہ را در معرض بیان مے آریم تا پارسی
داناں را موجب ازدیاد بصیرت افتد۔

پوشیدہ نماند کہ تقدیم چیزے در جملہ بر دو نوع است۔ اول تقدیم
علی نیۃ التاخیر و صورتش آں است کہ چیزے را مقدم آرند بر ہماں حکم و
جنس کہ پیشتر بر آں حکم و جنس بودہ است چنانکہ در جملۂ اسمیہ گوئی شاعر زید
است و در فعلیہ گوئی زد عمرو را زید یعنی کہ لفظ شاعر در مثال اول از
خبریت و لفظ عمرو در مثال ثانی از مفعولیت بیروں نرفتہ است بلکہ ہر یک
از ہر دو بر ہماں قرار قائم است کہ در صورت عدم تقدیم بودہ است ثانی
تقدیم لا علی نیۃ التاخیر و صورتش آں است کہ چیزے را مقدم آرند بہ تحویلیکہ

آں را از حکمے بحکم دیگر بل از بابے بباب دیگر نقل کنند و ایں در جائے متصور باشد کہ دو اسم بایکدیگر متصل آرند و ہر یک از ایشاں مبتدا و خبر تواند بود۔ گاہے ایں را بر دیگرے و گاہے آں دیگرے را بر ایں مقدم سازند۔ چنانکہ گوئی "زید پسر عمرو است" و باز گوئی پسر عمرو زید است دریں ہر دو مثال نتواں گفتن کہ مفہوم اول عین مفہوم ثانی است و نہ بالعکس۔ یعنی زید و پسر عمرو ہر یکے در ہر دو مثال بر یک قرار باقی نماندہ است و دریں باب اصلے کہ اعتماد را نشاید غیر از عنایت و اہتمام بچیزے امرے دیگر تجویز نکردہ اند یعنی ہمیں عنایت و اہتمام بچیزے موجب تقدیم آں چیز باشد تفصیل ایں اجمال آنکہ بسا باشد کہ غرض متکلم مربوط باخبار امرے بروجہ اہم باشد و اگرچہ بہ تعیین فاعل و اظہار آں بر غیر التفاتے مقصود او نباشد چنانکہ مرد ستمگارہ کہ از ظلم و تعدی او مردم بجاں آمدہ منتظر قتل او باشند و اہتمام آں نداشتہ باشند کہ فلانی او را از ہم درگذراند یا کسے دیگرے اگر بر دست زید کشتہ شود مخبر گوید کہ ظالم را زید بکشت دریں مقام مخبر نشاید کہ بگوید زید ظالم را بکشت چہ او را معلوم است کہ مظلوماں را التفاتے بقاتل ظالم مبذول نیست۔ بل بقتل ظالم و ہمچنیں برعکس مذکور اگر در قتل شخصے شبہے نباشد اما بحث در تعیین فاعل باشد مخبر نشاید کہ بگوید فلانی را زید بکشت بل محل آں است کہ بگوید زید فلانی را بکشت۔ سعدی گوید ؎

دوست مشمار آنکہ در نعمت زند لاف یاری و برادر خواندگی

دریں شعر توجہ متکلم چنانکہ مے بینی مبذول است بر دوست ناشمردن شخصے کہ در حالت فراخی عیش مدعی اخوت باشد و غرض اصلی او ہمین است و اگر چنیں مے گفت ؎

آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

ہر آئینہ شاہد معنی را بر کرسی دیگر جلوہ مے داد و اگر مے گفت ؎

لاف یاری و برادر خواندگی آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

عارض دل افروز معنی بہ گلگونہ دیگر آرائش مے یافت -

بدانکہ بسیارے از غیر محققان زبان بر آں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در ہر جا موجب تغییر معنی نمے افتد - بل در بعضے از مواد ہمچنین است و در بعضے ازاں بطریق توسع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در سخن معنی تغیرے راہ یابد گوئی ایشاں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفید معنی باشد و در بعض دیگر نظر بہ ضرورت سجع و قافیہ متکلم و شاعر تصرف و توسع را جائز نمی دارد - بے آنکہ قصد معنی دیگر کردہ باشد و ایں آفتے است کہ بسیارے را از مدعیان تحقیق راپیش آمدہ ایشاں را در بادیۂ ضلالت کشید و طالب تحقیق را نباید کہ ایں معنی را کہ وہمے بیش نیست چنداں وقعتے نہد چہ تقدیم و تاخیر در عموم احوال موجب تغیر معنی مے باشد و اگرچہ غیر محقق را بر آں اطلاعے دست ندہد و تصدیق آنچہ ما گفتیم در مادۂ استفہام بر وجہ اظہر و ابین مے

توان دریافت زیرا که چون استفهام از فاعل کنند گویند زید دیروز آمده بود؟
و اگر استفهام از وقت آمدن زید کنند گویند دیروز زید آمده بود؟ و اگر ازین
هر دو جمله یکے را جائے دیگرے نهند غلط فاحش کرده باشند۔ چه در جمله اولی
از وقت فعل سوال نیست بل از فاعل فعل که زید است یا شخصے دیگر؟ و
در جمله ثانیه استفهام از وقت آمدن زید است نه از زید یعنی دیروز آمده
بود یا پریروز؟ و ازین واضح تر آن است که در مقام استفهام گویند تو مرا
از رفتن باز مے داری؟ و باز گویند تو از رفتن مرا باز مے داری؟ و باز
گویند مرا باز مے داری از رفتن؟ و باز گویند از رفتن باز مے داری مرا؟
پیدا است که محقق هر یک ازین چهار جمله را که متفاوت المعنی هستند بیک
ترازو نسنجد بل ما سبق له الکلام را در هر یک علی حده تعیین خواهد داد۔

بدانکه این اعتبارات مختلفه که به تقدیم و تاخیر مرتب می شود همین در
صورت استفهام محدود نیست بل در صورت نفی نیز همین نسق قیاس
باید کرد۔ مثلاً چون بگوئی نکرده ام نفی فعلے مقصود نیست که هنوز کردن آں
ثابت نشده۔ نظامی گوید ؎

نیاورده ام از خانه چیزے نخست

تو دادی همه چیز و من چیز تست

و چون بگوئی من نکرده ام نفی فعلے از خود میکنی که کردن آں ثابت

است وہنوز فاعل آں متعین نشدہ سعدی راست ؎

من نکردم شما حذر بکنید

وبرہمیں فرقِ دقیق مبنی است صحتِ جملۂ نزدم الا زیدرا ولغو بودنِ جملۂ
من نزدم الا زیدرا - زیراکہ مفہومِ جملۂ ثانیہ مشتمل است بر دو معنیٔ متضاد -
کما ہو الظاہر وہمچنین است حال در تقدیم وتاخیرِ مفعول - پس اگر بگوئی نہ زدم
زیدرا - کلامے راست است چہ مفہومش بیش ازاں نیست کہ فعل زدن بر
زید واقع نہ شدہ واگر بگوئی زیدرا نہ زدم مفہومش آں است کہ فعلِ زدن
از تو بر انسانے واقع شدہ ومردم گماں بردند کہ آں انسان زید است وتو نفی
بودن آں کردہ پس در صورتِ اول ترا جائز باشد اگر بگوئی نزدم زیدرا
ونہ دیگرے را از مردم ودر صورتِ ثانی روا نیست اگر بگوئی زیدرا نزدم ونہ دیگرے را
از مردم بل غلطِ فاحش کردہ باشی کما سبق فی الفاعل وازیں جاست کہ صحیح باشد گفتنِ
تو "نزدم زیدرا بل نواختم" یعنی بعد از فعلِ منفی فعلِ مثبت کہ ضد اوست می تواں
آورد وصحیح نیست گفتنِ تو زیدرا نزدم بل نواختم زیراکہ غرض تو نہ آں است کہ
ایں فعل واقع نشد بل آں فعل دیگر وقوع یافت بل غرض تو آں است کہ فلاں چیز مفعول نیست بل فلاں
چیز است ودریں صورت می باید کہ بگوئی زیدرا نزدم بل عمرو را وہمیں حکم معمولاتِ است
دیگر از جار ومجرور نیز - بنابریں چوں گوئی ندیدم ترا در آں بقعہ مرادِ تو نفی دیدن مخاطب
است در آں بقعہ وچوں گوئی در آں بقعہ ترا ندیدم مرادِ تو آں است کہ در جائے

دیگر اورا دیدہ و آنچہ در بابِ استفہام و نفی معنی تقدیم و تاخیر را بیان نمودہ آمد ہماں معنی در خبر مثبت قیاس باید کرد چنانچہ ہنگام اخبار چیزے از فعلے کہ مسند است ذکر آں چیز را مقدم آرند سپس فعل را ذکور سازند چنانکہ گوئی زید ایں نامہ را رقم زدہ و من ایں کار کردہ ام و تو مرا در آنجا دیدہ بودی و ایں اسلوب مقتضیٰ آن است کہ اہتمام بشانِ فاعل داشتہ باشی و ایں اہتمام دو صورت دارد یکے آنکہ در آں بر فاعل واحد نص کنی و آں را برائے او خاص سازی و گمان دیگرے را با او راہ ندہی چنانکہ گوئی من ایں نامہ را نوشتم و دیگر آنکہ قصدِ تو ہماں قصدِ تخصیص صورتِ اول باشد اما بہ حیثیتے کہ نزد سامع وقوع فعل را تحقیق کنی و اورا از شک و انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل خبر آری سپس فعل را ذکر کنی تا اورا مجالِ ظن غلط و کذب نماند چنانکہ گوئی او بسیار می بخشد و نام نیک را دوست می دارد - دریں جملہ مرادِ تو نہ آن است کہ غیر او نمی بخشد و نام نیک را دوست ندارد بل مرادِ تو آں باشد کہ بر سامع واضح کردہ باشی کہ بخشیدن و نام نیک را دوست داشتن شیوہ اوست -

نکتہ لطیفہ - مخفی مباد کہ در باب نفی نکتہ ایست کہ عامیان [illegible] زاں غافل ہستند و بلغاء را ہنگام تکلم در [illegible] ملحوظ مے باشد [illegible] او از مورد مخصوص دریں مقام ارسال امثلہ [illegible] آن [illegible] است کہ در بعضے از موارد نفی فعل کہ مسند الیہ آں مخصوص است و [illegible] نفی آں فعل باشد کہ مسند الیہ [illegible]

عام است واز عموم مفہوم شمل اخذ مے کنند - وایں در کلامِ اساتذہ بسیار
است - سعدی گوید ؎

ندیدم چنیں دیو زیرِ فلک کزو مے گریزند چندیں ملک

دریں شعر فعل منفی مسند است بسوئے متکلم و مراد از نفی فعل نہ مجرد نفی
از متکلم است بل از جمیع افرادِ انسانی وحاصل آں بطریقِ ارسالِ المثل آں
است کہ خشم دیوے است کہ ملائک از وے گریزند - ہم او گوید ؎

نہ ہرگز شنیدیم در عمرِ خویش کہ بد مرد را نیکی آمد بہ پیش

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بد مرد نیکی بیند و مؤلف راست ؎

میارا با جُل زریں خرت را
کہ نشنیدم کس او را مرحبا گفت

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ خرے مزین بجل را مرحبا گویند - فاحفظ
فانہ لطیف -

مسئلہ در بابِ نفی

اصلِ کُلّی در بابِ شناختن نفی کہ بچہ چیز تعلق دارد و امتیاز در وجوہ
استعمالِ آں آن است کہ چیزے را کہ اہتمام بنفی آں مقصود باشد متصل
بحرفِ نفی آرند - چنانچہ در عمومِ احوال چوں نفی فعل تعلق بفاعل دارد حرفِ نفی

را بفاعل متصل آرند۔ سعدی گوید ؎

نہ باراں ہمے آید از آسماں   نہ بر میرود دودِ فریاد خواں

وچوں تعلق بمفعول دارد متصل بمفعول آرند۔ مولوی معنوی راست ؎

بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد   بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

وچوں تعلق بہ متعلق فعل دارد۔ نفی را بداں اتصال دہند۔ سعدی گوید ؎

نہ در کوہ سبزی نہ در باغ شخ

ملخ بوستاں خورد و مردم ملخ

پوشیدہ نماند کہ احیاناً نفی را دریک جملہ ذکر کنند و جواب آں در جملہ دیگر بصورتِ نفی ایراد مے کنند و دریں اسلوبِ کلام ہر دو معنی مجتمع اند و در معنی صورتِ اثبات پیدا مے کنند بنحویکہ قوتِ زائد در ادائے معنیٔ مخصوص پیدا آید۔ سعدی گوید ؎

قضا نقشِ یوسف جمالے نکرد   کہ ماہی گورش چو یونس نہ خورد

صورتِ اثباتش اینکہ قضا ہر نقشِ یوسف جمالے کہ بست ماہی گور آں را چوں یونس لقمہ ساخت۔

مستبصر مے داند کہ اگر متکلم ہمیں معنی را ابتدائً بصورتِ اثبات ایراد مے کرد معنیٔ عمومِ نفی بہ حیثیتے کہ فردے از افرادِ یوسف جمالاں ازیں حکم مستثنیٰ نماند متصور نہ بود۔ ہم او گوید ؎

دریں باغ سروے نیامد بلند　　که بادِ اجل بیخش از بُن نه کند

عموم نفی دریں شعر مربوط است به هر دو جمله منفیه که مجتمعاً صورتِ اثبات پیدا کرده وبغایت مطبوع افتاده - وایں اسلوبِ نفی درکلام بلغا بیشتر از آن است که حاجت به ایرادِ امثلۂ کثیره افتد - وحال ایرادِ خبر در تقدیم وتاخیر برحال نفی واستفهام قیاس باید کرد - یعنی چوں خواهند که از چیزے خبر دهند که از وفعلے صدور یافته آں چیز را در ذکر مقدم آرند - چنانکه اگر مقصودِ متکلم تحقیقِ صدورِ فعل از فاعل باشد بمعنی آنکه سامع را در صدورِ فعل شکے وشبهتے باقی نماند آں را ابتدائً مذکور سازند - سعدی گوید ؎

من آنگه سرِ تاجور داشتم　　که سر در کنارِ پدر داشتم

دریں شعر مقصودِ متکلم آن است که ابتداً بذکرِ فاعل پردازد تا سامع را از شکِ غیرِ او باز دارد - واو را از وصفے که فاعل را بداں موصوف ساخته آگاه سازد - نه آنکه ذکرِ فاعل بحیثیتے رانده که از غیرِ او آں وصف را نفی کرده او را بداں متفرد وانموده - حافظ گوید ؎

من از آں حسنِ روز افزوں که یوسف داشت دانستم
که عشق از پردۂ عصمت بروں آرد زلیخا را

دریں شعر نیز از تقدیمِ فاعل که ضمیرِ متکلم است مقصود آن است که فاعل آں فعل را کرده است به نحویکه سامع را دراں شک نه باشد نه آنکه غیرِ او

آں فعل را نکردہ است وہمچنیں است قیاس در تقدیم مفعول ۔ سعدی گوید ۔

ے

بدے را نگاہ کن کہ بہتر کس است گدا را ز شاہ التفاتے بس است

واگر کسے اشکال نماید کہ چگونہ لازم آید کہ تقدیم ذکر فاعل یا مفعول مستلزم تاکید اثبات فعل براے فاعل یا مفعول مے باشد جوابش آنکہ چوں در ابتداء کلام ذکر اسمے بمجرد ذکر سامع را گمان آں مے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے را بدان اسم اسناد خواہد کرد۔ واو منتظر آں اسناد مے باشد پس چوں ذکر مسند درمیاں آید ذہنش در قبول آں مستعد و باوے مانوس تر افتد و ایں معنی بضرورت در اثبات مسند مضبوط تر و در نفی شک و ریب بلیغ تر مے افتد ۔ سعدی گوید ۔

ے

سکندر بدیوار روئیں و سنگ

بکرد از جہاں راہ یاجوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسم سکندر سکوت ورزد سامع را رغبت تمام در استماع مسند پیدا شود و چوں ذکر مسند بشنود ذہنش باوے اُنس تمام گیرد و بحسن قبول آں را تلقی نماید ۔

واصل کلی دریں باب آن است کہ چیزے را کہ نا نیوشاں ذکر کنند۔ آں قدر وقعتے و تاثیرے در دلہا پیدا نمے کند کہ نخست بروجہ اجمال بر آں تنبیہے رفتہ باشد چہ ایں معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریر اعلام مے گردد و

ازیں جاست کہ امام عبدالقاہر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز
تصریح بداں نمودہ - حیث قال - ان الشی اذا اضمر ثم فسر کان ذلک
افخم لہ من ان یذکر من غیر تقدم اضمار ودر تازی ضمیر قصہ را ہمیں
شان است واگر کسے بہ امعان نظر در اسالیب مختلفہ کلام اساتذہ وارسد
نیکو دریابد واقتضائے تقدیم فاعل یا مفعول ہر تاکید وتحقیق خبر را در جائے بوضوح
تمام تصدیق می تواں کردن کہ در کلام سابق از منکرے انکار امرے رفتہ باشد
چنانکہ شخصے گوید "از آنچہ کہ گفتی خبر ندارم" بجوابش گوئی "بندگان عالی از آنچہ
کہ گفتم خود شاں آگاہ ہستند" وہم در مقام شک ایں نوع اسلوب کلام را استعمال
مے کنند - چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعل فلانی آگاہ ہستی - بجوابش گوئی من
خود از آنچہ کہ رفت آگاہ ہستم - اما سر رشتہ رفق ومدارات را از دست نمیدہم
وہم در مقام تکذیب مدعی چنانکہ گوئی "فلانی خود را دلاور گماں مے برد واو از
سایہ خود مے لرزد" وہم در مقام وعد وضمان تا در دل موعود لہ شکے حادث نگردد
چنانکہ گوئی آغا چندیں موجب تشویش چیست من تنہا ایں مہم را کفایت میکنم
ودر مقام مدح نظامی گوید -

تو آوردی از لطف جوہر پدید — بجوہر فروشاں تو دادی کلید

واگر فعل کہ آں را بصورت خبر را سمے مرتب مے کنند چنانکہ در آں شمہ
ذکر آں رفت قابل آں نباشد کہ در صدد آں شکے راہ یابد خبر را بہ اسم

مظہر یا مضمر مترتب نکنند۔ بلکہ اسم را خذف می کنند۔ چنانکہ اگر خواہند کہ از خروج
شخصے خبر دہند۔ کہ عادتاً پگاہ بہ تنزّہ و تفرج از خانہ بیروں مے آید بگویند۔
"برفت" و نہ گویند "زید برفت" یا "او برفت" چہ مقام آن است کہ سامع را
در آں گنجائش انکار و شک نیست تا احتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد وہمچنیں است
حال مقامے کہ در آں سامع را یقین آں باشد کہ فلانی پا بر کاب است
و عزم مصمم بر خروج کردہ۔ بگویند "سوار شد" یا "بر پشت اسپ نشست"
و نہ گویند "زید سوار شد" یا "او سوار شد" یا "او بر پشت اسپ نشست"۔ وہمچنیں آنکہ
دریں صورت حکم جملہ متغیر مے شود و محل استعمالش آن است کہ شخصے را گمان آں
باشد کہ قبل از رکوب با وے ملاقات خواہد کرد لاکن بعد از رکوب اتفاق افتاد
و ازیں روے مثال مذکور بر رفع نوعے از شک مشتمل است۔ و بسا باشد
کہ بر عامیان ایں وجہ امتیاز میان ہر دو اسلوب مخفی مے ماند۔ اما بر ماہر لبیب
خود واضح ہست کہ در مقام درنگ کردن شخصے اگر گویند "از در در آمد و آفتاب
طلوع کردہ بود" باز گویند "از در درآمد و طلوع کردہ بود آفتاب" اول از ثانی بلیغ تر است
و میان ہر دو تفاوتے است کہ یکے را در محل دیگرے نتواں گفتن۔

وہم بریں نسق کہ در مثبت گفتہ آمد حال منفی قیاس باید کرد۔ چنانکہ اگر
شخصے را کہ بر خوبی صنعت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن ایں کار را۔
ہر آئینہ بلیغ تر باشد از جملہ "نتوانی کردن ایں کار را" و یکے از موانع

ضروریہ تقدیم اسم آن است کہ در آں مسند الیہ لفظ دیگر و چنو و چوں تو و
چوں من و مثل وغیرہ بیارند - و ایں در کلام بلغا مطرد است در ہر زبانے و
ہر زمانے تا بحدیکہ حال ایں الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلۂ مالوفات طبعیہ قرار یافتہ
حافظ گوید -

ے

فیض روح القدس ار باز مدد فرماید   دیگراں نیز کنند آنچہ مسیحا مے کرد

سعدی گوید -

ے

چنوے خردمند فرخ نہاد   ندارد جہاں تا جہان است باد

و بہ ہمیں معنی است لفظ دگر دریں شعر سالک اصفہانی - اگرچہ از باب
مسند الیہ نیست -

ے

جستجوئے دگرے داشت چو من پرسیدم
منفعل گشت و بمن گفت ترا مے جویم

و دیگرے گوید -

ے

چوں توئے را نزیبد ایں گفتار

نظامی گوید -

ے

چو من زنگی آنکہ خنداں شود   سیاہ شیرے الماس دنداں بود

اے مثل من -

و دیگرے راست اگرچہ از باب اضافت است   ے

بقصدِ جانِ چوں من ناتوانے زروم و ہند و چیں لشکر کشیدی
اے لشکرِ عارض و زلف و خال۔

علمائے معانی گفتہ اند کہ خبر بر دو گونہ مے آرند۔ یکے آنکہ بصورت جزوِ جملہ باشد۔ چنانکہ اگر خواہند کہ اثباتِ خبر بطریقِ استقرار و استمرار کنند۔ لابد است کہ بصورتِ جملہ اسمیہ ایراد کنند و اگر ایرادِ خبر بامعنیٰ حدوث و تجدد مطلوب باشد بطریقِ جملہ فعلیہ آرند۔ چنانکہ گوئی زید دانا است معنی آن است کہ صفت دانستن بطریقِ ثبوت و دوام با ذاتِ زید قائم است و اگر گویند زید مے داند۔ معنی آن است کہ فعلِ دانستن بطریقِ حدوث و تجدد از زید صدور یافتہ۔

بدانکہ ایں ہر دو صورت خبر کہ مذکور شد داخل جملہ مے باشد یعنی آن را جزوِ جملہ مے گویند کہ معنی جملہ بدونِ آں اتمام نپذیرد و صورتِ ثانی آن است کہ در بعضے از جملات چیزے مذکور سازند کہ جزوِ جملہ نمے باشد اما بطریقِ زیادتِ خبر کہ جزوِ جملہ باشد آں را با خبر منضم کنند۔ گوئی خبر مطلق را بداں زیادت مقید مے سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ در معرکہ جنگ حاضر آمد

دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضورِ زید در معرکۂ جنگ است بل حضورے کہ مقترن با رکوبِ او ست و ایں قید را در اصطلاحِ نحاۃ حال گویند و حال از روئے معنی خبرے است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب مے باشد۔ برہماں طریق کہ اثبات خبر برائے مبتدا و اثباتِ فعل برائے فاعل کنند۔

ایرادِ حال خواہ بصورتِ جملہ باشد یا مفرد و بمعنیٔ جملہ زیادتے پیدا مے کند کہ در موارِدِ مختلفہ موجب افادۂ معانی مختلفہ مے گردد۔ اما پارسیاں بر تقدم و تاخرِ حال بر ذو الحال تفاوتے نہ نہادہ اند۔ بخلافِ اہلِ عربیت کہ در صورتِ معرفہ و نکرہ بودن ذو الحال در تقدیم و تاخیرِ حال بر ذو الحال فرق مے کنند۔ و ہمچنیں در جملہ و مفرد بودنِ حال پارسیاں در اکثر موارد شرطے تجویز نکردہ اند۔ شاعرے گفتہ است ۔ ؎

سحر خورشید لرزاں بر سرِ کوئے تو مے آید
دلِ آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید

دریں شعر ذو الحال را بر حال مقدم آوردہ و ایں ترتیب مشعر است از بنائے کلام بر اصلِ طبعی بخلافِ مصرع ؎

دواں آمدش گلہ بانے بہ پیش

کہ حال را بر ذو الحال مقدم آوردہ ۔ اما در تقدمِ ذو الحال بر حال در مثالِ اوّل و تقدم حال بر ذو الحال در مثالِ ثانی نکتہ ایست کہ بر ادیب بسبب مخفی

نتواند بودن نیز براکہ در شعرِ اول اہتمام مزید بذاتِ ذوالحال است و در مثالِ ثانی بالعکس
یعنی کیفیت پیش آمدن گلہ بانے کہ موجبِ بیمِ سلطان افتادہ کہ دشمنے بارادہ
کشتن بروے ہجوم آوردہ مہتم بالشان است تا عذرِ سلطان در باب بیم کردن از
گلہ بانے درست افتد و در صورت جملہ بودنِ حال جملہ را با ذوالحال بحرف واو ربط دہند سعدی گوید

شنیدم کہ مہکفت و باران دمع ۔۔۔ بعارض فرومی دویدش چو شمع

میرزا بیدل گوید

چہ مقدارِ خوں در عدم خوردہ باشم ۔۔۔ کہ بر خاکم آئی و من مردہ باشم

باید دانست کہ در حال و نعت فرقِ لطیف است ۔ ہر چند کہ حال باعتبار
اتصافِ ذوالحال با حال معنیٔ وصفیت پیدا مے کند ۔ اما اتصافِ ذوالحال
بصفت در زمانِ ظہورِ فعل ضروری است تا بر کیفیتِ صدورِ فعل از فاعل
وکیفیت وقوعِ آں بر مفعول اگر فعل متعدی باشد دلالت کند ۔ و در نعت زمانِ
اتصاف عام است ازینکہ مستمر باشد یا غیر مستمر اما ایں فرق در صورتِ حال
منتقلہ درست است ۔ چنانکہ گوئی " زید خنداں پیشِ من آمد " در حالِ موکّدہ کہ
صفت در آں بر طریقِ استمرار ثابت است ۔ سعدی گوید

اگر من ناجوانمردم بکردار ۔۔۔ تو بر من چوں جوانمرداں گذر کن

چوں جوانمرداں حال است از ضمیرِ خطاب ۔ و جوانمردی صفتے است
ثابت در نفسِ جوانمرد بطریقِ استمرار ۔

از ماسبق معلوم شد کہ حال زیادتے است در خبر و زیادت در خبر را

صور دیگر ہم ہست ۔ چنانکہ گوئی "زید دانا است" و البتہ زید دانا است و "زید دانائے است کہ کارہا را بروفق مصلحت از پیش مے برد" ہر سہ جملہ مفہوم جداگانہ باشد در جملہ اولیٰ خبر باخود زیادتے ندارد و محل استعمالش جائے است کہ مخاطب از دانا بودنِ زید مطلق آگاہ نبود و ابتدائً او را آگاہیدن مطلوب متکلم است و جملہ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودنِ زید آگاہ بودہ باشد اما او را امتیازِ ایں آگاہی میانِ زید و عمرو نہ باشد و متکلم او را ازیں جملہ آگاہ مے کند کہ مفہوم خبر از زید بدیگرے تجاوز نکردہ است[۱] و جملہ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بروجہے استخبار رود کہ متضمن علتِ اثباتِ خبر برائے مخبر عنہ باشد ۔ وہمچنیں میان جملہ زید شاعر است و جملہ شاعر زید است تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلطِ فاحش کردہ باشند چہ وزانِ جملہ زید شاعر است ہماں وزانِ زید دانا است باشد کہ پیشتر گفتہ آمد و معنیٔ جملہ "شاعر زید است" آن است کہ غیر از زید کسے شاعر نیست و یا اینکہ زید شاعرے است کہ در برابر او دیگراں را شاعر شمردن عبث است اگرچہ دیگراں ہم شاعر باشند ۔ گوئی نفی کمال شاعریت از دیگراں مطلوب است ۔ و ایں معنیٰ را بعبارتِ دیگر ہم ادا مے تواں کردن ۔

بدانکہ چوں خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوعے از معنیٔ عظمت بود افادہ معنیٔ تخصیص کند و ایں در صورتے باشد کہ جنس معنی را بقصد مبالغہ بر مخبر عنہ مقصور دارند ۔

---

[۱] وہم در مقام شک دانا بودن زید آرند ۱۲ منہ

چنانکہ گویند زید مردے است وعمرو شاعرے است مراد آن است کہ زید در مردی کامل است وعمرو در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیلِ نفیِ مردی و شاعری از غیر زید وعمرو اجرا یافتہ زیراکہ دیگراں در وصفِ مردی وشاعری بہ مبلغِ کمال زید وعمرو نرسیدہ اند و ازیں جاست کہ دریں صورت عطف بر مبتدا جائز نہ باشد چنانکہ نتواں گفتن کہ زید مردے است وعمرو نیز یعنی عمرو نیز مردے است زیراکہ مفہوم جملہ "زید مردے است" بر طریق مبالغہ نفی مردی از غیر زید مے کند پس ثبوت آں برائے عمرو چگونہ صحیح خواہد بود۔

بدانکہ در تحقیق مسئلہ جنسیت خبر امرے دیگر است کہ وقوفِ آں اہم مقاصد ایں باب است وآں ایں است کہ مفہوم جنسیت خبر غیر مفہوم جنسیت مبتدا است زیراکہ چوں گوئیم خردمند نکوکار است نکوکاری برائے ہر شخصے کہ با صفت خردمندی متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزانِ ایں جملہ وزانِ جملہ "ہمہ خردمنداں نکوکارانند" است و زنہار کہ گماں بری کہ مفہوم ایں جملہ آن است کہ خردمند مثل ہمہ خردمنداں است بل مفہوم صحیح ایں جملہ آن است کہ نکوکاری مستغرق جنس خردمند و شامل آن است اما جملہ "تو خردمند ہستی" بوے از استغراق ندارد زیراکہ نتواں گفتن "تو ہمہ خردمنداں ہستی" البتہ اگر ادعا کنیم کہ وزانِ ایں جملہ وزانِ جملہ "تو تنہا تنہا ہستی" است کما قیل ؎

لَیْسَ مِنَ اللّٰہِ بِمُسْتَنْکَرٍ ٭ اَنْ یَّجْمَعَ الْعَالَمَ فِیْ وَاحِدٍ

صحیح باشد۔

وجملہ "تو خردمند ہستی" را معنی دیگر ہم ہست و آں این است کہ از مفہوم جنسیت ارادۂ معنی مصدری کنند و آں را بر مفہوم کمال محدود سازند پس معنی مثال مذکور آں باشد کہ تو در وصف خردمندی کامل ہستی گوئی ماسوا خردمندی مخاطب خردمندی دیگراں حقیقتے ندارد۔

و درینجا نکتہ ایست کہ بہیچ حال تحول ازاں جائز نیست۔ آں این است کہ مبتدا را ازاں مبتدا نگویند کہ در آغاز جملہ بداں نطق کنند و نہ خبر را ازاں خبر خوانند کہ بعد از مبتدا منطوق باشد بل مبتدا را ازاں مبتدا مے نامند کہ آں مسند الیہ و مثبت لہ و خبر را ازاں خبر کہ آں مسند و مثبت بہ مے باشد و ازہمیں جہت یعنی جہت اسناد و اثبات آں را لفظاً واجب التقدیم گفتہ اند و اگر از جہت منطوقیت آں در اول جملہ آں را مبتدا گفتہ باشیم شکے نیست کہ در جملہ "شاعر زید است" زید را مبتدا گفتن صحیح نہ باشد و نہ شاعر را خبر مقدم گفتن درست آید و چوں چنین است ہرگاہ یکے از دو اسم معرفہ را مبتدا و دیگرے را خبر قرار دہند ناگزیر باشد کہ با دیگرے برائے اول معنی ثابت کنند۔ چنانکہ گوئی "زید برادر تست" دریں جملہ بالفظ برادر تست برائے زید معنی ثابت کردہ و ہرگاہ ترکیب را قلب کنی و گوئی "برادرِ تو زید است" بطریق مسطور ناگزیر است کہ با کلمہ زید برائے برادرِ تو

معنے ثابت کنی و اگر ایں اعتبار را ساقط کنی ہر دو اسم را مبتدا و خبر قرار دادن معنے ندارد و بیش ازیں نخواہد بود کہ یکے بر دیگرے بے آنکہ بہ حکمے متصف باشد در تلفظ مقدم افتادہ و بس این نکتہ ایست کہ جز بہ بلیغ معنی رس سرے ندارد۔

حذف

بدانکہ بحثِ حذف عمدۂ ابحاثِ علم معانی است و دقیق المسلک و لطیف المأخذ۔ زیرا کہ ترکِ ذکرِ چیزے از ذکرِ آں ابلغ مے نماید و سکوت ازاں از نطق بداں احسن۔ و حذف اکثر در جملۂ خبریہ باشد کہ مبتدا را در آں محذوف آرند۔ چنانکہ انوری گفتہ است۔ ؎

اگر باور نمیداری بیا تا راست بنمایم عزیز الدین طغرائی عزیز الدین طغرائی

یعنی آنکس عزیز الدین طغرائی است و بس۔ عرفی گوید ؎

آستینے ز وفا بر مژہ ام کش تا چند پوشم ایں چشم تر از حدس خداوند اجل
میر ابوالفتح کہ در سینۂ دولت مہرش آفتابے است کہ تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوند اجل میر ابوالفتح است و احتمال بدل از خداوند اجل تجویزے است مرجوح و ایں نوع حذف در مقام مدح و ہجا کثیر الوقوع است ہم انوری گوید۔ ؎

محمدؐ انکه باقبال او دہر سوگند
روانِ پاک محمدؐ بایزدِ متعال

یعنی آنکس محمدؐ است واین اسلوب حذف را در تحقیق معنی بلاغت دخلے تمام است بہ نحویکہ اگر حذف نہ نمایند کلام را از پایۂ بلاغت فرو افگندہ باشند واین معنی مخصوص بحذفِ مبتدا نیست بل ہر اسمے وفعلے کہ حذف آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفسِ خود مضمر داشتن از ذکرِ آں اولیٰ دانند۔ چنانچہ دریں شعر ملا غنیمت ؎

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است — ترا اگر با قضا یارائے جنگ است

دریں شعر جزائے شرط محذوف است یعنی بجنگ بصیغۂ امر مے بینی کہ ذکرِ جزا دریں مقام چہ قدر زشت مے نماید۔ واضمار آں در نفس چہ قدر مستحسن۔

وآنچہ در بابِ حذف از دانستن آں ناگزیر است آن است کہ حذف را اعم ازینکہ حذف فعل باشد یا حذفِ اسم یعنی فاعل یا مفعول محل مناسب درکار است۔ چہ حذفِ ہر یک را مقامے است کہ در غیر آں حذف صحیح نباشد۔ واگر مقصود از ذکرِ فعل مطلقاً اخبار از وقوعِ آں است حاجت بذکرِ فاعل یا مفعول نمے افتد۔ بل اخبار بصیغۂ مصدر کفایت میکند چنانکہ گویند کشتن و زدن در آں روز عام بود۔ دریں جملہ مقصود اخبار

از مطلق وقوع فعلِ کشتن و زدن است نہ اخبار از فاعل کہ فلانی بکشت و زد یا مفعول کہ فلانی را بکشت و بزد۔ اما چون مقصودِ اخبار از فاعل باشد گویند زید بکشت و اگر مقصودِ اخبار از مفعول باشد گویند عمرو را بکشت و اگر مقصودِ اخبار از ہر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت۔ چہ ہمچنانکہ تعلق فاعل بہ فعل از آن جہت است کہ فعل از وے صدور یافت یا مفعول از آن جہت است کہ فعل بر وے وقوع یافت و متکلم بلیغ را اصل اقتضائے مقام در ذکر و حذف ہر یکے نظر باید کرد۔ چہ بسا مے باشد کہ ذکر فعل متعدی مے کنند و مراد مطلق اثباتِ معنی مصدری باشد۔ نہ وقوع آں بر چیزے معین کہ آں را مفعول تواں گفت۔ سعدی گوید۔

"حکیمے را پرسیدند نیک بخت کیست و بدبخت چیست؟ گفت نیک بخت آنکہ خورد و کشت و بدبخت آنکہ مرد و ہشت" مرادِ شیخ از ہر دو فعل خورد و کشت نہ آن است کہ وقوعِ ہر دو بر چیزے معین اتفاق افتادہ بل مقصود آن است کہ از نیک بخت فعل خوردن و کشتن صدور مے یابد و از بدبخت مردن و ہشتن۔ فردوسی گوید ؎

چو لشکر ہمہ مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند

دریں شعر مفعول فعلِ گفتن مقصودِ متکلم نہ بودہ است۔ اگر ذکرے یافتے قیمت شعر را مے شکست۔ و از ہمیں قبیل است ایں شعر سعدی ؎

نگفتہ ندارد کسے با تو کار — ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

فعل گفتی در مصرع ثانی حاجت بذکر مفعول نداشت حذف شد و ہم

ایں شعر مشہور ؎

وانکس کہ نداند و بداند کہ بداند — در جہل مرکب ابد الدہر بماند

ہر دو فعل یعنی نداند و بداند ثانی احتیاج بذکر مفعول ندارد۔ نظامی گوید ؎

پدید آور خلق و عالم توئی

تو میرانی و زندہ کن ہم توئی

یعنی فعل میراندن و زندہ کردن مخصوص بذات تست عزّت جلّت

و بالجملہ ذکر مفعول در امثال ایں مواضع کہ مذکور شد منافی غرض متکلم و موجب تغییر معنی میگردد۔ چہ غرض متکلم ہمیں اثبات فعل برائے فاعلے است کہ از شان اوست صدور ایں چنیں فعل از وے یا عدم صدور آں۔ ولہٰذا التعدیہ فعل بذکر مفعول مانع مقصود متکلم مے باشد و علی کل حال آنچہ از التزام آں متکلم را گزیر نیست آن است کہ چیزے را کہ اظہار آں داخل غرض او نیست از چیزیکہ غرض اصلی اوست امتیاز دہد۔ زیرا کہ در باب ضرورت ذکر مفعول مے تواں گفتن کہ اگر مجرد اثبات فعل برائے فاعل مقصود باشد گویند" فلانی بسیار مے بخشد و اگر اثبات بخشیدن جنس خاص دون غیرہ مقصود باشد گویند فلانی بسیار زر و سیم مے بخشد و ایں در محلے گویند کہ مخاطب

بخشیدن زر و سیم را منکر باشد و غیر از زر و سیم را مُسلّم دارد۔ و اما اگر مخاطب مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد۔ جملہ اُولیٰ استعمال کنند۔ فتدبر فانہ عظیم النفع

بدانکہ مقامے است کہ در آں مفعول را لفظاً حذف مے کنند بسبب آنکہ ذکرش بمیاں آمدہ باشد یا قرینۂ حال بروے دال باشد و یا آنکہ مقصود متکلم است اضمار و اخفائے آں در نفس اولیٰ دانند۔ یا بایہام آنکہ مجرد اثبات معنیٔ مقصود است نہ تعدیۂ فعل بسوئے چیزے۔ چنانکہ سعدی گفتہ ؎

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم
چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

مفعولِ فعلِ منفی در مصرعِ اول با آنکہ مقصودِ متکلم است محذوف است۔ چہ تقدیر آن است کہ اگر شپرہ چشم در روز روشن چیزے را دیدن نتواند۔

وایں نوعِ حذف را حذفِ جلی مے گوئیم۔ چہ مقامے باشد کہ حذف در آں جا خفی باشد۔ نظامی گوید ؎

دگر بارہ خوں در جگر جوش زد　　قضا را قدر بر بنا گوش زد

یعنی متنبہ ساخت تقدیرش اینکہ قضا انگشت بر بنا گوش قدر زد چنانکہ معمول است کہ چوں خواہند کہ شخصے را باشارہ آگاہ سازند سر انگشت سبابہ را با ابہام پیوستہ سبابہ را بر بنا گوش مے زنند و مقامے باشد کہ مفعول در آں جا معلوم و مقصودِ متکلم باشد بدلیلِ تعیین کہ غیر آں دیگرے نتواند بود

اما حذف مے کنند تا سامع را بالعنایتِ تمام و اہتمام ما لاکلام بدان متوجہ سازند۔ سعدی گوید۔

دریاب کنوں کہ نعمتت ہست بدست کایں دولت و ملک میرود دست بدست

صیغۂ امر کہ صدرِ شعر است محذوف المفعول است یعنی فرصتِ کامرانی و اکتسابِ حسنات را دریاب و ہم ازیں قبیل است شعر او

خور و و پوش و بخشائے و راحت رساں
نگاہ مے چہ داری ز بہر کساں

ہر سہ فعل را مفعول محذوف است و ظاہر است کہ بقرینۂ حال ہر سہ متعین است۔ چہ خوردن و پوشیدن و بخشیدن را مفعول غیر از خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی چیزے دیگر تواند بود۔ اما لازم است بطریقِ وجوب کہ لفظاً منطوق نباشد۔ زیرا کہ ذکرِ مفعول مظنۂ آں بود کہ مخاطب خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی بر وجہے کہ مے باید نمے خورد و نمے پوشد و نمے بخشد و ایں معنی مقصودِ متکلم نیست بل مقصود آں است کہ چوں مخاطب ازیں ہر سہ گونہ عمل عاری است و از انتفاع و تمتع بمال غافل است او را بعمل بدال برانگیزد و از غفلت باز آرد۔

و از مقاماتِ لطیفہ حذفِ مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کنند۔ و مفعولش بہ اعتمادِ ذکرِ آں در نتیجہ آں فعل مذکور سازند۔ چنانکہ گویند بفرمود تا

او را بزنند" یعنی فرمود کہ او را بزنید تا ملازمان او را بزدند۔ سعدی گوید

بفرمود بفروختندش بسیم
کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ نگینِ انگشتریش بفروشید ملازمان بارگاہ آں را بفروختند۔ جملہ بفروختندش بسیم کہ بطریقِ نتیجہ بر فعل مفعول مترتب گشتہ دال است بر تعیینِ مفعول کہ متکلم بر اعتماد آں بذکرش نہ پرداخت و اگر لفظاً ذکر آں جائز مے داشت کلام باستعمالِ نوعے از تکرار بضرورت از حیز بلاغت بیروں مے افتاد و ازہمیں قبیل است حذف فعل مکن دریں شعر سعدی۔

مکن بر کفِ دست نہ ہر چہ ہست
کہ فردا بدنداں گزی پشتِ دست

دریں شعر تقدیر کلام بر دو گونہ مے تواند بود۔ اول اینکہ چناں مکن کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریق استیناف مے گوید کہ ہر چہ ہست بر کفِ دستِ سائلاں بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی معنی بیانِ کلمہ چناں را کہ محذوف است افادہ مے کند۔ دیگر اینکہ چناں مکن کہ بر کفِ دستِ سائلاں چیزے نہ نہی۔ بل ہر چہ ہست بر کفِ دستِ ایشاں بنہ۔ زیرا کہ فردا روزِ قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادہ معنی علت
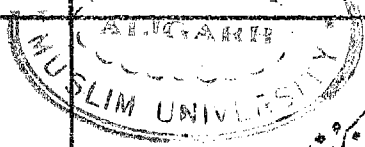
مے کند - وہم ازیں وادی ست - مصرع

مکن مکن کہ نکوگوہران چنین نکنند

تکرار فعل مبنی بر تاکید است - تقدیرش اینکہ زنہار چنین مکن - زیرا

کہ نکوگوہران چنین نکنند -

بدانکہ مقامے ست کہ حذفِ مفعول در آں بعلتِ ایرادِ نفی بر اسمِ مظہر

نہ مضمر مستحسن بل لازم مے شمرند - در محاورہ گویند "ہر چند کہ جستم زید را نیافتم"

دریں جملہ متکلم اگر مفعولِ فعل جستم را لفظاً ذکرے کرد و مفعولِ نیافتم را محذوف

مگذاشت ہر چند کہ زید را جستم نیافتم معنی بر کرسی دیگر جلوہ ظہورے یافت

کہ مقصودِ متکلم نبود چہ مقصود آن است کہ اسنادِ نایافتہ شدن بسوئے اسم

مظہر کنند نہ اثباتِ جستہ شدنِ زید نعم اگر ایں اثبات مقصودِ متکلم مے بود

جملہ ثانیہ بجائے خود درست مے افتاد وہم ازیں قبیل است ایں شعر مؤلف

خرد روزے زمن پرسید گفتم من کن اے ناداں

کہ مثلِ او دریں عالم نبود است و نخواہد بود

دریں شعر مفعولِ فعل پرسید محذوف است تقدیرش اینکہ خرد از

من روزے پرسید آیا مثلِ ممدوح موجود است چوں مصرع ثانی

دلالت بر سوال مے کند حاجت بذکر آں نبود - ومع ہذا نفی وجودِ مثل

بصراحت تمام با اسم مظہر (مثل) بلیغ تر مے نماید از نفی بر اسمے مضمر -

زیرا که اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور مے بود ہر آئینہ در جواب ضمیرے راجع بسوئے مفعول مے بائست و نفی بر ضمیر مفعول یعنی مثل ورودمے یافت و ایں اسلوب مقصد متکلم را منافی مے افتاد۔ سعدی گوید ؎

بعزت برمن که عقلت کجاست　　　چو دانی و پرسی سوالت خطاست

مفعول ہر دو فعل محذوف است۔ تقدیرش اینکه چوں حقیقت حال را مے دانی و حقیقت حال را مے پرسی ہر آئینه بر غلط ہستی۔

بد انکه حذف مفعول را مقامات متعدده بیان نموده ایم۔ قاری را باید که ہر جا حذفِ مفعول دریابد آں را وجه وجیه حسبِ اقتضائے مقام تجویز نماید۔

بد انکه مراد از انشا کلامے است که نسبت مذکوره اش خارجے ا ندا شته باشد که بداں مطابقت یا عدم مطابقت آں تجویز نمائیم و مراد از خارج امرے است واقع که ازاں حکایت کنند وگاہے مراد ازاں فعل متکلم یعنی ایرادِ کلام مذکور باشد پس چنانکه در اخبار ہمیں دو معنی را اعتبار کرده اند۔ در انشا نیز معتبر داشته اند و دریں مقام بحث از معنی ثانی است۔

اما انشاء کہ مشتمل بر معنیٔ طلب است مستدعی مطلوبے باشد کہ ہنوز در معرضِ حصول نیامدہ - زیرا کہ طلب حاصل ممتنع است واگر صیغۂ طلب را برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول بر معنیٔ حقیقی نخواہد بود - بل بر طبقِ قرائن معنیٔ مناسبِ آں مقام تجویز کنند وانواعِ طلب بر چند نوع است - از انجملہ یکے تمنی است وآں عبارت است از طلبِ حصولِ چیزے بر سبیلِ محبت وپارسیان بہ اظہار ایں معنی کلمۂ کاش، کاج، اے کاش، کاشکے استعمال مے کنند ودر تمنی امکانِ حصولِ مطلب شرط نیست بل با امرِ ممکن وممتنع ہر دو تعلق مے پذیرد بخلافِ ترجی کہ جز بامرِ ممکن وارد نمے شود - چنانکہ روزے پیرے خرف در بازی گاہِ طفلان بحسرت در ایشاں مے نگریست ومے گفت اے کاش من طفل بودمے تا خود را یکے از ایشاں یافتمے - وہر گاہ چیزے کہ تمنی بداں تعلق دارد ممکن الحصول باشد لابدّ است کہ امیدِ حصولش بکلی منقطع بودہ باشد - نظامی گوید ؎

مرا کاشکے بودے آں دسترس کہ نگذارمے حاجت کس بکس

وگاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنیٔ تمنی را متضمن باشد - حافظ گوید ؎

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

دریں شعر لفظ بود کہ افادۂ معنی امکان مے کند ہر چند کہ برائے ترجی

است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقت استفہام محمول بوده قطعاً متضمن معنیٔ حسرت است و مفہوم ہر دو لفظ مجموعاً افادهٔ معنیٔ ترجی و حسرت میکند یعنی اے آه گوشۂ چشمے بما کنند۔ و احتمالِ مجرد ترجی اگرچه مرجوح ہست ہم دارد۔ و مفہومِ تمنی گاہے بحرف ترجی اخذ کردن نزدِ ائمہ بلاغت مقرر است و برائے ترجی کلماتِ بوکه، بود که، باشد که، مگر، شاید استعمال مے کنند و کلمہ دریغا محض برائے اظہار معنیٔ حسرت است۔ سعدی گوید ؎

دریغا که بے ما بسے روزگار   بروید گل و بشگفد لاله زار

و احیاناً کلمہ کاشکی که مخصوص بہ تمنی است بدان منضم مے کنند و مقصود ازاں اظہار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید ؎

دریغا کاشکی مادر نزادے   وگر زادے بخورد سگ بدادے

و مفہوم کلمہ باشد که قریب مفہوم بود که ہست۔ حافظ گوید ؎

کشتی شکستگانیم اے باد شرطه برخیز
باشد که باز بینیم آں یار آشنا را

و ہمچنیں لفظ شاید و مگر قریب المفہوم اند۔ سعدی گوید ؎

ہر بیشه گماں مبر که خالی است   شاید که پلنگ خفته باشد

و ہم او گوید ؎

مگر روزگارے ہوس راند مے   ز خود گردِ محنت برافشاند مے

دیگے از انواعِ طلب استفہام است و آں عبارت است از طلبِ حصولِ چیزے در ذہن و کلماتش این است - چہ، چہا، چوں، چگونہ، چرا، چساں، چند، کہ، کدام، کدامین، کجا، کے، آیا، فرقِ میان چہ و چہا آن است کہ چہ عام است و چہا خاص - زیرا کہ استعمال چہا جز برامرے بزرگ نمے کنند - حافظ گوید ؎

سحر بلبل حکایت باصبا کرد کہ عشقِ گل بما دیدی چہا کرد

یعنی عشقِ گل از آنچہ کہ برمن رفت از جورِ ایامِ ہجران و جفائے باغِ خزاں امرے صعب و بزرگ است کہ قیاس آں تعلق بدین دارد - و کلمۂ چہ افادۂ معانیٔ مختلفہ مے کند - از انجملہ معنی عظمت است - عرفی گوید ؎

چہ بلا عیب تراشم کہ حسد کم بادا مشتو عیب زرے دہد ہی زسیم دغل

یعنی بزرگتر عیب جو ہستم -

و بمعنی تحقیر - سعدی گوید ؎

چہ مردی کند در صفِ کارزار چو دستش تہی باشد و کار زار

و بمعنی استعجاب کسے راست ؎

ندانم چہ گفتی چہ انگیختی کہ گفتی و از دیدہ خوں ریختی

و بمعنی کثرت - سعدی گوید ؎

ہمے گفت و در روضہا مے چمید کزاں خار برمن چہ گلہا دمید

وبمعنی زجر۔ سعدی گوید ۔ ؎

زہےجرانِ طفلے کہ در خاک رفت
چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

وبمعنیٔ استحسانِ چیزے ۔ سعدی گوید ؎

چہ خوش گفت یکتاش باخیلتاش
چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

وایں احتمال معنی کثرت نیز دارد۔

وبمعنی سوال از تعیینِ چیزے چنانکہ گوئی " در مُٹھّی چہ باشد" وبمعنی سوال از اسنادِ جملہ کہ وقوع ولا وقوع عبارت ازآن است چنانکہ گوئی "امروز زید در مجلسِ شوریٰ چہ گفت ؟ وچوں در جملہ بتکرار آید افادۂ معنی مساوات کند ۔ سعدی گوید ۔ ؎

چو آہنگِ رفتن کند جانِ پاک
چہ برتخت مردن چہ بر روئے خاک

وہم او گوید۔ ؎

چو مردانگی آید از رہزناں
چہ مرداں لشکر چہ خیلِ زناں

و"چوں" و"چگونہ" وچساں متقارب المفہوم اند وبرائے دریافت کیفیت چیزے استعمال مے کنند ۔ سعدی گوید ؎

ندیدانم حدیثِ نامہ چون است
ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

نظامی گوید۔ ؎

بتدبیرِ آنم کہ سر چوں نہم
چگونہ سر از کار بیروں نہم

ظہوری گوید۔ ؎

دہد بجائے سقنقور بخت بد کافور
چساں بحجلۂ دل آورم عروس رجا

چگونہ وچساں ہردو از گونہ وساں کہ از کلمات تشبیہ شمردہ اند با حرف استفہام انضمام یافتہ ومرکب بمعنی چہ طور مستعمل است۔

وچند برائے دریافت مقدار چیزے۔ چنانچہ دریں شعر مولوی معنوی ؎

چند چند از حکمت یونانیاں
حکمت ایمانیاں را ہم بخواں

واگر مقدار عدد چیزے مطلوب باشد در بعضے از موارد کلمہ تا بیفزایند چنانچہ گوئی "چند تا نان پیش تست"۔

وکلمہ چند محض برائے استفہام مقدار چیزے مستعمل نیست بل مطلق برائے اظہار مقدار در مقام خبر آرند واکثر در مقام اظہار معنی مبالغہ مستعمل است سلمان ساوجی گوید۔ ؎

چنداں گریستیم کہ من بعد گر کسے
آید بکوئے ما نتواند ز ما گذشت

وبمعنی اظہار غایت مقدار حافظ گوید ؎

چنداں بود کرشمہ وناز سہی قداں
کاید بجلوہ سرو صنوبر خرام ما

وکہ وکدام ہر دو مطرد است برائے تعیین فردے از ذوی العقول وہر دو متقارب المفہوم کسے راست۔ ؎

عاشق کہ شد کہ یار بحالش نظر نہ کرد
اے خواجہ درد نیست وگرنہ طبیب ہست

وکدام عام است برائے مذکور ونیز برائے غیر ذوی العقول اہل زباں در محاورہ گویند "بکدام محلہ مے نشینی، کدام کتاب مے خوانی" و کدامیں بمعنی کدام است۔ اما فرق میانِ ہردو ازبس لطیف است کہ ادراکِ آں تعلق بذوقِ صحیح دارد وہیچکس از مؤلفانِ نحو ولغت پارسی بداں تصریح نمودہ۔ وچوں مسلم است کہ زیادتِ لفظ دال بر زیادتِ معنی باشد لامحالہ میان ہردو فرقے باید وآں این است کہ محل کدام عام است و محل کدامین خاص۔ چہ مفہوم کدامین شائبہ از معنی حیرت واستعجاب باخود دارد۔ میرزا صائب گوید ؎

ندانم سنگ از دستِ کدامیں طفل بستانم
کہ دارد در جنوں آئینہ بازارے کہ من دارم

ناصر سرہندی راست ؎

کدامیں مست را امشب سرِ جنگ است باز اہد
کہ میناہم ز جوشش مے زرہ زیرِ قبا دارد

وفقیر مؤلف راست۔ ؎

کدامیں شمع رخسارے بہ بالینم نشست امشب
کہ از ہر ذرہ خاکم دو صد پروانہ مے خیزد

کجا بمعنی سوال از مکان انوری گوید ؎

کند اعدائے ملک از ننگِ عصیاں ۔ بدل گویا کجا شد بے گناہی

میرزا بیدل گوید ۔ ؎

اے حیرتِ واماندہ کجا میروی امروز
نقش قدمے داشتی اکنوں ہمہ گامی

وہم استعمال کجا بمعنی چگونہ وچساں مطرد است ۔ عرفی گوید ؎

کجا بحسن بود با تو ہم عناں نرگس
تو چشمِ عالمی وچشمِ بوستاں نرگس

شاہ آفرین گوید ۔ ؎

کجا از اہل صورت شیوۂ تجرید مے آید ۔ کہ نتواند زخود تصویر پیراہن جدا کردن

وگاہے بہ تکرار برائے معنی تباعد میاں دو چیز مستعمل شود ۔ حافظ گوید ۔ ؎

صلاح کار کجا ومن خراب کجا ۔ ببیں تفاوت رہ از کجاست تا بہ کجا

وہم عرفی گوید ۔ ؎

طرزِ کلام غیر کجا ویں روش کجا ۔ نسناس را کسے نشناسد زنوع ناس

وفردوسی در شاہنامہ اکثر کلمہ کجا را بمعنی کافِ بیان آوردہ ۔
وکلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است ماضی باشد یا مستقبل

چنانکہ گوئی "کے آمدی و کے میروی" وآیا موضوع است برائے استفہام اما بیشتر استعمال او در مقام تردد کردہ اند و تردد گاہے متعلق بوقوع فعل باشد چنانکہ گوئی "آیا خوردہ یا نہ؟" یا بفاعل چنانکہ "آیا زید آمدہ بود یا عمرو" یا مفعول چنانکہ "آیا زید عمرو را زد یا بکر را" واگر بر صیغہ مضارع آرند افادہ معنی استقبال کند۔ چنانکہ "آیا زید راہبزنی وا و برادر تست" و اغلب کہ ایں کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کنند۔

وچرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید ؎

چرا انستانی از ہر یک جوِ سیم   کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

بر ماہر لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنی استفہام بدون انضمام کلمہ استفہام از فحوائے کلام مفہوم مے گردد وسامع از طرزِ تلفظِ متکلم معنی استفہام اخذ مے کند۔ چنانکہ گوئی "خانہ روم؟ ایں کتاب زید است؟ پدر زید شب آمدہ بود؟ وغیر ذلک" وکلام استفہام در مواضع مختلفہ افادہ معنی مختلفہ مے کند وبہ قرائن مناسبہ تعیینِ معنی مے تواں کردن۔ اعم ازینکہ حرف استفہام مذکور باشد یا نہ۔ چنانکہ در مقامِ استبطاء یعنی چیزے را در معرض توقف یافتن۔ گوئی "چہ حیلہا کہ بکار نبروم؟" و در مقام تعجب گوئی از چیست کہ زید ہنوز از خانہ بیروں نیامدہ؟ و در مقام تنبیہ مخاطب چوں بر غلط کار بند باشد گوئی "چہ میکنی؟ یا کجا میروی؟" مقصود آں است

که بر غلط هستی ۔ و در مقام تہکم و استہزاء و تندیم چنانکہ شخصے را که در برابر دشمن بد دلی نماید بگوئی "توئی که ترا رستم زمان گویند" و چنانکه با دوستے که در دوستی دغل روا داشتہ باشد بگوئی "آیا تقاضائے مصاجتِ قدیمہ ہمیں بود" و در مقام تحقیر کسے گوئی "ایں کیست؟ با آنکه تو میدانی که ایں فلاں کس است و در مقام استبعاد گوئی ایں بداں کے ماند؟

و از انواعِ طلب صیغۂ امر است و آں عبارت است از طلبِ فعلے که غیر ممنع باشد بر طریقِ استعلاء و علماء اصول را دریں باب اختلاف بسیار است که صیغۂ امر دلالت بر وجوب مے کند یا بر اباحت و ندب و چوں دلائل ہر طائفہ خارج از مبحث ماست بتر تقسیم معانی مختلفہ آں اکتفا مستحسن مے نماید و شکے نیست که چوں [1] صیغۂ غائب باشد خالی از استعلاء نباشد و افادۂ معنی وجوب کند ۔ سعدی گوید ؎

چوں بندہ خدائے خویش خواند باید که بجز خدا نداند

یعنی واجب است که بجز خدا دیگرے را نداند ۔ و بصیغۂ مخاطب گاہے افادۂ معنیٔ اباحت کند ۔ اہلِ زبان در محاورہ مے گویند "اگر فردا مے آئی پیشِ من بیا یا پیشِ جناب آغا انشاء اللہ کارت سرانجام مے یابد"

---

[1] صیغۂ امرِ متکلم نیز در پارسی با لفظ باید مطرداً مستعمل است اہلِ زبان در محاورہ گویند "امروز باید بروم بزیارتِ جنابِ صدرِ اعظم" ۱۲ منہ

یعنی پیش یکے از ہردو یا پیش ہردو یا نہ پیش یکے از ہردو۔

وگاہے متضمن معنی تعجب مے باشد چنانکہ گوئی "اگر از دستِ ابنائے روزگار بالائے آسمان توانی رفتن برو" وگاہے اہانت چنانکہ در مثل گویند "سگ باش برادر خورد مباش" وہم گویند گم شو پدر سوختہ و گاہے تسویہ چنانکہ گوئی "صبر کن یا فریاد آنچہ از دستِ تو رفت رفت"

وگاہے دعا سعدی گوید۔ ؎

کریما بہ بخشائے بر حالِ ما کہ ہستیم اسیرِ کمندِ ہوا

پوشیدہ نماند کہ پارسیاں در نظمِ اشعار صیغہ بیا کہ امر حاضر است بالعموم در ابتدائے شعر مے آرند و مقصود ازاں ہیچ معنی از معانی مسطور بالا نمے باشد بل مجرد برائے استلفاتِ مخاطب بامرے کہ بعد ازاں مذکور باشد مے آرند۔ عرفی گوید ؎

بیا کہ با دلم آں مے کند پریشانی کہ غمزۂ تو نکرد است با مسلمانی

وگاہے متضمن معنی تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساقی را بدیں اسلوب خطاب کردہ اند نظامی گوید ؎

بیا ساقی از مے نشانم دہ مرا ازاں فراوئے بہشتم دہ مرا

طغرا گوید۔ ؎

بیا ساقی کہ عیدِ نوبہار است گلستاں جلوہ گاہِ آں نگار است

حافظ گوید۔ ؎

بیا ساقی بدہ رطل گرانم کہ در دستِ شبِ ہجراں اسیرم

واز انواعِ طلب صیغۂ نہی است وآں عبارت است از طلب امتناع از چیزے بطریقِ استعلاء۔ وہم افادۂ معانی دیگر کند از انجملہ تہدید است چنانکہ شخصے راکہ از قبولِ نصیحتِ تو سر باز زند گوئی حرفِ مرا نمے شنوی مشنو روزکے چند صبر کن" دریں جملہ مقصود از صیغۂ نہی حقیقت نہی نیست بل بواسطۂ تہدید معنی امر مقصود است۔

بدانکہ بعد ایں ہر چہار یعنی تمنی و استفہام و امر و نہی تقدیرِ شرط جائز است چنانکہ در تمنی نظامی گوید ؎

مرا کاشکے بودے آں دسترس کہ نگذارمے حاجت کس بکس

یعنی اگر مرا دسترس بودے حاجتِ کس بکس نگذاشتمے و در استفہام سعدی گوید۔ ؎

چرا گفتم بشہر اندر نیائی کہ بارے بندے از دل برکشائی

تقدیرِ کلام این است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از دلِ غمزدہ خود برکشائی۔ یعنی اگر بشہر اندر آئی دلِ خود را از غم برہانی و در امر سعدی گوید۔ ؎

خواہی کہ خدائے بر تو بخشد با خلق خدائے کن نکوئی

یعنی اگر با خلق نکوئی کنی خدا بر تو بخشد و در نہی سعدی گوید ~

مگو اندہِ خویش با دشمناں — کہ لاحول گویند شادی کناں

یعنی اگر اندوہ خویش با دشمناں بگوئی لاحول گویند۔

و تقدیر شرط در غیر مواضع مذکورہ ہم جائز است و از انواعِ طلب صیغۂ ندا است و آں عبارت است از طلبِ اقبالِ مخاطب بحرف قائم مقام مے خواہم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرفِ ندا در غیر ایں معنی استعمال یابد از انجملہ اغرا است ۔ یعنی برانگیختن مخاطب را بر چیزے چنانکہ شخصے را کہ بتظلم پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از چیست کہ گریہ میکنی" ؛ دریں جملہ مراد از صیغۂ ندا طلبِ اقبالِ آں شخص نیست چہ اقبال حاصل است ۔ بل مراد متکلم برانگیختن است آں شخص را بر مبالغہ در اظہارِ تظلم تا دیگراں بر مظلومیت او توجہ زیادہ مبذول دارند۔ و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق! چنداں موجبِ تردد چیست من تنہا ایں مہم را مے توانم از پیش بردن" دریں مثال متکلم منادی را از امثال او بہ ندا مختص ساخت ۔ و تعجب چنانکہ گوئی "اے عجب ایں چہ حرف است کہ بر زباں آوردہ" و اظہارِ حسرت و اندوہ چنانکہ دریں شعر ~

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

مخفی مباد کہ گاہے در کلامِ بلغا۔ انشا بصورتِ شرط مے آید و ایں درجائے است کہ نظر بہ پاسِ ادبِ مخاطب بہ صیغہ امر خطاب مستحسن نہ شمرند چنانکہ گوئی اگر جناب ایشاں توجہ گرامی مبذول فرمایند مشکلے کہ دارم آساں مے گیرم مقصود آں است کہ بر مشکل من متوجہ باش۔

اسم موصول

اسم موصول را چنانکہ در نحو مبین شدہ جملہ مے باید کہ آں را صلہ مے نامند۔ اما در علم معانی آنچہ از دانستن آں گزیر نیست آن است کہ لابد است مر اسم موصول را از حیثیتِ مخصوصہ کہ موجبِ اختلاب با وصفِ معرفہ بجملہ مے گردد۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

محمد انکہ باقبال او دہ سوگند روانِ پاکِ محمد بہ ایزدِ متعال

اسمِ محمد خبرِ مبتدا محذوف است کما مر۔ و جملہ انکہ روانِ پاکِ محمد باقبال او سوگند دہد مصدر باسمِ موصول نعت است از اسمِ معرفہ۔ پس مے گوئیم کہ

اگر متکلم نعتِ اسمِ معرفہ بجملہ مصدرہ باسمِ موصول نمے کرد ممدوح را از اغیار امتیاز زیکہ بدیں نعت مراد و را حاصل آمدہ متصور نمے بود و وزن از نشر

وزانِ اسمے است کہ آں را باسمے موصوف سازند کہ با علامت فاعلیت منضم باشد۔ چنانکہ گوئی "مردِ دانشور یا خردمند وغیر ذلک"۔ آیا مے تواں گفتن کہ مردِ دانش یا مردِ خرد بترکیب توصیفی معنی دارد؟ الّا کہ از وادیٔ "زید عدل است" تجویز نمایند۔ اما خالی از تکلف نیست۔ پس ہمچنانکہ بے انضمامِ علامتِ فاعلیت بلفظِ دانش و خرد نعتِ اسمے نتواں کرد۔ نعتِ معرفہ با جملہ بدون اسمِ موصول مقصود نیست۔ اما دریں مقام نکتہ ایست کہ کشفِ آں از مہماتِ علمِ معانی است و آں ایں است کہ از چہ روئے گویند کہ نعتِ معرفہ با جملہ ممتنع است بخلافِ نکرہ کہ با جملہ اش وصف مے تواں کرد۔

در سببش گفتہ اند کہ ہمگی جملات در حکمِ نکرہ مے باشد بدلالت اینکہ جملہ مستفاد است و مستفاد امرے مجہول مے باشد نہ امرے معلوم و ازہمیں جہت در نوعیتِ جملہ گونہ تنکیر عادث مے گردد۔ و با اسم نکرہ موافق افتد۔ بخلافِ معرفہ کہ دریں معنی جملہ را بداں موافقت نبود۔

و تبیین ایں مقال آن است کہ معرفہ را وقتے با جملہ وصف تواں کردن کہ اسم موصول میانِ معرفہ و جملہ واسطہ گردد۔ و مخاطب از مضمونِ جملہ پیشتر آگاہ باشد یا مضمونِ جملہ امرے باشد کہ پیشتر در حضرتِ مخاطب وقوع یافتہ باشد۔ چنانکہ اگر زید را روزے دیدہ باشی کہ پیشِ متکلم شعرے مے خواند۔ باز در وقتِ دیگر از متکلم استفسار کنی زید کہ آں روز پیش شما شعر

مے خواند باز کے مے آید؟ حرف کاف دریں مثال مفید معنی اسم موصول است و افادہ کہ دریں اسلوبِ کلام مضمر است آن است کہ ذکر چیزے بصفتِ معلومۂ مخاطب از ذکر چیزے کہ خلافِ آن است تفاوتے عظیم دارد زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزان جملہ "ایں آنکس است کہ برسمِ سفارت دریں ملک وارد شدہ" وزانِ جملہ "ایں کس برسمِ سفارت دریں ملک وارد شدہ" نیست - وچوں ایں معنی را کما ھو علیہ بدانستی علت بودنِ جملۂ موصولہ در وصفِ معرفہ بہ نیکوتریں وجہے بر تو روشن گردد -

در لغت بمعنی باز داشتن است و در اصطلاحِ معانی عبارت است از تخصیصِ چیزے بچیزے بطریقِ مخصوص کہ معہود اہل زبان است - و آں بر دو نوع است - اول حقیقی - دوم غیر حقیقی - و ہر یک ازیں ہر دو بر دو قسم است - اول قصر موصوف علی الصفۃ - دوم قصر صفت علی الموصوف و مراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاحِ اہل نحو است بل مراد از معنی ایست عارض کہ قائم بغیر باشد - چوں کتابت کہ با ذاتِ زید قائم است مثالِ قسم اوّل از قصر حقیقی چنانکہ گوئی "زید نویسندہ بیش نیست" مفہوم ایں جملہ آں

است کہ زید غیر از وصفِ نویسندگی وصف دیگر با خود ندارد و ایں قسم قصر در نفس الامر یافتہ نمے شود بجہت آنکہ حصر صفاتِ چیزے امریست متعذر بل محال پس اثباتِ صفتے و نفی ماسوائے آں چگونہ صورت بندد۔

ومثالِ قسم ثانی یعنی قصر صفت علی الموصوف و آں کثیر الوقوع است چنانکہ گوئی "دریں شہر غیر از مردم خواندہ کسے دیگر نہ بینی" مفہوم ایں جملہ آن است کہ وصف بودن دریں شہر غیر مردم خواندہ دیگرے را دست ندادہ یعنی ناخواندہ را دریں شہر بودن حاصل نیست و گاہے ازیں قسم ثانی مبالغہ مقصود مے باشد۔ چوں افرادِ غیر مذکور را بازائے افرادِ مذکور بمنزلہ معدوم قرار دہند چنانکہ در مثالِ مذکور اگر در شہر بعضے از افرادِ مردم ناخواندہ باشند و در برابر خواندگاں ایشاں را اندک و منزلتے نہ نہی و وجودِ ایشاں بمنزلۂ عدم قرار دہی۔

و قصر موصوف علی الصفۃ غیر حقیقی عبارت است از تخصیص امرے بصفتے غیر صفتِ دیگر۔ یا تخصیص امرے بصفتے بجائے صفت دیگر و قصر صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیص صفتے یا امرے غیر امرے دیگر یا تخصیص صفتے یا امرے بجائے امر دیگر۔ و معنی غیر صفتِ دیگر آن است کہ مخاطب اشتراکِ آں امر در دو صفت اعتقاد داشتہ باشد و متکلم آں را از ہر دو صفت بیک صفت تخصیص دہد از انچہ گفتیم معلوم شد کہ ہر یک از

قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف بر دو قسم است - اوّل تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد - دوم تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر -

چوں ایں قدر دانستی بدانکہ خطاب باقسم اوّل از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ معتقد اشتراک دو صفت در یک موصوف باشد در قصر موصوف علی الصفۃ - و معتقد اشتراک دو موصوف در یک صفت باشد در قصر صفت علی الموصوف -

پس با جملہ "زید نویسندہ بیش نیست" شخصے را خطاب کنند کہ معتقد اتصاف زید باشد با کتابت و شعر و با جملہ نویسندہ ہمیں زید است و بس شخصے را خطاب کنند کہ معتقد اتصاف زید و عمرو باشد با کتابت و ایں قسم قصر را در اصطلاح قصر افراد خوانند - و خطاب باقسم ثانی از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ بر عکس حکم متکلم معتقد باشد -

پس با جملہ "زید ہمیں ایستادہ است و بس" شخصے را خطاب کنند کہ معتقد نشستن زید است نہ معتقد ایستادن و با جملہ شاعر بجز زید کسے دیگر

سلہ اے تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد ۱۲

سلہ اے تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر ۱۲ -

نیست شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ شاعریتِ عمرو باشد نہ شاعریتِ زید
و در اصطلاح این قسم قصر را قصرِ قلب خوانند و ہم بدین قسم ثانی شخصے را خطاب
کنند کہ ہر دو امر یعنی اتصافِ امرے بصفتے و صفتے دیگر در قصرِ موصوف و اتصافِ
امرے بصفتے و امرِ دیگر بدان در قصرِ صفت بہ اعتقادِ او مساوی باشد پس بدین
تعہد یا جملہ زید ہمین ایستادہ است و بس شخصے را خطاب کنند کہ اتصافِ
زید بہ ایستادن و نشستن ہر دو گمان بردہ بہ تعیین نداند و با جملہ شاعر
بجز زید کسے دیگر نیست شخصے را کہ اعتقادِ شاعریتِ زید و عمرو داشتہ
باشد بے تعیین یکے از ہر دو این قسم قصر را قصرِ تعیین خوانند۔

بدانکہ شرطِ قصرِ موصوف در قصرِ افراد آن است کہ میانِ ہر دو
صفت منافات نباشد تا اعتقادِ مخاطب در بابِ اجتماعِ ہر دو در یک
موصوف صحیح تواند بود و شرطِ قصرِ موصوف در قصرِ قلب آن است کہ میانِ
ہر دو صفت منافات باشد و شرطِ قصرِ تعیین معین نیست بل عام است
کہ میانِ ہر دو صفت منافات باشد یا نہ۔ فلہذا ہر مثالے کہ برائے قصرِ
افراد و قصرِ قلب درست باشد برائے قصرِ تعیین ہم درست خواہد بود۔

مخفی نماند کہ قصر را طرقِ مختلفہ است و ما بعضے را حوالۂ قلم مے کنیم
از انجملہ یکے عطف است چنانکہ از بابِ قصرِ موصوف در قصرِ افراد گوئی
زید شاعر است نہ[1] کاتب۔ و زید کاتب نیست بل شاعر است و در قصرِ

---

[1] حرف نہ درین مقام برائے عطف است ۱۲

قلب گوئی زید بیدار است نہ خفتہ و زید بیدار نیست بل خفتہ است و اگر گوئی کہ در مثال اخیر چوں لفظ بیدار نیست دلالت مے کند بر خفتہ بودن زید پس ذکر لفظ بل خفتہ است مستلزم تکرار باشد۔ گوئیم حال نہ آں چناں است کہ گماں بردہ۔ زیرا کہ ہر چند لفظ بیدار نیست بر خفتہ بودن دلالت مے کند اما از ہمیں قدر فائدہ تنبیہ بر ردِ خطائے مخاطب حاصل نمے شود۔ چہ مخاطب معتقد جانب خلاف است یعنی زید را بیدار گماں بردہ است و از باب قصر صفت در قصر افراد قلب گوئی زید شاعر است نہ عمرو و عمرو شاعر نیست بل زید است و از انجملہ یکے نفی و استثناء است چنانکہ از باب قصر موصوف در قصر افراد گوئی زید جز شاعرے نیست و در قصر قلب گوئی زید را ہر سحرگاہ بجز در خواب نیابی و از باب قصر صفت در قصر افراد و قلب ہر دو بحسب اعتقاد مخاطب گوئی شاعرے جز زید کسے دیگر نیست۔

باید دانست کہ اصطلاح نفی و استثنا چنانکہ وضع الفاظ بر آں دال است تقاضائے آں دارد کہ حرف نفی را بر حرف استثنا مقدم آرند چنانکہ در زبان عربی معہود است اما نظر بہ محاورہ پارسیاں چنیں نیست چنانکہ در امثلہ مے بینی و با ایں اختلاف اسلوب در معنی تفاوتے روے نمے دہد۔

و از انجملہ ہم تقدیم است و آں عبارت است از مقدم آوردن چیزے کہ مستحق تاخیر است چوں تقدیم خبر بر مبتدا و تقدیم معمولات فعل بر فعل نظامی

گوید -

ے

توئی گوہر آمائے چار آخشیج مسلسل کن گوہراں در مزیج

گوہر آمائے مبتدا موخر و توئی خبر مقدم است زیرا کہ مقصودِ متکلم نہ آن است کہ تو گوہر آمائے چار آخشیج ہستی بل مقصودش آنکہ گوہر آمائے چار آخشیج ہمیں ذاتِ اقدس تست وبس پس ایں شعر مثالِ قصر صفت باشد و وزانش آن است کہ گوئی "من ہستم کہ بازداشتم ترا از دشمن تو - و زلالی خوانساری در مناجات گوید -

ے

الٰہی من ترا دانم وگر ہیچ دلم چوں خطِ ترسا مے خورد پیچ

مقصودِ متکلم آن است کہ جز تو دیگرے را ندانم و ایں معنی از تقدیم ضمیرِ منصوب منفصل مخاطب بر فعل دست دادہ -

بر قاری لبیب پوشیدہ نیست کہ از تقدیم و تاخیرِ کلمات در معنی مقصود تغیرے عظیم راہ مے یابد و بسا باشد کہ معنی قصر از فحوائے کلام بقرائن و احوالِ متکلم و مخاطب حاصل مے گردد - و اگر خواہی ایں معنی را بروجہ بصیرت تصدیق کنی در ایں شعر شیخ نیکو تامل کن ے

نہ من کردم از دستِ جورت نفیر کہ خلقے ز خلقے یکے گشتہ گیر

مقصودِ متکلم آن است کہ نہ ہمیں من از دستِ جور تو مے نالم بل ہمہ عالمیاں نالاں اند - مے دانی ایں معنی از چہ روے صورتِ حصول بستہ

استقامتِ طبع حکم مے کند کہ تحقیق ایں معنی بر انفصال حرف نفی از فعل و تقدیم ضمیر مرفوعِ متکلم بر آں مترتب گشتہ و اگر در ترکیبِ کلمات ایں ہر دو موجب را بمعرض تغیر و تبدل در آری از معنی حصر دیگر در کلام نشانے نخواہی یافت ۔

مخفی نماند کہ طرقِ قصر علاوہ بریں کہ ذکر یافت دیگہ ہم ہست کہ بعضے ازاں مخصوص بزبانِ تازی است ۔ وما آنچہ را کہ در زبان پارسی مستعمل است حوالۂ قلم ساختیم ۔ والعلم عند اللہ تعالےٰ ۔

فصل و وصل

مسائل ایں باب از علمِ معانی را ادق و اغمض گفتہ اند و بعضے بر آنند کہ بلاغت شناختنِ حقیقتِ فصل و وصل است ۔ یعنی کسے کہ از ادراکِ مقامِ فصل و وصل خطے ندارد ۔ او را بلیغ نتواں گفت و غیر از زیرکِ لطیف الطبع کہ بلاغت در فطرتِ او ودیعت نہادہ باشند احدے را نمے رسد کہ بخوبی مہارتِ فصل و وصل گردن برافرازد و چوں دولتِ ایں سعادت کسے را بتوفیقِ ازلی میسر آید ۔ ہر آئینہ او را احراز فضیلتِ علم معانی بر وجہِ اصوب واتم دست دہد ۔

در نحو قرار یافتہ کہ عطف بر دو گونہ است - اول عطف مفرد بر مفرد و ثانی عطف جملہ بر جملہ و ما اولاً بفائدہ عطفِ مفرد بر مفرد مے پردازیم سپس فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ را شرح دہیم -

بدانکہ فائدہ عطف مفرد بر مفرد آن است کہ ثانی را با اول در سلسلۂ حکمے فراہم آرند یعنی ثانی و اول را با فعل ہم نسبت سازند - تا اگر اول در حکمِ فاعل باشد ثانی نیز فاعل آن فعل - و اگر اول در حکمِ مفعول است ثانی نیز مفعولِ آن فعل باشد - وہمچنیں اگر یکے در حکم مبتدا یا خبر یا مضاف یا مضاف الیہ وغیر ذلک باشد بر دیگر نیز ہماں حکم عائد گردد - و بالجملہ اوّل و ثانی ہر دو بے ہیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند - سعدی گوید ؎

یارب ز باد فتنہ نگہدار خاکِ پارس
چندانکہ خاک را بود و باد را بقا

یعنی چندانکہ خاک و باد را بقا بود -

و عطفِ جملہ بر جملہ را دو صورت است اوّل آنکہ جملۂ معطوف علیہ حیثیتے داشتہ باشد کہ بطریقِ فاعل یا مفعول یا چیزے دیگر با فعلے یا اسمے تعلق دارد - و ہماں حیثیت جملۂ ثانیہ را بروے عطف کنند تا ہر دو بحیثیتِ واحدہ در یک حکم جمع آیند - بنا بریں ایں عطف از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد - چنانکہ سعدی گوید "حکما گفتہ اند توانگری بدل است نہ بمال" دریں مثال کہ بر دو جملۂ اسمیہ

متضمن است جملۂ ثانیہ معطوف است بر جملۂ اولیٰ و ہر دو جداگانہ مفعول فعل
گفتہ اند واقع شدہ۔ و چنانکہ گوئی "از خانہ بیروں آمدم و باوے حرفے دم
موجب ملال جناب آقا افتاد" ہر دو جملہ معطوف و معطوف علیہ فاعل فعل
افتاد واقع شدہ۔

"در معرکۂ کارزار آئی و ہر دانہ جاں دہی بہ از آنکہ چوں زناں بر بستر"
ہر دو جملۂ اولین معطوف علیہ با معطوف مبتدا واقع شدہ۔

اما صورتِ ثانی از عطفِ جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلکِ
حکمے منتظم نتواں کرد۔ زیرا کہ حیثیت آں یکے غیرِ حیثیت دیگرے باشد۔ چنانکہ
گوئی۔ "زید آمد و عمرو بگریخت" دریں مثال نتواں گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ
را از روئے قواعد نحو در سلک حیثیتِ واحدہ منتظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے
خود حیثیتے جداگانہ پیدا کردہ و ہمیں عطف است کہ اکابرِ علما را از معرفتِ ضرورت
و عدم ضرورت خود متحیر ساختہ زیرا کہ مے تواں گفت کہ چہ فرق است میانِ
ایرادِ ہر دو جملہ با عطف و میانِ ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را میرسد کہ بگوید
میانِ معنی زید آمد و عمرو بگریخت ۲ بے حرف عطف فرقے نیست و طالبِ ہوشمند
را ناگزیر است کہ دریں مسئلہ بغور وا رسد تا بداند کہ مطلوبِ ایں نوع عطف
چیست و مقصد آں چہ؟

سوال۔ پیدا است کہ غرض عطف مفرد بر مفرد افادۂ فراہم آوردن

دو چیز باشد در حکمے چنانکہ مذکور شد و ہمچنیں است فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ
کہ در ما سبق ذکر یافت - اما فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمرو بگریخت
ظاہر نیست زیرا کہ واو عطف دو چیز را در یک حکم فراہم آرد - و دریں صورت
حکمے معلوم نیست کہ در آں ہر دو را فراہم آرند - پس فائدہ عطف چہ باشد ؟
جواب آں است کہ ہر چند حکمے بظاہر معلوم نیست کہ بواسطۂ حرفِ عطف ہر دو
را در آں فراہم آرند - اما دریں نوعِ عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ
را دراں جمع مے آریم و آں ایں است کہ کلام " زید آمد و عمرو بگریخت " -
بر زباں نمے آریم تا زید و عمرو را بمنزلہ نظیر یک دیگر و شریک در امرے باور
نکنیم و ضروری است کہ زید را حیثیتے حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماع
حالِ زید منتظر آں باشد کہ حالت عمرو را بداند و حالتِ زید سبب حالتِ عمرو
باشد - چہ تا ایں معنی در ہر دو متحقق نگردد عطف را ہیچ معنی متصور نیست و
ہمچناں باشد کہ گوئی " امروز از خانہ بیروں آمدم و زید را مدتِ دہ سال
است کہ ندیدہ ام " - خوب میدانی کہ میانِ ہر دو جملہ ربطے معلوم نیست و لہذا
کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است ایں شعر ؎

زمانہ تیغ بدست است و آبِ دریا را
بکیلِ مشت کرا شد مجالِ پیمودن

چگونہ مے بینی بے ربطی میانِ بودنِ زمانہ تیغ بدست و عدمِ امکان

پیمودنِ آب دریا بکیلِ مشت - چہ بظاہر میانِ ہر دو امر مناسبتے نیست تا تجویز عطف ثانی بر اول درست آید -

پوشیدہ نماند کہ چنانکہ مسند الیہ دریں نوعِ عطف در جملہ اُولیٰ واجب است کہ با مسند الیہ جملہ ثانیہ تعلقِ نظیر و شبیہ یا نقیض بودن داشتہ باشد ہمچنیں واجب است کہ مسند در جملہ ثانیہ نظیر و شبیہ یا نقیض مسند جملہ اُولیٰ باشد - چنانکہ اگر گویند "زید بلند بالا است و عمرو شاعر" - کلامے باشد کہ مستمعان قائلش را بر شیخند گیرند زیراکہ میانِ بلند بالا بودن و شعر گفتن ربطے نیست نعم اگر گویند "زید کاتب است و عمرو شاعر" یا "زید بلند بالا است و عمرو کوتاہ قامت" ہر آئینہ کلامے بلیغ باشد -

و بالجملہ ضروری است کہ معنیٰ جملہ اولیٰ با معنیٰ جملہ ثانیہ مشابہتے و مشاکلتے داشتہ باشد تا یکے را الحق دیگرے تواں گفتن یعنی میانِ ہر دو مسند الیہ نوعے از تشابہ احوال باشد کہ حالِ یکے از ہر دو بحال دیگرے در نفس سامع مضموماً و مجتمعاً استقرار یابد - چنانکہ گویند "علم نور است و جہل ظلمت"

سعدی گوید -

نانم افزود و آبرویم کاست   بے نوائی بہ از مذلت خواست

و ایں معنی را بوضوح تمام تواں دریافتن در جائیکہ ہر دو جملہ را مسند الیہ شئی واحد بود - چنانکہ گویند "زید مے دہد و مے ستاند" - "مے خرد و مے فروشد"

و مے بندد و مے کشاید وغیر ذالک - فائدۂ عطف دریں امثلہ بقوت تمام ظاہر مے شود زیراکہ بواوِ عطف دو فعل را بسوئے یک مسند الیہ اسناد مے کنند یعنی محدث عنہ باد و وصف متصف است واگر حرفِ عطف را حذف کنی و بگوئی "زید مے دہد مے ستاند" احتمال است کہ سامع مسندِ ثانی را مُبطلِ مسندِ اوّل گمان برد کہ مقصودِ متکلم نیست و باوا و اگرچہ بظاہر دو فعل است اما ہر دو را بمنزلۂ فعلِ واحد باید دانست چنانکہ دریں شعر ؎

از اں نقش نوی باکہنگی بست ۔ کہ ہم جان بخش و میرانندہ او ہست

میراندن و زندہ کردن ہر دو را بمنزلۂ فعلِ واحد قرار دادہ اسناد آں بسوئے ضمیر غائب نمود - ھُوَ یُحیِی وَ یُمِیتُ ہر چند احیا و امات دو فعل است اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بفاعلِ حقیقی بمنزلۂ فعلِ واحد است در بابِ فصل و وصل قضیہ شرط و جزا مقتضی تحقیق اصلے عظیم است صورتش آں است کہ چوں دو جملہ را کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد مجتمعاً شرط قرار دہند یعنی شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفرداً متحقق است و نہ در یکے از ہر دو منفرداً بے تعلق دیگرے بل معنی شرط در ہر دو مجتمعاً ثابت است - چنانکہ گوئی اگر دیگر کرد ایں کار گردی و در اداے لوازم منصب تہاون جایز داشتی ترا زیر چوب شلاق مے کشم دریں مثال ہر دو جملہ کہ یکے بر دیگرے معطوف است یک شرط قرار یافتہ کہ یک جزا میخواہد - و اگر ہر یک از معطوف علیہ و معطوف منفرداً الطریق

استقلال شرط قرار دہند دو شرط باشد و دو شرط را دو جزا مے باید۔ اما چنانکہ می بینی در مثال مذکور ہمیں یک جزا واقع شدہ و اگر گویند کہ شرط منفرداً در یک جملہ از ہر دو قرار یافتہ و دیگرے را در شرط دخلے نیست لازم آید شریک بودن چیزے در جزم بالشرط کہ شرط نیست و فساد آں ظاہر است و ما چوں در معنی مثال مذکور بہ تامل می نگریم چناں بوضوح مے پیوندد کہ جزا شرط امرے است کہ وجوب آں بہ مجموع مفہوم جملتین تعلق دارد نہ با مفہوم یکے از ہر دو جملہ۔ کما ہو الظاہر۔

و باید کہ قاری آگاہ باشد ازیں کہ سبیل ایں نوع دو جملہ کہ ہر دو را بمنزلہ جملۂ واحدہ قرار مے دہند سبیل آں دو جزء است کہ باجتماع ہر دو جملہ منعقد شود و مجموع جملہ بمنزلہ خبر یا صفت یا حال وقوع یابد۔ چنانکہ گوئی زید پدرش درگذشت و زید پدرش مردے خردمند است و امروز بامردے کہ پدرش کریم الطبع است برخوردم و زید سوارہ پیش من آمد و غلامش در پئے او دواں بود پس ہمچنانکہ خبر و صفت و حال لامحالہ از اجتماع ہر دو جزء حاصل مے آید۔ شرط را نیز ہمیں حال است کہ از اجتماع ہر دو جملہ حاصل مے آید نہ از یکے از ہر دو۔

در باب ایرادِ ضرورتِ رابطہ چنانکہ در بعضے از مفردات معہود است کہ صفتے را با اسمے ربط مے دہند و بحرف عطف احتیاج مے افتد بمعنی

گوید - ؎

خداوند بخشندهٔ دستگیر کریمے خطابخش پوزش پذیر

ہمچنیں در ترکیب جملہ باجملہ در بعضے ازمواد کہ بیشتر از قبیل صفت وتاکید
مے باشد - حاجت بایراد حرفِ عطف نے افتد - سعدی گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمان است ترکِ فرمان دلیلِ حرمان است

مصرعِ ثانی بمنزلہ تاکید مصرعِ اوّل است حاجت بایراد عطف ندارد
زیراکہ مفہوم مصرعِ ثانی آن است کہ ترکِ فرمان موجب حرمان است وبر
طریق اعتبار مفہوم مخالف می تواں گفتن کہ قبولِ فرمان موجبِ سعادت است
وایں مفہوم بعینہ مفہوم مصرعِ اوّل است - گویا متکلم برطریق تاکید مے گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمان است مہتری در قبولِ فرمان است

پس مصرعِ ثانی بمنزلہ تاکید وتحقیق مصرعِ اول است وہم ازیں قبیل است
ایں قطعہ شیخ قطعہ

اے کریمے کہ از خزانۂ غیب گبر وترسا وظیفہ خور داری
دوستاں راکجا کنی محروم تو کہ با دشمناں نظر داری

شکے نیست کہ شعرِ ثانی تاکید وتحقیقِ شعرِ اول مے کند چہ مفہوم شعرِ اول آن
است کہ دشمناں خود را از رحمتِ عامۂ خویش محروم نگذاشتہ بطریق لزوم
مے تواں گفتن کہ دوستانِ تو بروجہ اولیٰ از خزانۂ رحمتِ تو بہرہ ور ہستند

پیدا است کہ مفہوم شعر ثانی غیر ازیں مفہوم چیزے بالخود ندارد پس شعر ثانی تاکید شعر اول است

بدانکہ بسیارے از ناواقفانِ اصولِ معانی کہ از فہم دقائق کلام بلیغ قاصر ہستند بمقصودِ متکلم نبردہ دریں نوع اسلوب کلام جملۂ ثانیہ را بر استیناف حمل مے کنند و آں را از ما قبل منقطع گماں برند و لعمری انہو قد ضلوا و اضلوا واستیناف را محلے است کہ اگر متکلم در آں عطف کند معنی کلام فاسد گردد۔

اما فرق میانِ آں دو جملہ کہ یکے بعد دیگرے بربطِ صفت و موصوف یا تاکید و موکد یا بیان و مبین مربوط باشند و میانِ آں دو جملہ کہ ازیں نوع تعلق عاری باشند برادیب لبیب از ضروریاتِ علم معانی است زیرا کہ بسا باشد کہ ایں فرق نظر بدقت و غموض معرفتِ فصل و وصل بر بسیارے از اذکیاء مخفی مے ماند تا باغبیاء چہ رسد و استیناف فی الحقیقت قطعِ کلام است از ما قبل بنحویکہ ما بعد آں را با ما قبل ربطے و تعلقے از روئے قواعد نحو تجویز نتواں کردن بل ما بعد کلامے باشد کہ بعد از اتمامِ ما قبل آں را مجدداً آغاز دہند بسبب آنکہ غالباً جملۂ اُولیٰ متضمن سوالے باشد کہ از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و جملۂ ثانیہ کہ آں را مستانفہ نامند بمنزلۂ جواب مے آرند۔ چنانکہ گوئی ؎ من سخن او را استوار ندارم بحکم آنکہ آنچہ نظر بہ حالات متوقع باشد در انصرام آں باید کوشید ہمے سترگ در پیش است و خصم در فراہم آوردنِ جمعیتِ خویش و ریں کلام جملۂ ہمے سترگ در پیش است معطوف علیہ است و جملۂ خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش معطوف و ہر دو جملہ

مجتمعاً کلامے است کہ از ماقبل منقطع است حاجت بہ ایرادِ حرف عطف ندارد زیرا کہ عطف بر جملہ انچہ نظر بہ حالات الخ منجر مے گردد بفساد معنی - چہ لازم مے آید عطف بر جملہ کہ سبب فعل منفی سابق الذکر است - وجملہ ثانیہ یعنی مجھے سترگ الخ نہ سبب است و نہ داخل سبب بل جواب سوالے است مقدر - تقدیرش اینکہ حالا نظر بہ حالات چہ چیز متوقع است - بجوابش گفت مجھے سترگ الخ - سعدی گوید ؎

بحسرت در زمیں رفت آں گل نو

صبا بر استخوانش گل دماناد

مصرع ثانی بر طریقِ استیناف است چہ توجیہ کلام آن است کہ چوں آں گلِ نو کہ مراد از شاہزادہ جوانمرگ است بحسرت از دارِ دنیا رحلت نمود سزاوارِ چہ اجر باشد - بجوابش گفت کہ صبا بر استخوانش گل دماناد - ومؤلف راست - ؎

بپرسیدش کہ چونی گفت رنجور ۔۔۔ غمِ جانکاہ دردت چشم بد دور

دریں شعر چنانکہ مے بینی دو استیناف واقع شدہ بدیں تقدیر کہ عادت مالوفہ مردم بر آں رفتہ کہ چوں از کسے بپرسند کہ حالِ تو چیست وا وے گوید کہ بیمار ہستم بارِ دیگر از وے بپرسند کہ علتِ تو چیست او بجوابش علت خود را اظہار مے کند ہمچنیں دریں شعر در جوابِ سوالِ اول گفت کہ رنجور ہستم و بجواب

سوالِ ثانی کہ مقدر است گفت غمِ جانکاہ دردِ تو مرا بیمار ساختہ و ایں سوال
از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و چوں بیمارِ محبت علتِ خود را دوست می
دارد و نمے خواہد کہ بہ شود بارِ دیگر استینافاً مے گوید کہ چشم بد دور۔ یعنی خدا
ایں علتِ مرا چشم بد مرساد کہ بہ شود۔ زیرا کہ ایں علت عین صحت من است
و جملہ چشم بد دور جواب سوالے است مقدر کہ جملۂ اولیٰ یعنی رنجور ہستم بعلتِ
غمِ جانکاہِ دردِ تو برآں دلالت مے کند۔ تقدیرش اینکہ میخواہی خدا علتِ
ترا دفع کند؟ گفت چشم بد دور یعنی نمے خواہم۔

واگر دریں نوعِ اسلوبِ کلام کہ آں را باستیناف یاد کردیم وارسی
معلوم تو گردد کہ سوالے مقدر پیش از سہ قسم نبود۔ یکے آنکہ سوال از مطلق
سبب بود۔ چنانچہ دریں شعرِ سابق یعنی چیست سببِ علتِ تو۔ زیرا کہ در عرف
متقرر است کہ چوں گویند کہ فلانی علیل است از سببِ علتِ او سوال کنند و نمے
گویند کہ سببِ علتِ او چنیں است و چناں است۔ دوم آنکہ از سببِ
خاص سوال کنند چنانکہ مولف راست ؎

زیر چرخ تو انم گریزم زیر چرخ جز ایں کار ناید

تقدیرِ سوال اینکہ آیا زیر چرخ را ہمیں کار است؟ بجوابش گفت بلے
از زیر چرخ جز ایں کار چیزے دیگر متصور نیست سوم اینکہ سوال از غیر ایں
ہر دو صورتِ مذکورہ باشد۔ چنانکہ مولف راست ؎

مرا گویند درد او ندارم　　غلط گفتند از دردش نزارم

تقدیرِ سوال این است کہ آیا مردم راست مے گویند یا غلط بجوابش گفت غلط مے گویند۔

بدانکہ استیناف گاہے بہ اعادۂ اسمے مستانف عنہ وگاہے بہ ایراد صفتے مے آرند۔ مثالِ اعادۂ اسم مؤلف راست ؎

مروت کردہ یارے بہ یارے　　بہ یارِ غمگسارے جاں نثارے

ومثالِ ایرادِ صفتے بہ تغیرِ مصرعِ ثانی ؎

مروت کردہ یارے بہ یارے　　وفادارے رہِ محنت سپارے

واین نوع استیناف موثرتر افتد چہ ذکرِ صفتے مستانف عنہ منطوی بر علتِ مسند است یعنی مروت کردن۔ وگاہے استیناف بتمامہ حذف کنند وچیزے دیگر بجائش آرند۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

بپنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد　　برگردنِ او بماند و بر ما بگذشت

تقدیرش اینکہ ستمگر در گمانِ ستم کردن بر صواب است یا بر خطا؟ جوابش آنکہ بر خطا است ومصرعِ ثانی کہ متضمن معنی جواب است قائم مقام این جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورتِ انشا مے آرند واین نوعِ اسلوبِ کلام را در نفوس تاثیرے عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

سگ آخر کہ باشد کہ خوانش نہند

بفرمائے تا استخوانش دہند

مصرعِ اول مشتمل است بر معنیٔ استفہام کہ مشعر از انشاء است اما در معنی خبر است۔ چہ مراد آن است کہ سگ فرومایہ ترینِ حیوانات است و ایں جملہ خبر است نہ انشاء۔ و گاہے بالعکس یعنی انشاء را بصورتِ خبر مے آرند وایں ہم موجب تقویتِ معنیٔ مراد مے افتد۔ چنانکہ دریں شعر

دریں دیرِ خرابات آنکہ بد کرد   نہ با جانِ کسے با جانِ خود کرد

یعنی بد مکن وایں جملہ انشاء است

چوں ازیں معنی آگاہ شدی بدانکہ ہرگاہ دو جملہ درپئے ہم در کلامے وقوع یابند یا ہر دو لفظاً و معناً خبر باشند یا انشاء یا ہر دو لفظاً خبر باشند و معناً انشاء یا بالعکس یا اول انشا باشد و ثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد و معناً انشاء یا بالعکس۔ پس در جمیع ایں صورِ مذکورہ نظر باید کرد بضرورتِ امرے جامع کہ میانِ ہر دو متحقق باشد ولابد است کہ جامع باعتبارِ مسند الیہ و مسند اعم ازینکہ ہر دو اسمیہ باشند یا فعلیہ یا یکے اسمیہ باشد و دیگرے فعلیہ بوضاحتِ تمام ثابت باشد چہ معرفتِ فصل و وصل موقوف بر عدم و وجودِ جامع است۔

و جامع میانِ دو جملہ گاہے عقلی باشد و آں امرے است کہ بسببِ آں عقل مقتضی باشد جمع ہر دو را در قوتِ عاقلہ بنا برآں کہ ہر دو متحد التصور باشند یا

متماثل یا متضائف - زیرا کہ قوتِ عاقلہ مثلین را از تشخص خارجی مجرد ساختہ ازاں انتزاعِ معنیٔ کلی نمودہ ادراک آں مے کند - چوں ادراکِ معنیٔ انسان کہ مشترک است میانِ زید و عمرو و غیرہما - و آں مفہوم کلیٔ انسان است و مراد از تماثل دریں مقام آن است کہ ہر دو در صفتے کہ با ہر دو نوعے از اختصاص داشتہ باشد شریک باشند و تضایف بودنِ ہر دو است بحیثیتکہ تعقل یکے بے تعقل دیگرے امکان ندارد - چوں تعقل علت بہ نسبت تعقل معلول و بالعکس و تعقل اکثر نسبت بتعقل اقل و غیر ذلک و گاہے وہم و آں امرے است کہ بسبب آں وہم ہر دو را در قوتِ مفکرہ فراہم آرد - بنابر آنکہ میان تصور ہر دو شبہ تماثل باشد - چنانکہ میانِ تصور بیاض و حمرت دو جامہ - چہ قوتِ عاقلہ را با حکمے دریں نوع تماثل کہ از جزئیات است تعلقے نیست - چنانکہ میانِ تصور متضادین چوں سواد و بیاض و کفر و ایمان و غیر ذلک - و گاہے خیالی و آں امرے است کہ خیال ہر دو را در قوتِ متخیلہ فراہم آرد و اسبابِ فراہم آوردن مختلف است و ازیں جاست کہ صورِ ثابتہ در خیالِ ہر یکے از افرادِ انسانی بر یک ہیئت نہ باشند چہ مے تواند کہ بعضے از صور در خیالِ زید بداں ہیئت نہ باشد کہ در خیالِ عمرو ثابت است و بعضے از صور کہ از خیالِ زید گاہے غائب نہ شود، در خیالِ عمرو گاہے وقوع نیابد -

از اینکہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ حالِ میانِ دو جملہ گاہے بر غایت

انقطاع یکے از دیگرے مبنی باشد - بنا بر اختلاف ہر دو در خبر و انشاء - و ایں اختلاف اعم است از ینکہ لفظاً باشد یا معناً - وگاہے باشد کہ حال ہمان ہر دو مبنی بر غایت اتصال باشد - بنا بر بودن ہر دو بربط موصوف صفت یا موکد تاکید وگاہے باشد کہ حال ہر دو میان غایت انقطاع و غایت اتصال متوسط باشد - بصورتِ اولی و ثانیہ ترکِ عطف واجب است و بصورتِ ثالثہ عطف ضروری است -

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیلِ امور اضافیہ قرار دادہ اند وگفتہ اند کہ نتوانیم تعیین مقدار کلامے کردن کہ آں را معیار کلی قرار دادہ افراد مختلفہ کلام را بداں موازنہ کنیم - زیرا کہ کلامے نسبتِ بہ کلامِ دیگر کہ از آں زائد است موجز مے تواند بود - و ہمچنیں کلامے نسبتِ بہ کلامِ دیگر کہ از آں ناقص است مطنب - بل کلامے را کہ متعارفِ اوساط الناس است معیار تواں گرفت - چہ کلامِ ایشاں در ادائے معنی مقصود نہ قابلِ مدح مے باشد نہ قابلِ مذمت نظر بریں معنی مے تواں گفتن کہ ایجاز ادائے معنی مقصود را گویند بعبارتے اقل از متعارف عامۂ ناس بہ نحویکہ مخل معنی نباشد - و اطناب ضد

آن است یعنی ادائے معنی بعبارتے اکثر از آں کہ خالی از فائدہ نباشد و اگر الفاظِ عبارت در ادائے مقصود نہ اقل باشد نہ اکثر آں را مساوات گویند۔

وصاحب کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم گفتہ کہ معنی بلاغت آن است کہ آنچہ در ضمیر باشد بلفظِ اندک بے آنکہ بتمامِ معنی آں اختلال راہ یابد بیان کند و در آنچہ بہ بسطِ سخن احتیاج افتد از قدرِ حاجت درنگذراند و بحدِ ملال نرساند و اہلِ نقد گفتہ اند کہ بلاغت لفظِ نیکو است با صحتِ معنی و فصاحت پاکیزگی سخن است از دشواری و بلاغت در سہ نوعِ سخن پیدا شود۔ ایجاز و مساوات و بسط و اطناب اما ایجاز آن است کہ لفظ اندک بود و معنی آں بسیار چنانکہ سنائی گفتہ است

ے

تا بحشر اے دل ار ثنا گفتی ہمہ گفتی چو مصطفےٰ گفتی

و مساوات آں بود کہ لفظ با معنی برابر بود۔ شاعرے گفتہ است ے

سوال رفتے پیشِ عطا ہمیشہ کنوں

ہمے عطائے تو آید پذیرہ پیشِ سوال

و بسط آن است کہ معنی را بہ الفاظِ بسیار شرح کند و بچند وجہ آں را مؤکد گرداند۔ چنانکہ اگر لفظے مشترک المعنی باشد بیانِ مرادِ خویش از اں بکند و اگر تفسیرے احتیاج افتد در رفعِ التباس اشیائے بجا آورد۔ پس تشبیہات و استعارات جملہ از بابِ ایجاز است و ایغال ولف ونشر و تقسیم و ہرچہ ازیں

صناعات از برائے زیادتِ بیانے یا رفعِ اشتباہے استعمال کنند ہمہ از قبیلِ بسطِ سخن است وچنانکہ گفتیم در ایجاز ومساوات باید کہ از اخلالِ معنی محترز باشد در بسطِ نیز باید کہ از اطنابِ بے فائدہ واستعمال الفاظِ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

وبالجملہ کلام را از ہرزہ وفضول پاک ساختن ووسعتِ نطاقِ معنیٔ ملحوظ داشتن ایجاز است وازیں جاست کہ علی ابن ابی طالبؓ کہ در فنِ بلاغت ثانیٔ صاحب جوامع الکلم است صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند "ما رایت بلیغاً قط الا ولہ فی القول ایجاز وفی المعانی اطالۃ" وکلام را بر وجہ تبیینِ معانی بسط دادن بہ نحویکہ مشتمل بر فوائد ومصالح باشد واز حشو وزوائدے کہ در معنی دخلے ندارد۔ پاک نمودن اطناب است واگر الفاظ بقدرِ معانی ومعانی بقدرِ الفاظ باشد بے آنکہ در نقصان وزیادت تفاوتے داشتہ باشد آں را مساوات خوانند واین متوسط است میانِ ایجاز واطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلغاء است وہم اطناب حدِ ایشاں، اما مساوات متعارفِ عامۂ ناس است کہ نہ بلاغت دارند ونہ فصاحت وآنچہ بعضے از ادبا گفتہ اند کہ اطناب مشترک است میانِ خواص وعوام محلِ نظر است زیرا کہ اطناب نہ آن است کہ کلام را با حشوِ بے ضرورت کہ مبنی بر مصلحتے نباشد بسط دہند بل نظر بہ مقتضائے حال کلام را تطویل دہند۔ وادراکِ مقتضائے حال کار بلغاء است

نہ شیوہ جہلا۔ محققین فن بلاغت گفتہ اند کہ ہر یک از ایجاز و اطناب را محلے است در خور آں تا یکے را در جائے دیگرے نتواں نہادن و ادیب بلیغ آن است کہ ضرورت محل را موازنہ کند تا چیزیکہ مناسب آں محل است بعمل آرد۔ زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجت اطناب است در محل خود۔

آوردہ اند کہ یحیی ابن خالد برمکی دو کس از کتاب را فرماں داد تا بموضوع معین انشا کتابے نمایند ہر دو بر طبق اشارت وے در انشاء کتابے سعی بلیغ کردند یحیی چوں مسودۂ ہر دو را بمطالعہ در آورد دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز راہ پیمودہ و دیگرے بفراخنائے اطناب قدم سودہ۔ آں را گفت نتوانم بیفزایم و ایں را گفت نتوانم بکاہم۔ والحق آنچہ گفت براستی نزدیک تر است چہ ہر متکلم بلیغ نظر بہ قرائن و احوال سررشتۂ ایجاز و اطناب را حسب اقتضائے حال نگاہ دارد و چوں ادراک قرائن و احوال ہر شخصے را بر یک وزان نیست ندہد ایجاز و اطناب را ہم معیارے متعین نتوان کردن۔

اما مساوات چنانکہ سعدی گوید ؏

دشمن چہ کند چو مہربان باشد دوست

عبارت ایں مصرع در ادائے معنی مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط است میان ایجاز و اطناب۔

واما ایجاز بر دو نوع گفتہ اند یکے ایجاز قصر و دیگر ایجاز حذف ایجاز

قصرقلت الفاظ وکثرت معانی را گویند و این نوع ایجاز در زبان پارسی مخصوص بہ شیخ شیراز است و کتاب گلستانش شاہد این مقال۔ در تباہی حال ظالمے کہ آتش درانبار ہیمزمش افتاد و جملہ املاکش پاک بسوخت مے گوید۔ "از بستر زمش بر خاکستر گرمش نشاند"۔ در توصیف جملہ کہ بر حد اعجاز رسید ہمیں بس است۔ کہ شیخ ابوالفضل باآں فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید۔

"ہمہ شب سر بجیب تفکر فرو بردم تا جملہ ہم معنی ایں جملہ شیخ بدیں سلاست و عذوبت الفاظ و جامعیت و وسعت معنی انشا کنم نتوانستم و دم از عجز زدم" وہم در واقعہ جوان مشت زن کہ با ناخدائے کشتی دست و پنجہ شدہ بود میگوید"

"چندانکہ دست جواں بریش و گریبان ملاح رسید او را بخود درکشید و بے محابا فروکوفت یارش از کشتی بدر آمد کہ پشتی کند ہمچناں درشتی دید پشت بگردانید"۔ بہ ہیں تا چہ اختصار است کہ بلاغت را ازاں آبے بر روئے کار است و با ایں ایجاز کہ "اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا" در شان اوست خللے دراداے معنی مقصود راہ نیافتہ۔

و در واقعہ پیرمردیکہ دخترے نازنین پری روئے را بحبالہ نکاح درآورد و بہ سخنان رنگین و دل آویز مے خواست تا دل او را بدست آرد و خود را بوسے سپارد و ننفر با وسے سر آشتی نداشت و تخم بے مہری او در زمین دل مے کاشت مے گوید "زن جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کہ پیرے"

والحق کہ حقیقتِ سحرِ حلال ہمین است۔

اما ایجازِ حذف آن است کہ جزوِ جملہ یا جملہ را حذف کند جائیکہ ذکرِ آن ضروری نیست بہ اعتمادِ اینکہ سامع بقرائن و احوال از آن آگاہ تواند بودن اگرچہ در بابِ حذف ازین نوع امثلہ ذکر یافتہ درین مقام بعضے را نظر بہ توضیح مقام اعادہ مے کنیم مثالِ حذفِ فاعل سعدی گوید ؎

بشہرے دراز شام غوغا فتاد   گرفتند پیرے مبارک نہاد

فاعلِ گرفتند محذوف است یعنی اہلِ شہر۔ نیز درین شعر ؎

باب زمزم و کوثر سفید نتوان کرد
گلیم بختِ کسے را کہ بافتند سیاہ

فاعل بافتند محذوف است یعنی عاملانِ قضا و قدر۔

مثالِ حذفِ مفعول فردوسی گوید ؎

پے مشورت مجلس آراستند   نشستند و گفتند و برخاستند

مفعولِ گفتند درین شعر محذوف است یعنی سخنانِ کنگاش و ہم سعدی گوید۔ ؎

نہ گفتہ ندارد کسے با تو کار   ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

در مصرعِ ثانی مفعولِ گفتی محذوف است یعنی سخنے و ہم او گوید ؎

بفرمود بفروختندش بسیم   کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

تقدیر کلام چنین است بفرمود تا آن نگین گران بہا را بفروشید ایشاں آں نگین را بفروختند یعنی مفعولِ فرمود محذوف است مثال حذفِ شرط سعدی گوید

مگر ملائکہ بر آسماں وگرنہ بشر — بحسن صورت او در زمیں نخواہد بود

تقدیر کلام چنین است۔ مگر ملائکہ بر آسماں بحسن صورت او باشند و اگر ملائکہ بر آسمان بحسن صورتِ او نہ باشند بشر بحسن صورت او در زمین نخواہد بود۔ ایں شعر چنانکہ مثال حذفِ شرط است مثال حذف غیر شرط ہم مے تواند بودن۔ مثال حذف جزا سعدی گوید

شب چو عقد نماز بر بندم — چہ خورد بامداد فرزندم

جزا محذوف است و تقدیر کلام این است کہ چوں شب عقد نماز بر بندم ایں خطرہ بدلم خلوت مے کند و گاہے جزا را حذف کنند و چیزے دیگر بجائش نہند۔ سعدی گوید

ناسزائے را چو بینی بختیار — عاقلاں تسلیم کردند اختیار

تقدیر کلام این است چوں ناسزائے را بختیار بینی تسلیم شو و علت جزا در مصرع ثانی قائم مقام جزا ساختہ و ازیں قبیل است شعر ملا غنیمت

مرا خود بعر صہ اندیشہ تنگ است — ترا گر با قضا پارائے جنگ است

تقدیر کلام این است اگر ترا باقضا یارائے جنگ است برو باقضا جنگ کن و مصرع اول قائم مقام جزا ست مفہومش اینکہ من باقضا یارائے جنگ ندارم ۔گاہے جزو جزا را حذف کنند ۔سعدی گوید ؎

تنے چند بر گفت او مجتمع　　چو عالم نباشی کم از مستمع

یعنی کم از مستمع مباش مثال حذف مسند الیہ انوری گوید ؎

گر دل و دست بحر و کاں باشد　　دل و دست خدائگاں باشد

شاہ سنجر کہ کمترین خدمش　　در جہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آں خدائگاں شاہ سنجر است ۔مثال حذف مسند سعدی گوید ؎

اے دل عشاق بدام تو صید　　ما بتو مشغول تو با عمرو و زید

تقدیرش اینکہ ما بتو مشغول ہستیم و تو با عمرو و زید مشغول ہستی ۔اما جزو مسند کہ جار و مجرور است مذکور است و مثال حذف مسند تام چنانکہ در جواب شخصے کہ از تو پرسد "ترا کہ زد" گوئی "زید" یعنی زید زد مثال حذف موصوف ۔سعدی گوید ؎

دل آرامے کہ داری دل درو بند　　دگر چشم از ہمہ عالم فرو بند

یعنی معشوق دل آرام و ہم او گوید ؎

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند　　کہ اے روشن گہر پیر خردمند

یعنی از آں پیرے گم کردہ فرزند ۔

وہم عطار گوید۔ ؎

یکے پرسید زاں شوریدہ ایام | کہ تو چہ دوست داری گفت دشنام
ہر آں چیزے کہ دیگر مے دہندم | بجز دشنام منت مے نہندم

یعنی از آں شخصِ شوریدہ ایام وحکیم ناصر خسرو گوید ؎

کنارہ کند ز و خرد مند ہر دم
نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مرد خرد مند و مرد جاہل مثالِ حذف صفت سعدی در گلستاں گوید "شنیدہ ام کہ شتراں را بسخرہ بگیرند" اے شتران قوی و توانا راچہ مقرر است کہ جز شتران قوی الجثہ را بسخرہ نے گیرند وہم در محاورہ گویند "مردے باید تا ایں مہم را از پیش برد" یعنی مردِ بلند ہمت مثالِ حذفِ مضاف سعدی گوید ؎

چو پاکان شیراز خاکی نہاد | ندیدم کہ رحمت براں خاک باد

یعنی اہل خاک۔ امامثال حذفِ جملہ وایں بالعموم میانِ دو جملہ برائے ربط واقع مے شود۔ قدسی گوید ؎

بگفت یار کہ در عشقِ من گواہم کیست
خبر اشکِ سرخ و رُخِ زردِ من گواہم نیست

جملہ بگفتم یا جواب دادم محذوف است۔

واطناب را غرضے ملحوظ مے باشد وآں ایضاح بعد الابہام است

چنانکہ مؤلف گوید در مناجات ؎

منوّر کن حریم سینہ ام را   مجلّی کن ز زنگ آئینہ ام را

ظاہر است کہ تجلیہ از زنگ مخصوص بچیزے زنگ آلود است پس ذکر آئینہ بمنزلہ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شدہ و از قبیل ایضاح بعد الابہام است

ذکر دو چیز در عجز کلام و تفسیر آں ہر دو بدو اسم کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد

انوری گوید ؎

جہاندارے کہ خورشید است و سایہ   یکے شاہنشہی و دیگر الٰہی

خورشید و سایہ دو اسم است مبہم - و در مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد کردہ یعنی ممدوح خورشید شاہنشہی و سایۂ الٰہی است و ایں را در اصطلاح توشیع خوانند -

و از قبیل ایضاح بعد الابہام است تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از مزیتِ خاص بر عام آگاہ سازند - سعدی گوید ؎

جوانمرد اگر راست پرسی ولی است   کرم پیشۂ شاہِ مرداں علی است

جوانمرد بمنزلہ اسم جنس است کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ از جملۂ

لہ در عربی بجائے دو اسم اسم مثنی آوردہ اند اما در زبان پارسی تثنیہ نے باشد و اسم مثنی در عربی دو فرد از یک نوع مے باشد بنا بریں ما بجائے ایں نوع اسم دو اسم مختلف النوع ذکر کردیم - ۱۲ منہ

افراد آں فروے است - اما چوں اوج پروازش حدِ بلند پروازانِ فضائے کرم ودیگراں نیست مجدداً بذکرش اہتمام نمود وگاہے تکریر بر وجہ تاکیدِ معنی اطناب حاصل آید -

چنانکہ دریں رباعی

باز آ باز آ ہر آنچہ ہستی باز آ
گر کافر و گبر و بت پرستی باز آ
ایں درگہِ ما درگہِ نومیدی نیست
صد بار اگر توبہ شکستی باز آ

وگاہے بہ ایغال وآں ختم کردنِ بیت است بر چیزیکہ مفید نکتہ باشد اگرچہ معنی بیت بدونِ آں اتمام یابد وآں نکتہ گاہے تحقیقِ تشبیہ باشد نظامی گوید ؎

تذرو ان رومی وزاغانِ زنگ شدہ جستہ بازینی دو رنگ

لفظ یعنی دو رنگ تحقیقِ مفہومِ تشبیہ مے کند واگرچہ در اتمام معنی بیت دخلے ندارد وگاہے زیادتِ مبالغہ - سعدی گوید ؎

آنکہ نباتِ عارضش آبِ حیات میخورد در شکرش نگاہ کن ہر کہ نبات میخورد

لبِ نازنین را با شکر تشبیہ دادہ وجہِ شبہ میلِ خاطر است کہ لازمِ حلاوت است مرغوبِ خاطر بودنِ حلاوت برائے آنکس کہ نبات میخورد حلاوتِ لبِ

نازنین را بروجہ کمال ثابت مے کند و بعضے گویند کہ ایغال مختص بہ شعر نیست بل عام است در نثر ہم استعمال مے کنند۔ چنانکہ گوئی "پند پدر را گوش دار پدرت در مصلحت تو بجاں مے کوشد" پدر را بر پسر شفقت طبعی است اما عجز کلام مشتمل بر تحریض پسر است تا پند پدر را بسمع قبول اصغا نماید۔ و بہ تذییل و آں ایرادِ جملہ ایست بعد جملہ کہ متضمن معنی جملہ اُولیٰ باشد و گاہے جملہ ثانیہ را بطریقِ ضرب المثل با جملہ اُولیٰ ضم کنند۔ یغما گوید ؎

گفتم صنما بزلفِ مشکیں   دل بروی علامے گوا ہست

گفتا دلِ خویش را نگاہ دارد   وزدے نگرفتہ پادشاہ ہست

مصرعِ چہارم چنانکہ مے بینی بر سبیلِ ارسال المثل ایراد یافتہ و گاہے اطناب بہ تکمیل دست دہد و ایں در کلامے تجویز کنند کہ موہمِ خلافِ مقصود باشد و بدفعِ ایہام چیزے با کلام انضمام یابد۔ عرفی گوید ؎

آمد آشفتہ بخوابم شبے آں مایۂ ناز

بروش مہر فزا و بہ نگہ صبر گداز

لفظِ آشفتہ در ترکیبِ نحوی حال است از فاعل آمد و چوں گمانِ آں بود کہ سامع را از آشفتگی نازنین وہمے ناشی گردد کہ با عاشق سرگرانی خواہد نمود در مصرعِ ثانی ایں وہم را مرتفع ساخت و گفت کہ با آں آشفتگی اداہائے معشوقانۂ او دل از دست عاشق مے ربود و او را بے خود مے ساخت

وگاہے بہ تتمیم و آں عبارت است از ایرادِ فضلہ در کلامے کہ موہم خلافِ مقصود نباشد۔

وغرض ازاں نکتہ باشد۔ سعدی گوید ؎

شکم تا بہ نافش دریدند مشک

ترکیب جملہ چنیں است کہ شکم مشک تا بہ نافش دریدند ضمیرِ شین فضلہ است وغرض ازآں مبالغہ است۔

وگاہے بہ اعتراض و آں عبارت است از ایرادِ چیزے در اثنائے کلام یا میانِ دو کلامِ متصل بحیثیتے کہ جزوِ جملہ نتواند بود وغرض ازاں سوائے دفع ایہام نکتہ دیگر باشد۔ حافظ گوید ؎

بدم گفتی و خرسندم عفاک اللہ نکو گفتی

جوابِ تلخ مے زیبد لبِ لعلِ شکر خارا

جملہ عفاک اللہ جملہ معترضہ است ونکتہ مقصودہ دعا بر وجہے کہ موجبِ انجذابِ خاطرِ نازنین افتد۔ ہم انوری گوید ؎

آسمان در کشتی عمرم کند دائم دو کار گاہ شادی بادبانی گاہ اندوہ لنگری

گر بخندم و آں پس از عمرے است گوید زہر خند ور بگریم و آں بہر روزے است گوید خونگری

جملہ آں پس از عمرے است وجملہ آں بہر روزے است ہر دو بسبیل اعتراض واقع شدہ کہ موجبِ ازدیادِ بلاغتِ کلام است وتفصیلش در علم بدیع

مذکور است۔

وآں علمے است مشتمل بر قواعد معلومہ کہ بداں معرفت ایراد معنی واحد بطرق مختلفہ در وضوحِ دلالت حاصل آید۔ بنحویکہ بعض از بعض دیگر واضح و از بعض دیگر اوضح باشد و دلالت بر سہ قسم است۔

اوّل آنکہ مراد از لفظ دلالت بر تمام معنی موضوع لہٗ باشد چوں دلالت انسان بر حیوانِ ناطق و ایں را دلالت وضعی گویند۔

دوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر جزوِ معنی موضوع لہٗ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان کہ جزوے است از حقیقت انسان و ایں را دلالت تضمنی خوانند۔

سوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر امرے باشد کہ خارج از حقیقت معنی موضوع لہٗ و لازم آں است۔ چوں دلالت انسان بر ضاحک کہ خارج از

حقیقتِ انسان ولازم آن است۔ قسم اوّل را دلالت مطابقی ودوم وسوم را دلالت عقلی خوانند۔

وچوں ایں قدر بدانستی بدانکہ ایرادِ معنیٰ واحد بر طرقِ مختلفہ بدلالتِ عقلی متصور است نہ بدلالتِ مطابقی۔ چہ مطابقی در وضوح وخفا مدارج متعددہ ندارد۔ بل آں راہمیں یک طریق بیش نیست۔ زیرا کہ سامع اگر از معنیٰ مشترکہ درندہ مخصوص است آگاہ باشد وضوح وخفائے ودلتِ معنیٰ ندارد واگر آگاہ نیست نیز ہمیں صورت دارد۔ نعم ایں وضوح وخفا در صورتِ دلالتِ عقلی بلاریب متصور است۔ چہ میتواند کہ شئی واحد لوازم متعددہ داشتہ باشد ودلالتِ او بر بعضے از آنہا واضح و بر بعضے دیگر خفی باشد ومبنائے علم بیان ہمیں دلالت عقلی است وبس۔

وچوں از لفظ لازم معنیٰ آں مراد باشد۔ دریں صورت دو امر متصور است یکے آنکہ اگر قرینہ بر عدم ارادہ موضوع لہٗ درآں جا قائم باشد۔ آں را مجاز گویند۔ چنانکہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیرے انداخت" دریں جا تیر انداختن قرینہ ایست کہ متکلم از لفظِ شیر مردِ شجاع ارادہ کرد۔ واگر قرینہ مذکور نہ باشد وارادہٗ ہر دو معنیٰ یعنی لازم وملزوم درآں جا جائز باشد آں را کنایہ خوانند چنانکہ گویند آتش دیگدانِ فلاں کس نمے میرد۔ یعنی بسیار مہمان نواز است ونسبت مجاز با کنایہ۔

نسبت مفرد است یا مرکب و در مجاز ناگزیر است کہ در معنی موضوع لہٗ یعنی معنیٔ حقیقی و معنیٔ مجازی علاقہ یافتہ شود۔ پس اگر علاقہ تشبیہ است آں را استعاده خوانند چنانکہ در مثال مجاز گذشت۔ و اگر ما سوائے تشبیہ علاقہ دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح داده خواہد شد انشا اللہ تعالےٰ آں را مجاز مرسل نامند چنانکہ گویند فلاں را بر تو دستے نیست و فلاں در دوستی تو پائے ندارد۔

ازیں جا دانستہ باشی کہ مسائل علمِ بیان در چار چیز انحصار دارد یعنی تشبیہ و استعاره و مجاز مرسل و کنایہ۔

و آں صفت چیزیست بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آں باشد از یک جہتِ مخصوصہ یا از جہات متعدده نہ از جمیع جہات اوّل را مشبہ گویند و ثانی را مشبہ بہ و ایں ہر دو را طرفین تشبیہ گویند و جہت یا جہات متعدده را کہ ہر دو در آں مشارک باشند وجہ شبہ گویند و حرف تشبیہ را کہ واسطۂ اظہار مماثلت آں یکے با دیگرے باشد اداۃ تشبیہ گویند ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے تحقق تشبیہ چہار چیز ضروری است۔ مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداۃ تشبیہ

و این چهار را ارکانِ تشبیه گویند و این مقام داعی است به بیانِ چند چیز وما هر یک را بحوله تعالیٰ شرح میدهیم -

مشبه و مشبه به

باید دانست که طرفینِ تشبیه یا مدرک به یکے از حواس خمسه ظاهری باشد یا مدرک به عقل - اما آنچه مدرک به حواس است از مبصرات - چنانکه اسدی طوسی گوید ؎

عذارے چو گل خاطر افروز دید
فروزنده چوں صبح نوروز دید

و از مسموعات چنانکه خاقانی گوید ؎

گاه چو حالِ عاشقاں صبح کند تلوّنے
گاه چو حُلقی دلبراں مرغ کند نواگری

و از مشمومات چنانکه همو گوید ؎

زاں مئے گلگوں که بید سوخته پرورد
بوئے گلِ مشکِ بید خام بر آمد

و از مذوقات سعدی گوید ؎

شکل امرود تو گوئی که بشیرینی و لطف
کوزهٔ چند نبات است معلق بر بار

و از ملموسات چنانکه خاقانی گوید ؎

بر چوں بہ پندِ لیک و بشش گونه پلاس
من بر پلاس صبر کنم انبه پدا و

باید دانست کہ نوعے از حسیات آن است کہ اجزائے آں را خیال ترکیب دہد واگرچہ مرکب در خارج وجود نداشتہ باشد چنانکہ عنصری گوید

صبح را بنگر بپیں پرویں بداں ماند درست

کز پس سیمیں تذروے بسّدیں عنقاستے

سیمیں تذرو بسّدیں عنقا اگرچہ در خارج وجود ندارد اما اجزائش و لو تقدیرا در خارج موجود است۔

اما طرفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آں نماید نہ حس چنانکہ حکیم سنائی گوید

مردگی جہل و زندگی دین است ‌ ‌ ‌ ‌ ہرچہ گفتند مغز آں این است

جہل و دین مشبہ و مردگی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ وایں‌ہا ہمہ مدرک بعقل مے شوند نہ بحس و آنچہ ادراک آں تعلق بوجدان دارد مثل لذت و الم و جوع و شبع و غیر ذالک از قسم عقلی است و آنچہ را وہم صورت میدہد نیز از نوع عقلی مے شمارند و فرق میان وہمی و خیالی آن است کہ خیال آنچہ از حس مشترک اقتباس مے کند قوت متخیلہ آں را ترکیب مے دہد مثل علم یاقوت تذرو سیمیں کہ مذکور شد وہم از حس مشترک اقتباس نمے کند بل از پیش خود اختراع صورے نماید و متخیلہ آں را ترکیب مے بخشد مثل تصور انسانے کہ دہ سر داشتہ باشد و بالجملہ وہم چیزہائے نادیدہ را کسوت صورے پوشاند۔ و خیال آنچہ از حس مشترک اقتباس نمودہ ہماں دارد۔ پس وہم بر چیزہائے غائب حاکم است بخلاف خیال کہ آں از مدرکات حسی

تجاوز نمے نماید۔

و مے تواند بود کہ یکے از طرفین حسی باشد و دیگرے عقلی مانند تشبیہ عدل بہ میزان و تشبیہ عطر بہ خلق کریم۔ و حاصل مبحث آن است کہ طرفین تشبیہ چہار صورت دارد۔ یکے آنکہ ہر دو حسی باشند۔ دوم آنکہ ہر دو عقلی باشند۔ سوم آنکہ مشبہ حسی و مشبہ بہ عقلی باشد و چہارم بالعکس۔

وجہ شبہ

وجہ شبہ چنانکہ مذکور شد عبارت است از معنی کہ طرفین تشبیہ در آں اشتراک داشتہ باشند و آں گاہے واحد باشد یا متعدد و متعدد یا در حکم واحد است بسبب آنکہ یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافتہ و یا در حکم واحد نیست۔

اما وجہ شبہ واحد حسی است یا عقلی۔ و در حسی لازم است کہ طرفین نیز حسی باشند و ماخوذ از عقلی غیر عقلی نخواہد بود و در وجہ شبہ عقلی لازم نیست کہ طرفین نیز عقلی باشند بجہت آنکہ عقل ادراک محسوسات کردن مے تواند و حس از ادراک معقولات عاجز است و بہ ہمیں معنی اشارت کردہ اند علمائے بلاغت۔

التشبیہ بالوجہ العقلی اعم من التشبیہ بالوجہ الحسی*

یعنی تشبیہے کہ در آں وجہ شبہ عقلی باشد عام تر است از تشبیہے کہ وجہ شبہ در آں حسی باشد زیرا کہ وجہ شبہ عقلی از طرفین حسی باشند یا عقلی اخذ تواند شد برخلاف وجہ حسی کہ جز از طرفینِ حسی ماخوذ نہ باشد۔

اما وجہ شبہ متعدد کہ در حکم واحد باشد و آں را وجہ شبہ مرکب نیز خوانند عبارت از ہیئتے است معین مرکب از چند چیز۔ و ایں نیز حسی باشد یا عقلی۔ و حسی را چند اقسام است اول آنکہ طرفین حسی باشند۔ و وجہ شبہ مرکب حسی چنانکہ ابوالفرج گوید۔

ے

بارہ در زیر زاں چو ہیکلِ چرخ　　چتر بر فرق سر چو خرمنِ ماہ

وجہ شبہ در تشبیہِ اسپ با آسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است و در تشبیہ چتر بہ خرمنِ ماہ استدارت و درخشندگی۔ و ایں ہمہ از محسوسات است

دوم آنکہ ہر سہ مرکب حسی باشند۔ چنانکہ خاقانی گوید ے

کوئی شررے کہ جست ز انگشت　　زنگی بہ ہوا سناں بر انداخت

وجہ شبہ دریں تشبیہ ہیئتے است کہ از پریدن چیزے سرخ و درخشاں کہ بہ سرعت تمام از چیزے سیاہ بر آمدہ بہ ہوا حرکت نماید متخیل شود نہ آنکہ تشبیہ شرر با سناں و تشبیہ زغال بہ زنگی جداگانہ بطریقِ استقلال مقصود است۔

سوم آنکہ مشبہ مفرد حسی و مشبہ بہ و وجہ شبہ مرکب حسی باشند۔ عبدالواسع گوید۔

ے

زلفین تو قیرے است برانگیختہ از عاج
رخسار تو شیرے است برآمیختہ با مُل

مقصود دریں تشبیہ رخسار است باشیرے کہ با شراب آمیختہ باشد و وجہ شبہ امتزاج سرخی با سپیدی است۔

چہارم آنکہ مشبہ بہ مفرد و مشبہ و وجہ شبہ مرکب باشد۔ خاقانی گوید ؎

چوں ریم آہن بر زخم آہن   صد چشمہ کنند چشم دشمن

مشبہ دریں جا صد چشمہ نمودن چشم دشمن بر زخم سنان است و مشبہ بہ ریم آہن۔ و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجہ شبہ ہیئتے است کہ بشکل خانۂ زنبور باشد۔

اما وجہ شبہ مرکب عقلی چنانکہ انوری گوید ؎

در جہانی و از جہان بیشی   ہمچو معنی کہ در بیاں باشد

وجہ شبہ دریں شعر راجح بودن محاط است بر محیط۔

اما وجہ شبہ متعدد چناں است کہ چند چیز را وجہ شبہ سازند و ہر یک از آں بنفس خود مستقل و مقصود بود۔ بخلاف مرکب کہ در آں جا از مجموع یک ہیئت مقصود باشد و وجہ شبہ متعدد از سہ قسم بیروں نیست۔ اول آنکہ ہمہ اجزائے وجہ شبہ حسی باشد۔ چنانکہ دریں شعر حافظ ؎

آفتاب است و ماہ بادہ و جام   در میان مہ آفتاب بیار

وجہ شبہ در تشبیہ بادہ وجام با آفتاب وماہ درخشندگی واستدارت وگردش است۔

دوم آنکہ ہمہ اجزائش عقلی باشند وقسم سوم آنکہ بعضے حسی باشند وبعضے عقلی

غرض تشبیہ

غرض تشبیہ اکثر راجع بہ مشبہ مے گردد وآں بر چند اقسام است اوّل آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ امکانِ وجودِ مشبہ باشد در جائیکہ ادعائے امتناعش نیز امکان دارد۔ بدرالدین فارسی در وصفِ شمشیر گوید ؎

مار را مانی کہ بر تو نقطہائے گوہر است	وین عجیب کز پوست ہر ساعت بروں آئی چو مار
حافظ عمری و ہستی بے وفا مانند عمر	دشمن جانی و جاں آسا ہمے آئی بکار
ور ہوائے معرکہ چوں ابر و برقی در صفت	گر بگریی ابر سانی در بخندی برق دار

مقام استشہاد شعر ثالث است کہ در آں شمشیر را با ابر وبرق تشبیہ دادہ و امکان وجود مشبہ را در مصرع ثانی بیان نمودہ۔ زیرا کہ گریۂ ابر و خندۂ برق ہر دو را برائے او ادعا کردہ۔

دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حالِ مشبہ باشد۔ خاقانی گوید ؎

خصمت ز دولت بے نوا وانگہ در رخ کردہا | چشمش بدرد و توتیا بر بادِ نکبا داشتہ

یعنی حالِ خصم تو کہ از دولت بے بہرہ است و رجوع بہ آستانِ تو نمے کند
چنان است کہ چشمِ او بدرد باشد و چارۂ آں از دست دادہ باشد۔
سوم آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ مقدارِ حالِ مشبہ باشد۔ کمال اسمٰعیل گوید ؎
مانند پنبہ دانہ کہ در پنبہ تعبیہ است　　اجرامِ کوہہاست نہاں در میانِ برف
غرض از تشبیہ مبالغہ در کثرتِ برف است۔
چہارم آنکہ غرض از تشبیہ آں باشد کہ حالتِ مشبہ را خاطر نشانِ سامع کنند
حکیم سنائی گوید۔ ؎
صورتِ ابلہاں چو دیگِ تہی است　　از دروں خالی و بروں سیہ است
و ایں را اکثر بصورتِ تمثیل آرند۔
پنجم آنکہ غرض از تشبیہ تزیینِ مشبہ باشد در نظرِ سامع انوری گوید ؎
بہ ہین وقتِ سخن گفتن لب شیریں و دندانش
تو گوئی دُرِّ عماں است در لعلِ بدخشانش
غرض از تشبیہ لب و دندانِ معشوق بہ دُرّ و لعل تزیینِ آں است۔
ششم آنکہ غرض از تشبیہ تقبیح باشد در نظرِ سامع سنائی در ہجو علمائے جاطلب
گوید۔ ؎
چو کمینہ شدند زبازیباں　　رنجہ دارند ہمچو خر مگساں
ہفتم آنکہ غرض از تشبیہ ندرتِ حضورِ مشبہ باشد در ذہن۔ انوری گوید

ع
آتش سیال دیدستی در آب منجمد
گر ندیدستی بخواه از ساقیانش ساغرے

حضور صورت آتش سیال در آب منجمد عادتاً ممتنع است۔

دریں اقسام کہ شمردیم غرض تشبیہ راجع بہ مشبہ باشد و گاہے بہ مشبہ بہ و ایں دو نوع است۔

اول آنکہ چیزے را کہ در وجہ شبہ ناقص باشد مشبہ بہ قرار دہند تا ادعائے کمال او را وجہے بدست افتد۔ چنانکہ حکیم ازرقی گفتہ۔ رباعی ع

آتش بہ سنان دیو بندت ماند
پیچیدن افعی بہ کمندت ماند
اندیشہ برفتن سمندت ماند
خورشید بہ ہمت بلندت ماند

دریں رباعی سنان و کمند و سمند و ہمت را مشبہ بہ ساختہ و غرض ازیں اثبات کمال ایں ہر چہار است۔

دوم آنکہ چیزے را کہ اہتمام مزید بہ شان او داشتہ باشند۔ مشبہ بہ سازند۔ جامی گوید ع

بس کہ در جان فگار و چشم بیدارم توئی
ہر چہ پیدا می شود از دور پندارم توئی

بدانکہ مشبہ بہ بالعموم در وجہ شبہ کامل مے باشد۔ اما چوں طرفین مساوی باشد آں را تشبیہ نخوانند بل تشابہ گویند۔
چنانکہ دریں شعر ع

یا شراب است اینکہ میریزم ز چشم
یا سرشک است اینکہ ازم در قدح

تقسیم تشبیہ باعتبار طرفین

واں بر چند قسم است۔

اوّل آنکہ طرفین مفرد غیر مقید باشند۔ چنانکہ تشبیہ رخسار با گل و تشبیہ علم
بہ نور۔

دوم آنکہ ہر دو مفرد مقید باشند۔ چنانکہ تشبیہ سعی بے سود بہ آہن سرد کوفتن
یا بہ نقش روئے آب۔

سوم آنکہ یکے مفرد مقید و یکے مفرد غیر مقید باشد۔ انوری گوید ؎

رخسارہ چو گلستانِ خنداں زلفین چو زنگیانِ لاعب

چہارم آنکہ ہر دو مرکب باشند و معنی مرکب بودن طرفین آں است کہ
ہر یک ہیئتے باشد از چند چیز فراہم آمدہ۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

دیدہ باشی عکس خورشید آتش انگیز از بلور از بلوریں جام عکس مے ہماں انگیختہ

پنجم آنکہ یکے مفرد و یکے مرکب باشد۔ چنانکہ ہمو گوید ؎

بلبلہ چوں کبکِ خوں گرفتہ بمنقار کز دہنش نالہ حمام بر آید

ششم آنکہ ہر دو متعدد باشند و ایں دو صورت دارد۔ ملفوف و مفروق
ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ اعنی اللوامع

گوید۔
ع

تا فتنہ زلف و شگفتہ رخ و زیبا قدِ او مشک سارا و گل سوری و سر چمن است

و مفروق آن است کہ یک مشبہ با یک مشبہ بہ ذکر کنند و باز یکے دیگر در مقابل او کمال اسمعیل گوید
ع رباعی

رویت دریائے حسن لعلت مرجان زلفت عنبر صدف دہن دُر دندان
ابرو کشتی و چین پیشانی موج گرداب بلا غبغب و چشمت طوفان

ہفتم آنکہ یکے واحد و یکے متعدد باشد۔ پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد بود آں را تشبیہ جمع خوانند۔ و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ مثالِ اوّل جامی
گوید۔
ع

عارض است این یا قمر یا لالہ احمر است این یا شعاع شمس یا آئینہ دلہا است این

و مثالِ دوم
ع

روئے رقیب و حالِ من و روز و زلفِ یار این ہر سہ تیرہ چوں شب تاریک بے قرار

تقسیم تشبیہ بہ اعتبار وجہ شبہ

و این بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بر طریقِ تمثیل آرند و آں تشبیہی است کہ وجہ شبہ در آں از چند چیز منتزع باشد تفصیل این در جائے دیگر گویم

شدہ وآنچہ دریں مقام ناگریز است از دانستن آن آن است کہ صاحب اسرار البلاغت گفتہ کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد نہ حسی وآنچہ در آں وجہ شبہ حسی باشد آں را تشبیہِ متضمن تمثیل گویند واز عبارتِ صاحبِ مفتاح ومطول چناں بوضوح مے پیوندد کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل حسی وعقلی بر ہر دو طریق مے آید۔ بنابریں بقول صاحب اسرار البلاغت دریں شعر حکیم سنائی ؎

زاں از و خصم او فزوں تر بود — کہ خرد را امام حیدر بود

مرد را چوں زپس بود خورشید — سایہ بیشی بر و کند جاوید

وجہ شبہ ہیئتِ شخصے است کہ نور از پس وظلمت در پیشا پیش او بود وایں مرکب منتزع از چند چیز واز حسیات است تشبیہ تمثیل نخواہد بود۔ بل تشبیہ متضمنِ تمثیل است وبقول صاحبِ مفتاح ومطول تشبیہ تمثیل است ودریں دو شعر نظامی ؎

نظر کردم ز روئے تجربت ہست — خوشی ہائے جہاں چوں خارش دست

کہ اول دست لے اخارش خوش افتد — بآخر دست در دست آتش افتد

وجہ شبہ امرے است کہ آغازش مرغوب وانجامش ناگوار باشد۔ وایں مفہوم امر عقلی است پس اطلاقِ تشبیہ تمثیل بر آں بر ہر دو قول صحیح باشد۔

نوع دوم غیر تمثیل وآں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں مرکب از چند چیز نباشد بلکہ واحد بود یا متعدد وامثلۂ آں در بحث وجہ شبہ سابقاً مذکور شد۔

نوع سوم تشبیہ مجمل و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ درآں مذکور نہ بود۔ و
دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود برہمہ کس چوں تشبیہ شجاع با شیر
وگاہے خفی کہ غیر از خواص آں را در نیابند۔ خاقانی گوید ؎

بے نضج دولت او سرسامی است عالم | کز فتنہ ہر زمانش بحران تازہ بینی

وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ سرسامی اختلال و برہم زدگی اوضاع است و
ایں در بادی النظر بر ہر کس ظاہر نیست و در تشبیہ مجمل گاہے باشد کہ وصف یا ہیچ
یک از طرفین مذکور نشود۔ خاقانی گوید ؎

از عارض و روے و زلف داری | طاؤس و بہشت و مار باہم

وگاہے وصف طرفین را ذکر کنند۔ رودکی گوید ؎

چاکر انت بگہ رزم چو خیاط اند | گرچہ خیاط نیند اے ملک کشورگیر
بگز نیزہ قد خصم تو مے پیمایند | کہ ببرند بہ شمشیر و بدوزند بہ تیر

لفظ گز و پیمودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و
شمشیر و تیر ملائم مشبہ وگاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کنند عبدالواسع جبلی گوید ؎

خمیدہ قامت و رخ پر سرشک و دل پر نار
زجور گردوں بدخواہ تو چو گردوں باد

وگاہے وصف مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ؎

امتنانش چو قطرۂ باراں | کاول و آخرش بود چو میاں

چہارم تشبیہ مفصّل - و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں ذکر کنند

سلمان ساوجی گوید ؎

لغزد خرد ز لعلِ تو چوں از شراب پا لرزد و ملم ز چشمِ تو چوں از خمار دست

وجہ شبہ لغزیدن و لرزیدن است -

پنجم تشبیہ قریب مبتذل و سبب قرب و ابتذال چند چیز است آنکہ

وجہ شبہ واحد باشد یا آنکہ مشبہ بہ نسبتِ قریبہ با مشبہ داشتہ باشد مثلاً تشبیہ

کنار با سیب یا آنکہ مشبہ بہ اکثر در ذہن حاضر شود -

ششم تشبیہ بعید غریب - و اسباب بُعد و غرابت چند چیز باشد یکے

آنکہ وجہ شبہ متعدد یا مرکب از چند چیز بود - دیگر آنکہ مشبہ بہ را با مشبہ نسبتِ

بعیدہ باشد - چنانکہ مختاری گوید ؎

ابرِ سیاہ و برف سفید و زمینِ سبز طوطی ہمے پدید شد از بیضۂ غراب

ابر و برف را با زاغ و بیضہ مناسبتے نیست و یا آنکہ مشبہ بہ بندرت در ذہن

حاضر شود بہ سبب آنکہ از وہمیات یا از خیالیات باشد و یا آنکہ وجہ شبہ

مرکب عقلی باشد -

تقسیم تشبیہ باعتبار غرض

وآں بر دو قسم است۔ مقبول و مردود۔ اما مقبول آن است کہ در افادۂ غرض کامل باشد و مشبہ بہ در وجہ شبہ مشہور و مسلّم بود و مردود بالعکس آں۔

تقسیم باعتبار اداۃ تشبیہ

اگر اداۃ تشبیہ مذکور باشد آں را تشبیہ مرسل گویند والا تشبیہ مؤکد خوانند

تبصرہ

بدانکہ قوت و ضعف تشبیہ موقوف بر حذف و ذکر ارکان تشبیہ است۔ پس در تشبیہے کہ اداۃ و وجہ شبہ را حذف کنند قوی باشد بہ نسبت تشبیہے کہ در آں ہر دو یا یکے ازیں ہر دو مذکور باشد۔

صاحب کتاب المعجم گوید کہ تشبیہ کامل آں بود کہ معکوس تواں کرد یعنی مشبہ و مشبہ بہ را بہ یک دیگر تشبیہ تواں کرد۔ چنانکہ شب را بزلف و زلف را بہ شب و لعل را بہ ہلال و ہلال را بہ نعل۔ و ناقص تر تشبیہات

آن است کہ وہمی بود و آن را در خارج مثالے تصور نتواں کرد چنانچہ بعضے متعشقان نثورہ آتش را بہ دریائے پر از مشک تشبیہ کردہ است و درخشیدن آتش از میان انگشتِ سیاہ بہ موجِ زر سیال مانندہ کردہ و از شعرا ازرقی بدیں صنعت مُولع تر بودہ است و تشبیہاتِ نیک و بد بسیار کردہ و باز مے گوید کہ تشبیہ بر انواع است۔

اول تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلماتِ تشبیہ در و مستعمل باشد چنانکہ گویند ایں ہمچناں است یا بداں مے ماند۔

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حروفِ تشبیہ۔

سوم تشبیہ مشروط۔ آن است کہ حرفِ شرط در آں بکار برند چنانکہ بخاری گفتہ۔

ع

اگر مورے سخن گوید و گر موئے رواں دارد ۔ من آں مورِ سخن گویم من آں مویم کہ جاں دارد

چہارم تشبیہ معکوس۔ آں است کہ چیزے را بچیزے تشبیہ کنند بعد از اں مشبہ بہ را بوجہے با اول تشبیہ کنند۔ چنانکہ عنصری گفتہ

ع

ز سم ستوراں و گردِ سیاہ ۔ زمیں ماہ و روئے زمیں روئے ماہ

روئے زمین را از نشانِ نعلِ ستوراں بماہ تشبیہ کردہ است باز روئے ماہ را از کثرتِ غبار بزمین تشبیہ کرد۔

پنجم تشبیہ مضمر آن است کہ شاعر در بعضے از اوصافِ خویش تشبیہے مضمر

گرداند و مراد او از آں معنی تشبیہ باشد معزی گفتہ است۔ رباعی ؎

گر نورِ مہ و روشنی شمع تراست
پس کاہش و سوزش من از بہر چراست
گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت
در ماہ توئی مرا چرا باید کاست

ومقصودِ شاعر ازیں معانی تشبیہِ روئے دوست است بماہ و شمع۔
ششم تشبیہ تسویہ آں است کہ چیزے را در بعضے از اوصاف با چیزے برابر و مساوی کنند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

گفتم ز دل خویش دہاں سازمت اے ماہ گفتا نتواں ساخت ز یک نقطہ دہانے
گفتم ز تن خویش میاں سازمت اے دوست گفتا نتواں ساخت ز یک موئے میانے

دل و میانِ خویش را با موئے و نقطہ متساوی کردہ است۔
ہفتم تشبیہِ تفصیل آں است کہ بعد از تشبیہ چیزے بچیزے وجہِ تفصیل مشبہ بہ بیان کند۔ فرخی سنجری گفتہ است ؎

؟ بر قدِ تو گوئی سروے است درمیانِ قبا
بروے گفتی ماہست بر نہادہ کلاہ
چہ ماہ بود و چہ سرو و نہ ماہ بود نہ سرو
کمر نہ بندد سرو و کلاہ ندارد ماہ

وایں را جمع و تفریق خوانند۔

تشبیہ تمثیل

باید دانست کہ انتزاع وجہ شبہ از وصفے عقلی از دو صورت بیرون نیست

اوّل آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف است چنانکہ در تشبیہ

کلامِ دلکش باعسل۔ دریں مثال تشبیہ مستلزم تصویرِ حالتے است کہ آں را

بمیل طبع تعبیر مے تواں کرد و ہمیں را وجہ شبہ قرار مے دہیم کہ لازم حلاوت است

دوم آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف نیست بل در یں

صورت فعل بچیزے مخصوص متعدی باشد کہ مستلزم حکم خاص گردد۔ چنانکہ گوئی

فلاں نقش برآب مے کشد و آہن سرد مے کوبد پیدا است کہ نقش بر چیزے کشیدن

محلے است کہ اصل آں در آں چیز پایدار ماند۔ اما ایں معنی در آب متصور نیست

و چوں چنیں است فعل فاعل مستلزم معنی عبث خواہد بود و ہمیں حکم خاص است

وایں معنی نہ مجرد از وجود آب نہ مجرد فعل کشیدن مترتب گشتہ بل بہ اجتماع ہر دو امر

یعنی بہ تعدیہ فعل کشیدن بسوئے آب حاصل آمدہ چنانکہ در مثال چارپائے بروے

کتابے چند گذشت کہ فی الحقیقت ماخوذ است از آیہ یحمل اسفارا

و بریں طور قیاس کن در مثال آہن سرد کوفتن کہ فعل کوفتن متعدی

بچیزے مخصوص یعنی آہن است۔ واجتماع ہر دو معنی فعل عبث رم استلزام است وازہمیں قبیل است باد درمشت یا باد بدست بودن یا روغن قاز مالیدن وغیر ذٰلک۔

ازانچہ کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد نہ حسی وازیک جملہ یا بیش ازاں منتزع مے باشد وہرچند کہ آں را در عقلی بودن رسوخ بیشتر بود احتیاج آں بجملات کثیرہ ہم بیشتر خواہد بود قطعہ شیخ کہ دریں باب فصیح تر افتادہ بریں مدعا شاہد عدل است۔ قطعہ

گلے خوشبوئے درحمام روزے ۔۔۔ رسید از دست محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری ۔۔۔ کہ از بوئے دل آویز تو مستم
بگفتا من گلے ناچیز بودم ۔۔۔ ولیکن مدتے با گل نشستم
جمال ہمنشین در من اثر کرد ۔۔۔ وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

ایں قطعہ چنانکہ مے بینی متضمن است بر جملات کثیرہ بہ نحویکہ از اجتماع آنہا یک کلام مربوط مسلسل حاصل و در حصول مقصود تشبیہ ہر یک را مدخلے است کہ اگر یکے را از آنہا ساقط کنی مقصود تشبیہ باطل گردد۔ وہم ناگزیر است از ترتیبے کہ متکلم آں را در نظم جملات ملحوظ داشتہ۔ چہ انتزاع وجہ شبہ ازاں بے اعتبار ترتیب متکلم صورت نہ بندد۔ مشبہ دریں مثال ذات متکلم است کہ بہ فیض صحبت ممدوح بذرۂ عزت ترقی گشتہ و مشبہ بہ چیزے

است حقیر و خسیس یعنی گِل بالکسر که به ملابست گُل بالضم بمدارج شرف ارتقا یافته و وجه شبه حصولِ سرمایهٔ سعادت است مر شئ حقیر و خسیس را بواسطهٔ حسنِ تربیت شریفے ۔ و ایں وصف مفہوم عقلی واحد است که از مرکب و نظمِ جملات متعدده بطریقِ لزوم انتزاع یافته توضیحش آنکه متکلم مے گوید که گلے سرشوے در حمام که محلِ استعمالِ گل مے باشد روزے از دوستے بدستم افتاد از بوئے خوشش مشامِ جان مرا چناں معطر ساخت که از خود برفتم گفتم که مگر ایں مشک است یا عنبر به تحیر فرو شدم (حرفِ تردید متضمن معنی تحیر است) ناچار ہمہ رااں حالت بزبانِ حالی از وے پرسیدم که من در کشفِ کیفیت بوئے خوشت فرو مانده ام آخر تو خود بگو که ایں سرمایهٔ دل آویزیٔ نکہت که مشامِ جان مرا معطر ساخت از کجا بدست آوردهٔ گفت که من ہماں خاکِ نژند ہستم که در پائے کس و ناکس پامال می شدم و ہیچ سرمایهٔ خوبی با خود ندارم اما از فیضِ صحبتِ گُل سر رشتهٔ سعادت بدست آورده ام تا امروز بدیں رتبه فائز گشتم ۔

مے بینی که اگر سلسلهٔ ربط و التیام ایں تقریر را از ہم بگسلند حصولِ مقصود متکلم که او مردِ نا اہل و خامل الذکر بود امروز بحسن تربیتِ حضرتِ ممدوح در ابنائے جنس سرِ عزت و افتخار بر آسماں مے افرازد ۔ امکان ندارد ۔ در بابِ تمثیل امر یکه شائسته ایں اسلوبِ لطیف است آں است

تمثیل کلامے باید کہ از دریچۂ گوش سامعین در آمدہ حلقۂ اثر بر در نہاں خانۂ دلہا کوبد تا غائتے کہ گماں برند کہ کلام معجز نظام اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا در حق تشبیہ و تمثیل ورود یافتہ۔ و ہم باید کہ شاہد مقصود را بہ پیرایۂ حشمت و شوکت لفظ و معنی آراستہ در نظر سبک روحانِ پاکیزہ منش جلوہ دہد چہ بسا افتادہ کہ حکمائے وقت پسند معنی ارجمند را بہ تمہید قیاس منطقی و برہانِ عقلی بر مسترشدانِ حقیقت طلب آں قدر افادہ معانی لطیفہ نکردہ اند کہ یک سالکِ مسالکِ حقائق بہ اشاراتِ تمثیلیہ بر راہ روانِ وادئ تحقیق افادہ کردہ سرِ ایں معنی آں است کہ حقائقِ عقلیہ اکثر بہ فہم ناقص فطرتاں بہ اذیالِ آں تمسک جستن نتوانند بہ لباس محسوسات جلوہ دادن نظر بہ تسہیلِ تفہیم مخاطباں اقرب الی الصواب می نماید چہ مجمل تجربہ و مشاہدہ جز محسوساتِ خارجہ چیزے دیگر نتواند بود و ازیں جاست کہ محسوسات در طبائع عامۂ ناس بیش از معقولات موثر افتادہ۔ بنا بریں اسلوبِ تمثیل کہ در آں امرے معقول را بصورتِ محسوس وا نمایند در ہر مقامے کہ استعمال یابد در نفوس وقعتے عظیم پیدا کند نظر بہ ضرورتِ مقام امثلۂ چند حوالۂ قلم است حکیم خاقانی گوید

ؔ

خصمت ز دولت بے نوا و انگہ درست کردہ رہا

چشمش بدر دو تو تیا بر باد نکبا داشتہ

دریں مثال وجہ شبہ بودن شخصے است بحالتے احتیاج چیزے کہ او را

ازاں گزیر نیست و با ایں احتیاج آں را رائگاں از دست داده باشد- وہم
او گوید در مقام ہجو حسّاد پرفساد ؎

نشاید بُرد انده جز بانده نشاید کوفت آہن جز بآہن

مصرع ثانی چنانکه دانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل -
و سعدی در مقام تربیت اطفال گوید ؎

ہر که در خردیش ادب نکنند در بزرگی فلاح ازو برخاست

چوب تر را چنانکه خواہی پیچ نشود خشک جز بآتش راست

وجه شبه ازاں ظاہر تر است که محتاج تفصیل باشد- غنی کشمیری گوید

برتواضعہائے دشمن تکیه کردن ابلہی است ؎

پائے بوس سیل از پا افگند دیوار را

و میرزا صائب استعطافاً از ایران زمیں به نواب جعفر خان دستور اعظم
حضرت خلد مکان مے نویسد ؎

دور دستاں را به احساں یاد کردن ہمت است

ورنه ہر نخلے بپائے خود ثمر مے افگند

نواب ممدوح پنجہزار اشرفی در وجه صلۂ ایں شعر به میرزا ارسال داشت
نظامی در حسرت ایام جوانی و نکوہش پیری و ناتوانی مے گوید ؎
چو بادِ خزانی در افتد به باغ زمانه دہد جائے بلبل به زاغ

بالجملہ در امثلہ مسطورہ بتامل تمام باید نگریستن کہ چہ طور اسلوب تمثیل درمواضع مختلفہ معنی مقصود را از جائے بجائے میکشد۔ وعارض شاہد معنی ا بغازۂ استعجاب مے آراید والحق کہ بدیں اسلوب لطیف کہ معنی سحر حلال ہمیں است دلہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل دہند۔

دریں مقام نکتہ ایست شگرف کہ جز فصحائے بلاغت شعار دیگران را برآں دست رس نیست ما در ضمن مثالے برآں آگاہ مے سازیم۔ سعدی گوید۔

۵

قرار در کف آزادگان نگیرد مال　　نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غربال

دریں شعر مصرع اول از دو مشبہ خبر مے دہد و در مصرع ثانی برائے یک مشبہ دو مشبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آن است کہ مال در کف آزادگان قرار نمے گیرد چنانکہ صبر در دل عاشق و آب در غربال۔ اما مے بینی کہ متکلم ہوشی کلام در تبلیغ معنی مقصود چگونہ اعجاز ید بیضا بکار بردہ یعنی اداۃ تشبیہ بنحوے ساقط کردہ کہ سامع را مطلقاً شائبہ از ایہام تشبیہ بخاطر خطور نمے کند۔ وہر سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصف عدم قرار بہ یک جہت متصف نمودہ تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتواں کردن واگر در مصرع ثانی مے گفت چو صبر در دل عاشق چو آب در غربال کلام از حیز بلاغت خارج مے افتاد وایں اسلوب در ادائے معنی مقصود مؤثر تر افتد۔ بخلاف اسلوبے

کہ بر ذکر ادات تشبیہ مشتمل باشد چہ دریں صورت مبالغہ را در ادائے معنی مقصود
دخلے زائد نباشد چنانکہ ہم او گوید ؎

دیدۂ اہلِ طمع بہ نعمتِ دنیا　　پُر نشود ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم

دریں شعر جملہ ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم پُر نشود بر سبیل تمثیل بجائے مشبہ بہ ذکر
یافتہ لاکن ذکر ادات تشبیہ معنی مقصود را از مقام مبالغہ در وصف باز داشتہ۔
وہم پوشیدہ نماند کہ در عمل اسلوب تمثیل باید کہ میانِ ممثل و ممثل لہ در
اکثر امور جزئیہ متعلقہ ہر دو تطابقِ کلی باشد۔ وہر چند کہ ایں تطابق زائد باشد
تشبیہ تمثیل را در افادہ معنی مقصود قدمے راسخ باشد۔ چنانکہ در مثال سابق
مشبہ یعنی ممثل لہ دیدۂ اہل طمع واقع شدہ لیکن نہ مجرد دیدۂ اہل طمع بل ازاں
جہت کہ بہ نعمتِ دنیا پُر نے شود ۔ ہمچنیں مشبہ بہ یعنی ممثل کہ چاہ است ازاں
جہت ماخوذ است کہ بہ شبنم پُر نمے گردد و میانِ ممثل و ممثل لہ ہر دو تطابق
متحقق است۔ توجیہش آنکہ گدایانِ طامع حبہ حبہ و قراضہ قراضہ زر وسیم
بگدیہ گرد مے آرند۔ و با ایں ناواشتنی آتش حرص وطمع ایشاں نمے میرد۔
و ایں حالت مشابہ بحالت چاہے است کہ کسے خواہد آں را بقطرہ قطرہ
شبنم پُر آب کند۔ و ایں امر عادتاً امکان ندارد۔

دربیانِ تشبیہ اصلے از اصولِ علم بیان بیشتر ازیں ذکر یافتہ کہ ہر
چند در طرفینِ تشبیہ تباعد نوعی و تغایر جنسی متحقق باشد تشبیہ از حضیض ابتذال برآمد

باوجِ ندرت وغرابت جلوہ گر مے آید و اوقع فی النفس بودہ موجبِ استحسانِ سامع مے گردد زیراکہ دریں صورت ورمعنی مقصود حقیقیے پدید آید کہ سامع را گمانِ آں مے رود کہ چیزے از جائے ظہور یافتہ کہ اصلاً مظنۂ آں نبودہ و ہمیں معنی باعث براستعجابِ زائد مے افتد۔ خاقانی گوید ؎

ابر از ہوا بر گلِ چچاں مانند بزنگی دائگاں

درکام رومی بچگاں پستانِ شیر انداختہ

دریں شعر ابر مشبہ و زنگی دایہ مشبہ بہ و ہمچنیں گل مشبہ و رومی بچہ مشبہ بہ واقع شدہ و میانِ طرفین ہر دو تشبیہ تباعد نوعی و تغایر جنسی بدرجۂ غایت متحقق است بدر چاچی گوید ؎

چو ودش از سقفِ مینا رنگ طشتِ زرنگار افتاد

فلک راکاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

دریں شعر آسمان مشبہ و سقف مینا رنگ مشبہ بہ ہمچنیں آفتاب مشبہ و طشتِ زرنگار مشبہ بہ و نجوم مشبہ و کاسہائے نقرہ مشبہ بہ و تاریکی شب مشبہ و دریائے قار مشبہ بہ واقع شدہ و تباعد و تغایر میانِ طرفین تشبیہ بروجہ اتم ثابت است بہ نہجے کہ اتصال ہر دو از قبیل جمع بین المتغایرین است و استنباط وجہ شبہ از ہر چہار تشبیہ چناں مے نماید کہ اصل و فرع مظنۂ آں نبودہ است و ازیں روے در امر تشبیہ نوعے از غرابت روے دادہ

صائب گوید۔ ؎

زہرِ خشمش میانِ خندیدن ہمچو بادام تلخ در شکر است

متکلم دریں شعر زہرِ خشم و شیرینیٔ خندہ را دریک جا جمع نمودہ کیفیت ثالثہ پیدا کرد۔ و آں را مشبہ قرار دادہ و بادام تلخ و شکر را دریک جا جمع ساختہ کیفیت ثالثہ را مشبہ بہ تجویز نمودہ۔

و چوں ایں قضیہ ممہّد گشت مے گوئیم کہ ہر گاہ ایں اصل مطلق تشبیہ را از ابتذال بغرابت مے کشد در تشبیہ تمثیل کہ مبنی بر قوّت تاثیر و متکفل توضیح مقصود تشبیہ مے باشد چہا نقشہائے معنیٰ دل آویز کہ بر صفحہ خاطر سامع نخواہد بست شعر حکیم سنائی بہ تصدیق ایں مدعا شاہد عدل است ؎

نکند عشق نفسِ زندہ قبول نکند باز موشِ مردہ شکار

مراد از نفسِ زندہ نفسِ امّارہ است کہ علی الدوام در طلب حظوظِ حیوانی و حصولِ مشتہیاتِ جسمانی مستغرق بودہ از لذتِ معانی و معارف محروم مے ماند و مصرعِ ثانی بر سبیل تشبیہ تمثیل آوردہ و عشق را با باز بلند پرواز و نفسِ زندہ را با موشِ مردہ تشبیہ دادہ و ہر چند کہ جہات زندگی و مردگی مختلف است اما در بادی النظر چناں مے نماید کہ دو امرِ متضاد را در یک محل جمع نمودہ و ایں معنی خالی از غرابت نیست و مقصود تشبیہ تذلیل و تحقیرِ نفسِ امارہ است بہ حیثیتے کہ قابلیت عشق ندارد و چہ ذلت و حقارت

بیش ازیں خواہد بود کہ آں را موش دانموده و موش را مرده قرار داده تا بدانند کہ موشِ مرده اہلیت آں ندارد کہ شاه باز اوجِ علوہمت آں را بصید برگیرد۔

امثال چنانکہ معلوم است در ہر قومے و در ہر زمانے مطرداً رواج داشتہ و ترقیہ شؤونِ مدنیتِ قومے معیارِ لطافت و غرابت آں است و در توضیحِ غرضِ متکلم و خاطر نشاں بودنِ آں امثال را دخلے تمام است گوئی ایرادِ مثل در کلامِ بلیغ حکم دعوے دارد کہ بہ حجت و برہان آں را باثبات رسانیده باشند تازیاں را امثال بسیار است و علمائے عربیت در شرح و تحقیق مآخذ و محل استعمال آں کتب تالیف نموده اند۔

ایرادِ مثل را در کلام محلے است کہ تعیین آں موقوف بر رائے متکلم بلیغ است بسا باشد کہ در آغازِ کلام ذکر آں کنند و ما سیق لہ المثل را بعد ازاں مبرہن سازند و ہم در اثنائے کلام تا ما قبل را با ما بعد ربطے پدید آید و گاہے باشد کہ در عجز کلام ایراد نمایند و کلام را بر آں منقطع سازند۔ اما لابد است کہ مثل را در الفاظ واضعِ آں ایراد کنند و در تغییر فعل بر جمع و مفرد و مذکر و مؤنث آں تغیرے جائز ندارند زیرا کہ مقصد از ایرادِ مثل اخذِ مفہوم آں است خصوصیتِ مورد را اعتبارے نہ نہند بل معنی عام را بطریق مفہوم کلی اخذ نمایند۔

واضعِ مثل ہر دوے حکیم و شاعر باید تا مفہوم ماخوذ از آں مشعر از عبرتے

وحکمتے باشد کہ نزدکافۂ ناس مسلم باشد۔ وضعِ مثل مبنی بر اصول تشبیہ است چنانکہ پیشتر ازاں در تشبیہِ تمثیل شرح دادہ آمد۔

پیشتر در بیانِ تشبیہ گفتہ ایم کہ طبیعتِ انسانی چیزے را کہ بعد از مشقت وتعب بسیار بدست آرد ہر آئینہ آں را قدر و منزلتے بیش مے نہد و در تمثیل چنانکہ مقرر است وجہ شبہ عقلی مے باشد و تا میانِ ممثل و ممثل لہٗ تطابق در اکثر امور جزئیہ قرین فہم سامع نگردد انتزاع وجہ شبہ صورت نہ بندد و ادراک تطابق میانِ ہر دو بعد از غورِ عمیق و فکرِ دقیق بدست افتد و چوں ادراکِ تطابق متحقق گردد ادراک وجہ شبہ بسہولت میسر آید تا موجبِ انشراحِ خاطرِ سامع افتد و عملِ فکر و رویتِ نظر بہ موادِ مختلفہ متفاوت و بعض نسبت بہ بعض دیگر آسان و دشوار مے نماید۔

دریں مقام اشکالے است کہ دفع آں ضروری است۔ تقریرش آنکہ عملِ فکر و رویت در لغز و تعمیہ ہم بکار است باید کہ ہر دو را از بابِ بلاغت شمارند یا آنکہ ہر دو منافیِ بلاغت اند۔ زیرا کہ از قبیل تعقید معنوی بودہ ذہن سامع را مشوش و مختل مے سازند و حل آں بریں منوال است کہ مراد از فکر و رویت دریں مقام نہ آں است کہ ذہن سامع را در تشویش و اختلال اندازد و طبیعت را پراگندہ سازد۔ بل مراد آں است کہ فکر و رویتے بیش ازاں بکار است کہ در ادراکِ معنی سادہ معمول است و مثال صاحب

لغز و تعمیه در احتمالِ مشقت و تعب که در عقد و حل آں روئے دہد مثال
غواصے است که جانِ عزیز را در معرضِ خطر افگند و مشتے از خرمہرہ بدست
آرد۔ و براستی که اگر در ادراکِ معانی لطیفه و حقائق شریفه احتیاج به
مزید فکر و رویت نمے افتاد فرقے میانِ کلامِ بلیغ که بحسنِ نظم ترکیب یافته
و میانِ ہرزہ سوقیاں و ژاژ روستائیاں که از اصواتِ حیواناتِ عجم
اثرے بیش ندارد نمے بود مخاطبِ لبیب و ذکی را در سخن فہمی و قیقه رسی
کلام با مخاطبِ کودن و بلید فرقے دست نمے داد۔ کلامِ معقد را که وقعتے
نمے نہند نه ازاں است که در ادراکِ معنیش ذہن را حاجت بتامل و
تفکر زائد در کار است بل ازاں جہت که در راہِ فہمِ معنی سنگِ راہ
بودہ مخاطب را از ورود بمنزلِ مقصود باز مے دارد۔ گوئی پیکِ اندیشه
را در خار زارے میکشد تا بے صعوبت گامے بر ندارد۔ فصحا ایں کلام
کلام را در میزانِ بلاغت بچیزے نه سنجند۔ نظامی باآں دسترسِ معنی سرہ
که او را مسلم داشته اند۔ در مثنوی سکندر نامه بعضے از اشعار را چناں
معقد ساخته که شراح را در پیچاپیچ حیرت انداخته و ایشاں در حل آں
بتوجیہات رکیکه و تاویلات بارده پرداخته اند۔ بلے گفته اند آنچه گفته اند
اما بمقصد نظامی پے نبردہ۔ و حالِ کلامِ ملخص و فصیح برعکسِ کلامِ معقد
است چه ذہنِ سامع را بمجردِ شنیدن آں شاہراہے فراخ پیش روئے

نظر مے آید۔ واگر جائے پیچ وخمے در راہ افتد متکلم بہ نشان دادن منزل علامات و امارات نصب مے کند بہ نحویکہ ہیچ گونہ کلفتے وصعوبتے بدو عاید نگردد۔

واکابر علمائے بیان گفتہ اند کہ کلام ملخص موجب سرور و انشراح خاطر مے باشد وجاحظ کہ از ائمہ اصحاب عربیت است فصلے مستقل درباب نظر وفکر در کلام فصیح وبلیغ آوردہ۔ وگفتہ کہ سبع را از دریافتن صید وبہیمہ را از حصول علف آنقدر لذت نیست کہ ملوک را از ظفر بر اعداء وعلماء را از انکشاف اسرار ومعارف کتاب اللہ بعد از فکر درویت۔

از ماسبق دانستہ باشی کہ ائتلاف میان دو چیز متغایر الجنس موجب غرابت تشبیہ مے باشد اما زنہار گمان نبری کہ متکلم در امر تشبیہ چیزے را از خود بداں منضم مے سازد کہ موجب غرابت باشد وآں چیز قبل از عمل تشبیہ درآں موجود نبود حاشا وکلا بل عمل متکلم بیش ازیں نیست کہ دو چیز متغایر الجنس را کہ پیش از عمل تشبیہ امرے مشترک در ہر دو ثابت وقائم بود ائتلاف مے دہد۔ ومثال متکلم مثال آں صائغ نزدست است کہ در ساختن حلی لوازم کمال صناعت را بکار بردو آں را در خوشنما ترین صورتے جلوہ دہد آیا گماں مے بری کہ اگر در اجزائے آں حلیہ اعتدالے کہ ضروری است پیش از ترکیب درآں موجود نبود آں حلیہ بوضع

عجیب و بہیئتِ غریب بمعرضِ نظارہ مے آمد؟ و یا مثالش مثالِ غوّاصے
است کہ گوہر شاہوار از تہِ بحرِ زخّار بچنگ فرا آرد آیا غوّاص را بیش
از اجرتِ غوّاصی استحقاقے زائد مے ہنی جا بلے باید تا بہائے گوہر نتیجہ
مشقتِ غوّاصی قرار دہد۔ خوبئ گوہر در نفسِ گوہر است نہ در غوطہ زدنِ
غوّاص۔ ہمچنیں حسن تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل بیش از عملِ تشبیہ
موجود مے باشد کہ بر دیدۂ کور باطناں جلوہ نمے دہد۔ متکلم بلیغ کہ چشم بصیرتش
بکحلِ معرفتِ حقائق روشن است آں را در مے یابد و ہمیں قدر سزاوار
تحسین و آفرین مے گردد و الا او را بیش از ائتلاف میانِ فرع و اصل
در وے تصرفے زائد نباشد۔ و مناطِ غرابتِ تشبیہ آن است کہ باشدتِ
اختلافِ طرفین میانِ ہر دو شدتِ ائتلاف رُوے دادہ و بس۔

تبصرہ

در ما سبق ذکر یافت کہ در فہمِ وجہِ شبہ گاہے احتیاج بمزید تامل
نمے افتد بل بمجرد استماع در ذہنِ مخاطب حاضر آید و گاہے در ادراکِ آں
توقفے روئے دہد بنا بریں دریں مقام دو اعتبار است کہ تعہد و تحفظ آں متکلم
بیان را خیلے سودمند مے افتد یکے آنکہ ادراکِ اجمالی از ادراکِ تفصیلی
اسبق الی الذہن است و وجہِ شبہ در نظرِ اول بطریقِ اجمال مدرک می

شود ودر نظرِ ثانی بطریقِ تفصیل و به ہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحابِ عربیت گفتہ اند النظرۃ الاُولیٰ حمقاء واین معنی نہ ہمیں در حقِ حاسۂ بصر مسلم داشتہ اند بل نسبت بجمیع حواس صحیح ومعتبر است۔ بنا بریں دراد راکِ اجمالی مستمعین متساوی الاقدام باشند ودر ادراکِ تفصیلی ہر فردے از ایشاں حیثیتے جداگانہ دارد وبعض را بر بعض مزیتے باشد کہ میانِ ایشاں تفاوتِ عظیم بود۔ وچوں ایں تفاوت در محسوسات خارجہ بے شائبۂ شبہتے مشاہدہ مے رود در معقولات صرفہ کہ مجالِ وسعتش را نہایتے نیست بدرجۂ اتم واکمل متحقق است وہر چند کہ در ادراکِ تفصیلی مبالغہ در دقت بکار آرند احتیاج بہ فکر ورویت بیشتر افتد وبدیں سبب موجبِ توقف زائد باشد مثلاً در تشبیہ اخگر کہ از چقماق بیروں آرند باچشم خروس کہ از رنگہ تفصیل وخصوص احتیاج بتفکر مزید دارد۔ ومراد از تفصیل آن است کہ اوصاف متعددہ چیزے را دریک جا ملحوظ داشتہ در کیفیت یگاں یگاں بتامل تام وانگرند۔ وبعض را از بعض دیگر امتیاز دہند تا تطابق میانِ طرفین تشبیہ وجہ کمال حاصل آید

اما بیانِ اعتبارِ دیگر آن است کہ حضورِ چیزے در ذہن بطریقِ دوام موقوف است بر دوامِ احساسِ آں بحاسۂ کہ متعلق بداں است و بالعکس اگر آن چیز بطریقِ ندرت محسوس شود حضورِ آں نیز در ذہن متوقف باشد و بعد از تامل مستحضر گردد۔ وبہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحاب عربیت

گفتہ اند۔ ماغاب عن العین فقد غاب عن القلب وبالجملہ مدار ابتذال وغرابت تشبیہ بر قلت وکثرت مشاہدہ چیزے است وبہمیں نسبت قلت وکثرت مشاہدہ سرعت وبطوء ادراکِ وجہ شبہ روئے دہد۔ بدر چاچی گوید۔

چو دوش از سقفِ مینا رنگ طشتِ زنگار افتاد
فلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

در مصرعِ ثانی کاسہائے نقرہ و دریائے قار ہر دو مشبہ بہ ستارہائے روشن و تاریکی شب مشبہ واقع شدہ۔ ووصفِ مشترک میان طرفین ہر دو تشبیہ ظہورِ چیزے مستدیر و معین المقدار و درخشندہ است در فضائے منبسط و تاریک وچوں ایں معنی مشتمل است بر تفصیل وخصوص محتاج مزید فکرت ورویت است۔ مولف راست

ہوا قیر گون و درخش سناں   شبے بود گفتی کواکب فشاں

درخشِ نیزہا کہ در غبارِ سیاہ تابان است مشبہ وشبِ تاریک کہ شہب ثواقب در آں مے ریزد مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراکِ کمال وصف محتاج مزید تامل است چہ صحت ادراکِ وصف را ہمیں تصورِ درخشِ نیزہ وتصورِ غبارِ سیاہ کفایت نمے کند۔ بل انضمامِ ہیاتِ حرکات متفرقہ نیزہا کہ در اطرافِ مختلفہ معرکہ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا وبعضے

دیگر بزیر و بعض بسوئے چپ و بعض در جانبِ راست و بعضے بوضع مستقیم دیدہ مے شود با ہر دو تصورِ مسطورہ بالا ہم ضروری است و ہیئتے حاصلہ مرکبہ کہ متخیلِ نظارگیان باشد وجہ شبہ خواہد بود۔

فرق میان تشبیہ و تمثیل

پوشیدہ نماند کہ مفہوم تشبیہ اعم است از تمثیل تا مے تواں گفتن کہ ہر تمثیلے تشبیہ مے باشد نہ بالعکس و تمثیل درحقیقت نوعے از تشبیہ است چہ ہیئتِ حاصلہ میانِ فرع و اصل یعنی طرفینِ تشبیہ بیک نمط مے باشد اما در تشبیہ طرفین حقیقتاً مفرد مے باشند یا تاویلاً و وجہ شبہ گاہے مفرد باشد وگاہے متعدد و گاہے مرکب و در تمثیل مشبہ امرے جزئی است کہ فردے از مفہومِ کلیِ مشبہ بہ مے باشد۔ و مشبہ بہ مفہوم کلی مے باشد مشتمل بر حکمے کہ در طبقات عامۂ ناس یا در جماعتِ مخصوص رواج یافتہ در صحت آں ہمگنان متفق باشند تفصیل ایں اجمال آنکہ وجہ شبہ گاہے باشد کہ آں را از یک چیز انتزاع کنند چنانکہ کلامِ دلکش را با عسل تشبیہ کنند وجہ شبہ دریں جا از وصفِ حلاوت منتزع است چہ حلاوت خود وجہ شبہ نتواند بودن بل وجہ شبہ امرے است کہ لازم عسل است و آں میل

طبع است کہ بر احساسِ قوتِ ذائقہ مترتب مے گردد ہمیں یک جہت میان کلام دلکش و عسل بالاشتراک موجود است و گاہے باشد کہ وجہ شبہ منتزع از امور متعددہ مے باشد کہ باہم مقترن باشند و از اقترانِ آنہا حالتے حادث گردد کہ در صورتِ افراد متصور نیست۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

نہ محقق بود نہ دانشمند چارپائے برو کتابے چند

درین مثال وجہ شبہ از احوالِ بہیمہ انتزاع یافتہ توجیہش آنکہ بہیمہ کتبِ علوم و فنون را کہ ذخیرۂ علم و حکمت و نتیجۂ عقول اصحابِ دانش و فرہنگ است بر پشت مے بردو با این او از فہم آں و از عمل بر مقتضائے آں حظے ندارد۔ وجز از رنج و تعب زائد کہ در کشیدنِ بار پدید عائد می گردد حاصلے ندارد یعنی خشت و سنگ و کتبِ دانش و فرہنگ در حق وے یکسان است۔ پیدا است کہ این مفہوم ہمیں از امرِ واحد مثل بہیمہ یا کتب منتزع نیست بل از مجموعِ امور متعددہ کہ عبارت است از وجودِ کتب و مشتمل بودن آں بذخائر علم و حکمت و وجود بہیمہ و حاصل بودن آں بارِ کتب را کہ اجتماع و اقترانِ این ہمہ اشیاء موجب انتزاعِ وجہ شبہ گردیدہ و ازیں جاست کہ علمائے این فن ماخذِ وجہ شبہ را دریں تشبیہ ہیئتے مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقترانِ امور مجتمع مذکورہ حاصل آمدہ۔ اگر این اجتماع و اقتران را از میان برداریم انتزاعِ وجہ شبہ متصور نہ باشد

وازہمیں قبیل است شعر او ؎

درشتی و نرمی بہم در بہ است ۔ چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

چہ اگر درشتی و نرمی ہر دو را اجتماعاً نگیرند حصولِ وجہ شبہ مقصور نیست اما در بعضے از موادِ تشبیہ بر عکسِ ماسبق اگرچہ وجہ شبہ از امورِ متعددہ منتزع باشد لاکن برائے انتزاع بہ حصولِ ہیئتے مخصوصہ احتیاج نے افتد۔ چنانچہ دریں شعر ؎

بے تو چو شمع کردہ ام گریہ خندہ کارِ خود ۔ گریہ بحالِ دل کنم خندہ بروزگارِ خود

وجہ شبہ از اجتماع گریہ و خندہ منتزع است لاکن اگر اجتماع ہر دو را اعتبار نکنند و ہر یک را از دیگرے علیحدہ دارند و گویند بے تو ہمچو شمع گریہ میکنیم در صحت تشبیہ خللے رہ نیابد و تشبیہ بصورتِ دیگر کہ غیر مقصودِ شاعر نیست حاصل آید اما بر جائے خود صحیح است۔ لاکن در مثالِ ہیمہ کہ سبق ذکر یافت نتواں امور مجتمعہ را از یک دیگر جدا کردن ورنہ مقصودِ تشبیہ باطل گردد فافہم۔

بدانکہ قومے نیستند کہ در مجاریٔ محاوراتِ خود استعمال تشبیہ و تمثیل

نکرده باشند وضرورتِ ایں ہردو ازاں مسلم تر است کہ درصددِ اثباتِ آں بایرادِ حجج وبراہین احتیاج افتد۔ وچوں عملِ تمثیل بجدا فیرہ مبنی بر عملِ تشبیہ است مناسب مے نماید کہ نخست بشرح بعضے از نکاتِ تشبیہ پردازیم۔

باید دانست کہ لطافتِ عملِ تشبیہ موقوف است بر حسنِ مدنیتِ قومے۔ زیراکہ ہرچند مناظرِ بہیجہ فطریہ در تقلباتِ احوال پیشِ نظرِ آں قوم باشد آثارِ آں بر صفحاتِ قوتِ متخیلۂ ایشاں بروجہِ لطیف وہیئتِ پاکیزہ نقش مے پذیرد۔ اما کمال ونقصانِ تاثیر موقوف است بر لطافت وکثافت قوی طبیعۂ آں قوم وایں امریست دائر مع المدنیت یعنی ہرچند کہ لوازم ترقیہ مدنیتِ قومے بیشتر بود قدم ایشاں در عرصۂ عمل بیشتر گوئی کمال مدنیت وکمالِ قوتِ عمل ہردو متساوی الاقدام اند واز جملۂ لوازم مدنیت جودتِ ادبیاتِ آں قوم است در اثنائے محاورات وجودتِ ادب در لطافتِ تشبیہات واستعارات است اما زنہار گماں نبری کہ ہمیں خوبی تشبیہ واستعارہ نزدِ فصحا وبلاغت شعار موجبِ کمال مے باشد مادامے کہ شاہدِ معانئ نفس الامریہ در لباسِ الفاظِ دلکش جلوہ گر نباید زیراکہ ایں خوبی امرے است مضمر فی النفس متقدمین عجم را شیوہ ایست کہ سخنِ ایشاں از رنگ وبوئے تکلف وتصنع عاری است ومتاخرینِ ایشاں در ایجادِ تشبیہات واختراعِ استعارات سحر سامری بکار بردہ اند بل آفتاب را ید بیضا نمودہ اما معنی نفس الامری را چنداں ملحوظ

نداشته اند متقدمین را سادگی الفاظ و متانت معانی هر دو حاصل است و همت متاخرین برنگینی عبارات و شوخی تشبیهات و لطافت استعارات مقصور عمل هر دو بدان ماند که یکے شاهدے را که بحسن و جمال فطری وارغ حسرت بر دل خوبان یغمائی نهد بوضع ساده خالی از پیرایهٔ آب و رنگ جلوه دهد و دیگرے بهره زن زشت روئے را که با طلعت ممقوت و هیئت مسوخ سوهان روح نظارگیان باشد هر هفت کرده بمنصهٔ ناز نشاند سلطان الشعراء در آغاز نامه به تحمید باری عز اسمهٗ گوید

ثنا ها همه ایزد پاک را … که دانا و بینا کند خاک را

و ملا ظهوری ترشیزی که از متاخرین است در فاتحهٔ ساقی نامه هم درین معنی تتبع حکیم مذکور مے کند

ثنا میکنم ایزد پاک را … ثریا ده طارم تاک را

فرق میان هر دو اسلوب ازاں روشن تر است که حاجت به بیان افتد مصرع ثانی ملا ظهوری همیں تخیلے بیش نیست که حقیقتے ندارد و حکیم گوهر معنی از فطرت بچنگ آورده که حقیقتے دارد عندلیب بستان شیراز در وصف قلعهٔ مرمرین قزل ارسلان که در بلغے بنا نهاده بود به نشتر نوائے دلکش خون از رگ اندیشه مے چکاند

قزل ارسلان قلعهٔ سخت داشت … که گردن بر الوند بر مے فراشت

چناں نادر افتادہ در روضہ   کہ در لاجوردی طبق بیضہ

والحق کہ ایں نوع سحرِ حلال خاصۂ آں ذاتِ جامعِ کمالات است کہ کلام معجز نظامش از تار و پودِ فصاحت و بلاغت ترکیب یافتہ و علمائے از شگرف آفرینی معنیش در ورطۂ حیرت افتادہ - عرفی شیرازی در ہوائے وصفِ روضۂ نجفِ اشرف پرواز مے کند ؎

ایں بارگاہ کیست کہ گویند بے ہراس   کائے اوجِ چرخ سطحِ حضیض ترا مماس

و نشاط اصفہانی در وصفِ بارگاہ سلطانی گوید ؎

آسمانے دیگر است ایں برفرازِ آسماں   یا بہشت جاودانی است آشکارا در جہاں

یا ہذا چگونہ مے بینی بے نمکی ہر دو شعر را کہ چہ طور غلوِ ناشائستہ را بر معنی بانستہ برگزیدہ اند دامے فرو گسترده اند و نتوانستند صید معنی بدست آوردن نعم گفتہ اند آنچہ گفتہ اند - اما بازیچۂ طفلاں بیش نیست و مرا الحق کار است گو خواجہ راضی مباش -

بدانکہ کمال تاثیر تشبیہ موقوف بر چند چیز است - اول حسنِ تطابق مشبہ و مشبہ بہ در وجہ شبہ - ہر چند کہ وجہ شبہ در تطابق اوضح و اجلی باشد تشبیہ بر وجہ اتم و اکمل افتد - نظامی در وصفِ طوطی و تشابہ مجمر فکر را روشن میکند ؎

زبر جمتی دادہ پیرِ مجوس   سوادِ حبش را بتاراجِ روس

و ہم گوید در بیانِ در آویختن رومیاں با زنگیاں ؎

تذروان رومی و زاغانِ زنگ
شده سینۂ باز یعنی دو رنگ

دورنگی سینۂ باز بر عامیان واضح نہ بود و ذہنِ سامع بسرعت انتقال بوجہ شبہ نمے کرد۔ بکلمۂ یعنی کہ معنی تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ متوجہ ساخت تا در طلبِ آں توقفیکہ موجبِ اختلالِ ذہن است روے ندہد۔

دوم۔ استعجاب و آں از عکسِ کیفیاتِ اعیان یا از امر خلافِ معہود کہ مشاہدہ میرود پیدا شود۔ بدر چاچ از پردۂ شبِ داج سر برے زند ؎

مہرِ دو ہفتہ شود از کنارِ شب پیدا
شبت زگوشۂ ماہِ دو ہفتہ پیدا شد

آغاز سبزہ عارض را بر نہجے مذکور ساختہ کہ موجبِ استعجاب سامع گردید۔

نظامی از افقِ طبعِ رنگین خورشیدِ معنی را طلوع مے دہد ؎

چو شنگرف سودند بر لاجورد   سمورِ سیاہ زاد روباہِ زرد

زادنِ سمورِ سیاہ روباہ زرد را خلافِ معہود بل ناممکن است و ملحق بہمیں قسم است تشبیہے کہ در آں بحرفِ استدراک در وصفِ مشبہ بہ اہتمام زیادہ بکار برند و بحرف استفہام کہ متضمن معنی تعجب باشد عکس کیفیتے در تعجب آں ذکر کنند۔ جامی از جامِ سراپاے زلیخا جرعہ بکامِ حریفانِ بزمِ معنی مے ریزد ؎

سرِ پیش کوہ اما سیم سادہ   چہ کوہے کزکمر زرا و فتادہ

پارسیاں حرفِ "اما" را بمعنی لاکن کہ افادہ استدراک کند استعمال مے کنند۔ سرِ ین را در گرانی با کوہ تشبیہ کردہ وچوں سامع را گمان آن بود کہ سرِ پیش سواد و خشونت داشتہ باشد کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرفِ استدراک آں را زائل ساخت وایں از قبیل تاکید المدح است۔

سوم۔ تقیید مشبہ بہ۔ زیرا کہ تقییدِ مشبہ بہ موجبِ ازدیادِ خصوصِ وجہ شبہ مے باشد۔ وھرز مزید اہتمام تقیید آں را از حضیضِ ابتذال باوجِ غرابت مے کشد۔ انوری در تمہیدِ قصیدہ مے گوید ؎

بادِ شب گیری نسیم آورد سوئے جویبار

ابرِ نوروزی علم بفراخت باز از کوہسار

ایں چو پیکانِ بشارت بر شتاباں در ہوا

واں چو پیلانِ جواہر کش خراماں در قطار

دریں شعر تشبیہ باد نہ مطلق بہ پیک مقصود است بل با پیکے کہ در رسانیدن مژدۂ جانفزا از دوستے بدوستے بسرعت تمام قطعِ مراحلِ بعیدہ مے نماید و ہمچنیں تشبیہ ابر نہ بمطلق پیل مراد است بل با پیلے کہ بہ لآلی آبدار پربار باپیلانے کہ در قطار دریں پیانہ ہم خراماں باشند راہ مے روند وازیں قبیل است شعرِ شیخ شیراز در وصفِ موسمِ ربیع ؎

ژاله بر لاله فرود آمده هنگام سحر ۔ راست چون عارضِ گلگون عرق کرده یار

دریں جا عارض مشبہ بہ مقید است بگلگوں و عرق کرده و لفظ راست بمنزلہ تقویت اداۃ تشبیہ واقع شده ۔

چہارم ۔ تباین نوعی در طرفین و آں عبارت است از متغایر بودنِ مشبہ و مشبہ بہ در نوع ۔ زیرا کہ اگر مشبہ و مشبہ بہ متحد النوع باشند استغراب تام در معرض نقصان افتد و ایں معنی تشبیہ را از پایۂ کمال تاثیر بیفگند ۔ نہ بینی کہ اگر اسپ خوشخرام را با اعوج بنی ہلال یا رخش رستم در مقام تشبیہ ذکر کنی در غرابت ہیچ دقتے پیدا نکند ۔ اما چوں طرفین در نوعیت مختلف باشد غرض تشبیہ بر وجہ کمال حاصل آید ۔ نظامی دلاور جنگی را سوارہ در عرصۂ کارزار بروں مے آرد

چو کوہے رواں گشت بر پشت باد
عجب بیں کہ بر باد کوہ ایستاد

وہم ازیں وادی است شعر زلالی خوانساری در وصف شکارگاه

زہر سو پیل مستے را کشادند ۔ تل خاکستری بر باد دادند

ہمچنیں در وصف پیل ملک الشعرا فتح علی خان صبا کاشانی گوید

بگاہِ پویہ گوئی کرده پنہاں ۔ بطار رہائے نیل اندوده صرصر

اگر بجائے نیل لفظ قیر مے گفت البتہ بلیغ تر مے افتاد ۔

بداں اے قاریِ ہوشمند کہ بسیارے از نااہلانِ ایں فن تشبیہ

مقید را از تشبیہ مرکب باز نشناختہ ہر دو را بر یک منوال یافتہ گمان مے برند لاکن بر ادیب لبیب پوشیدہ نیست کہ وجہ شبہ مقید امرے است مفرد کہ با مرکب ہیچ گونہ التباسے ندارد۔ زیرا کہ در مرکب چند چیزے باشد کہ ہر یک جزوے از آن است اگر یکے را از آنہا بیندازی وجہ شبہ باطل گردد و مقید امر مفرد است کہ با چیزے دیگر ترکیب نیافتہ۔ بل اعتبار چیزے دیگر آن را بوصفے متصف ساختہ و او خود ہمان مفرد است بر قرار۔ اوّل و بالجملہ مرکب آن است کہ اشیا متعددہ را در ذہن مجتمع کردہ آن را بمنزلہ واحد قرار دہی بنحویکہ ذہن را بہ یگان یگان التفاتے نباشد۔ و مقید آنکہ حقیقت واحدہ مفردہ را بچیزے خارج از آن اعتبار کنی و آن چیز خارج در نفس مفرد دخلے ندارد فتأمّل۔ پنجم ابہام وجہ شبہ۔ وجہش آنکہ چیزے را کہ بعد از تأمل و تطلب بدست آید ہر آئینہ اوقع فی النفس باشد و آن را قدر و منزلتے بیش نہند و آنچہ بے محنت تطلب بدست افتد۔ ششم اعتبار چیزے نیرزد۔ خاقانی شروانی در شانِ ہلالِ عید مے گوید۔

عیدِ ہمایوں فرنگ سیمرغ زرّیں برنگ
ابروئے زالِ زر نگر بالائے کہسار آمدہ

بدانکہ حذفِ اداۃِ تشبیہ در ابہامِ تشبیہ تقویتِ دیگر پیدا کند۔ چنانکہ در ہمیں شعر خاقانی۔

حقیقت و مجاز

بدانکہ حقیقت و مجاز ہر دو از صفاتِ لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جملہ ہر دو را شامل است۔ لیکن حدِ حقیقت و مجازِ مفرد غیر حدِ حقیقت و مجاز جملہ است۔

حقیقت در مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند چیزے را کہ بہ ازائے او آں کلمہ برینِ وضعِ واضع تعیین یافتہ و ایں حد ہر گونہ وضع را شامل است چہ وضع بعضے از الفاظ سابق مے باشد بر وضع بعضے دیگر زیرا کہ الفاظِ ملفوظہ در زبانے بقدر ورتِ مدنیت و اختلاطِ اقوام در دار الضرب اوضاع در آمدہ بسکہ تازہ رواج مے یابد پس نتواں گفت کہ حدِ حقیقت در مفرد کلماتِ مولدہ را شامل نیست کما توہم بعض الناس۔ و ایں معنی مخصوص بزبانے نیست بل بے ہیچ تفاوتے کہ متصور باشد در ہر زبان ہمیں نسق قیاس باید کرد۔ لفظ شیر را چنانکہ دانی بر درندۂ مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذہن سامع باصلے مستند نمے شود کہ بواسطہ آں شکل درندۂ مخصوص در ذہن فرود آید و ہمچنیں است حال ہر کلمہ کہ در مولدین مستحدث و آں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز ہمیں حال است مر اعلام را۔ چہ تسمیۂ شخصے پسر خود را باسم زید بعینہ ہماں صورت دارد کہ واضعِ لغت لفظے را بازائے چیزے وضع کردہ باشد و اگرچہ لفظ زید بحالت غیر علمیت مصدر است اما چوں اطلاق بر طریق علمیت بر شخصے معین قرار

یافتہ نتواں گفتن کہ بوقتِ اطلاق آں بر طریق علمیت ذہن سامع بسوئے وضع مصدری مستند مے باشد بل بے واسطۂ چیزے قطعاً بر علم دلالت مے کند۔

اما مجاز در مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند غیر چیزے کہ بازائے او آں کلمہ در وضع واضع تعیین یافتہ۔ چنانچہ لفظ شیر را بر مردِ شجاع کہ در شجاعت و بطش مشابہ شیر است اطلاق کنند بہ یقین مے دانی کہ این اطلاق قرین صحت نتواند بود تا معنی ثانی (مردِ شجاع) را بسوئے معنی اول (درندۂ مخصوص) استناد نکنی و معنی استناد آن است کہ لفظ شیر را مثلاً موضوع برائے درندۂ مخصوص مسلم داشتہ بطریق تشبیہ علی حد المبالغہ و ایہام حصولِ معنی شیر در مردِ شجاع بر وے اطلاق کردہ باشی و بے استناد ایں اطلاق جائز نبود گوئی معنی اول اصل است و معنی ثانی فرع و ہیچ فرع بے اصل متصور نشد۔

کنایہ و مجاز

کنایہ مراد از کنایہ آن است کہ متکلم ارادۂ معنی از معانی کند و آں را بلفظے کہ در لغت برائے آں موضوع است ذکر نکند بل ذکرِ معنی کند کہ در وجود تالی[1] معنی مراد است و معنی تالی را معنی مراد بمنزلۂ دلیل قائم

---

[1] تالی پس آیندہ مراد از لازم آں است ۔۱۲

کردہ بدین معنی بداں معنی اشارت کند۔ سعدی در ثنا ہی عاملے ظالم میگوید
از بستر نرمش بر خاکستر گرمش نشاند۔ یعنی اورا از توانگری بدرویشی مبتلا
ساخت۔ توانگری را بستر نرم و درویشی را خاکستر گرم عادتاً لازم است
و ایں ہر دو معنی جدا گانہ ثانی معنی توانگری و درویشی است بعبارت اخری
مے گوئیم کہ در کنایہ انتقال از لازم بہ ملزوم مے باشد مع جواز ارادہ ملزوم
و لزوم دریں مقام عام است ازینکہ عادتاً باشد یا عقلاً و کنایہ بر سہ قسم
است اول آنکہ مقصود از کنایہ ذات موصوف باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید

آسمان کوہ زہرہ آفتاب کان ضمیر
آفت ہر چہ آفتاب از کوہ و کان انگیختہ

آنچہ را آفتاب از کوہ و کاں انگیختہ جواہر است و مسعود سعد گوید

بخواہ آں طبع را قوت بخواہ آں کام را لذت
بخواہ آں چشم را لالہ بخواہ آں مغز را عنبر

مقصود از مجموع ایں صفات شراب است دوم آنکہ از کنایہ مطلوب
نفس صفت باشد فقط نہ موصوف خاقانی گوید

دست کفچہ مکن بہ پیش فلک کز فلک کاسہ ایست خاک انبار

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است و در بعض مواد چناں مے
باشد کہ از لازم تا ملزوم وسائط متعددہ در میان می افتد و آں را تلویح

گویند چنانکه در تازی کثیر الرماد که کنایه از مهمان نواز است۔ نظامی گوید ؎

بزرگی بایدت دل در سخا بند　　　سر کیسه به برگ گندنا بند

بستن سر کیسه به برگ گندنا کنایه از تعجیل در سخاست زیراکه انتقال از بستن به برگ گندنا به محکم نبودن سر کیسہ است و ازاں به زودی واشدن سر کیسه و ازاں بزودی بخشیدن۔

قسم سوم آنکه غرض از کنایه اثبات صفتے برائے موصوفے یا نفی صفتے از موصوفے باشد۔ حکیم مختاری گوید ؎

دامن ہمت سرفرازیش　　　گردن چرخ را گریباں باد

دامن ہمت ممدوح را گریباں گردن آسماں گفتن کنایہ ازان است که ہمت او بلند تر از آسماں باد۔ حکیم اسدی گوید ؎

نکو گفت دانا که دختر مباد　　　چو باشد بجز خاکش افسر مباد

و تعریض را ہم از باب کنایہ شمردہ اند و تعریض مشتق از عُرضه بمعنے جانب و طرف است و معنی تعریض اشارہ کردن بجانبے و ارادہ جانب دیگر نمودن است چنانکه سائلے بجائے عرض حاجت گوید۔

"به سلام بندگان حضرت آقا آمدہ ام"

مجاز } و در تعریف مجاز گفته اند که آں نقل لفظے است از معنی موضوع له بسوئے غیر آں به نحویکه میانِ ہر دو نوعے از علاقه متحقق باشد

و در مجاز انتقال از ملزوم بہ لازم می باشد و چون قرینہ صارفہ از ارادہ ملزوم اول قائم است جائز نباشد کہ با ارادۂ معنی لازم معنی ملزوم را ہم مراد دارند پس آں علاقہ اگر علاقۂ تشبیہ است آں را استعارہ گویند ورنہ مجاز مرسل و مجاز مرسل را علاقہا بسیار است ما چند اقسام آن را دریں جا ثبت مے کنیم۔ قسم اول تسمیۂ کل بہ اسم جزو آں چنانکہ سعدی گوید

بذکرش ہر چہ بینی در خروش است　　ولے داند دریں معنی کہ گوش است

مراد از گوش صاحب گوش است

و چنانکہ عرفی گوید

سرے در عہد ما سامان ندارد　　کسے کو آب و ار دناں ندارد

مراد از سر صاحب سر است و آنچہ صاحب حدائق البلاغت در مثالش ایں شعر حکیم سنائی آوردہ

عشق را ابحر بود و دل را کاں　　شرع را دیدہ بود دیں را جاں

و گفتہ کہ مراد از دیدہ پاسبان است بخیال مولف محل تامل است زیرا کہ در شعر مذکور مراد از دیدہ ہمیں عضو معروف یعنی چشم است و معنی آن است کہ محدّث چشم شریعت بودہ است کہ بواسطۂ آں امتیازے در اشیاء عالم مے تواں کردن و بمعنی پاسبان احتمال مرجوح است۔ قسم دوم تسمیۂ جزو بہ اسم کل عرفی گوید

گلے زین باغ گر چینی بیاور دستے از بیش
کہ نقش لوح محفوظ است بر اوراق غضائش

مراد از دست درین مقام انگشتہا است زیرا کہ چیدن گل کار انگشت
است و انگشت جزوے است از دست قسم سوم تسمیہ مسبب بہ اسم مسبب
هم او گوید ؎
منم آن سیر ز جان گشتہ کہ با تیغ و کفن
بر در خانۂ جلاد غزلخوان بروم
درین شعر سیر شدن عبارت است از بیزار شدن و سیری سبب بیزاری
از غذا است۔ قسم چہارم تسمیہ سبب بہ اسم مسبب۔ حکیم سنائی گوید ؎
سرد و گرم زمانہ نا خوردہ
نرسی بر در سرا پردہ
مراد از سرد و گرم زمانہ انقلاب آن است انقلاب سبب گرمی و سردی است
قسم پنجم تسمیۂ چیزے باسمے کہ در زمان ماضی بدان موسوم بود۔ عطار گوید ؎
حمد بیحد مر خدائے پاک را
آنکہ ایمان داد مشت خاک را
مراد از مشت خاک انسان است کہ قبل از وجود خاک بودہ۔ قسم ششم تسمیہ چیزے
کہ در زمان مستقبل بدان موسوم خواہد بود۔ نظامی گوید ؎
یکے مردہ شخصم بمردی رواں
نہ از کار وانی نہ از کارواں
مردہ در زمان مستقبل خواہد بود۔ قسم ہفتم تسمیہ مظروف بہ اسم ظرف یا تسمیہ حال بہ اسم
محل آن چنانکہ در محاورہ گویند نہر جاری است ۔ دریا روان است ازین

قبیل است لفظ جناب کہ بمعنی فنائے دار است و مراد ازاں صاحب جناب باشد۔ قسم ہشتم۔ تسمیہ ظرف باسم مظروف یا محل باسم حال۔ خاقانی گوید ؎

درمرکز مثلث بگرفت ربع مسکوں
زیباد اوج مریخ از تیغ مہ صقالش

از اوج مریخ برج اسد ارادہ کردہ کہ ظرف آن است قسم نہم تسمیہ چیزے باسم آلہ آن۔ حکیم سنائی گوید ؎

متوسط میان صورت و ہوش
شدہ ان سرزبان و زاں سوگوش

زبان آلہ سخن است و گوش آلہ استفادہ آں۔ و شعر در تعریف نفس کلی است کہ از عقل استفادہ میکند مجاز مرسل را علاقہا دیگر ہم است چنانچہ بر متصفح کتب فصحا مخفی نیست۔

استعارہ

بدانکہ امام عبدالقاہر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز بحثے طویل راندہ است درباب تخطیہ کسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ نقل لفظے از معنی موضوع لہ بسوئے غیر آں بعلاقہ تشبیہ کردہ اند و گفتہ کہ قاضی ابوالحسن در تعریف استعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اکتفی فیہ بالاسم المستعار عن الاصلی ونقلت العبارۃ فجعلت فی مقام غیرھا و ایں تعریف نظر بحقیقت استعارہ درست نبود۔ زیراکہ ما اسم شیر را بر مرد شجاع اطلاق نمے کنیم الا بعد از ادخال

مردِ شجاع در جنسِ شیر بوجه مخصوص یعنی استعاره نه محض نقل لفظے است از موضوع لهٗ
بسوئے غیرِ آں بل نقل معنی است بجانبِ معنیِ دیگر۔ و اگر مفہوم استعاره ہمیں
نقلِ لفظے بود در غیرِ موضوع لهٗ مے بایست که لفظ گوش را بطریقِ مجازِ مرسل
که دریں شعر واقع شده استعاره گوئیم ؎

در سخن با دوستاں آہسته باش   تا نباشد در پسِ دیوار گوش

والحق که در استعاره لفظ را نقل نمے کنند تا اولاً معنی را نقل نکنند بعبارتِ اُخریٰ
مشبه را جزوے از جنسِ مشبه به قرار داده لفظِ مشبه به را بر مشبه اطلاق کنند بنا بریں
معنیِ "شیرے دیدم" بر طبقِ اصطلاحِ مشہور نقلِ لفظ غیر ازیں نخواهد بود که مردے دیدم
که ہمچو شیر است نه آنکه حقیقتاً شیر است و دریں صورت ایں ادعا صحیح نبود که او شیر
است بصورتِ انسان چه نقلِ لفظ وقتے صورت بندد که معنیِ اصلِ آں لفظ را
اراده کرده باشیم۔ اما چوں لفظ را با معنیِ اصلِ آں نقل کنیم محال است که آں را
نقلِ لفظ گفته باشیم و بالجمله استعاره ادعائے معنیِ اسم است برائے چیزے
نه نقلِ اسم از چیزے بچیزے کما توهمه بعض الناس و ازیں جمله که بالا گفتیم مسئله مختلف
فیه بین علماء البیان که استعاره از قسمِ مجازِ لغوی است یا مجازِ عقلی بصراحت
انفصال می پذیرد و حق بمرکزِ خویش قرار میگیرد یعنی استعاره از قسمِ مجازِ عقلی است نه
لغوی۔ چنانچه شیخ جرجانی تصریح بداں نموده حیث قال ان الاستعارة کالکنایة
فی انک تعرف المعنی فیهما من طریق المعقول دون طریق اللفظ

فرق میان تشبیہ و استعارہ

لفظے کہ اطلاق آن بر غیر موضوع لہٗ کنند بوجہ مشابہتے کہ میان ہر دو معنی متحقق است بر دو قسم است۔ اوّل آنکہ ذکر مشبہ را بالکلیت ساقط کنند بنحویکہ از ظاہر احوال گمان آن نرود کہ متکلم ارادۂ آن کردہ است چنانکہ درین شعر

ژالہ از نرگس فرو بارید و گل را آب داد
وز تگرگ روح پرور مالش عناب داد

درین شعر از ژالہ اشک و از نرگس چشم و از گل رخسار و از تگرگ دندان و از عناب لب نازنین ارادہ کردہ معلوم است کہ متکلم ارادۂ معنی موضوع لہ نکردہ بل معنی غیر موضوع لہٗ خواستہ کہ قرائن بر آن دلالت مے کند و اگر قرائن نمے بود کسے پے بمقصود متکلم نمے برد پس ناگزیر است از قرینہ کہ دال باشد بر ارادۂ معنی غیر موضوع لہٗ۔ چنانکہ گوئی در شیرے دیدم کہ تیرے انداخت۔ درین جملہ تیرے انداخت قرینۂ آن است کہ متکلم از شیر معنی موضوع لہٗ یعنی درندۂ مخصوص ارادہ نکردہ بل مرد شجاع کہ معنی غیر موضوع لہٗ لفظ شیر است و میان ہر دو معنی علاقۂ مشابہت است بوجہ امرے کہ در ہر دو مشترک است و آن شجاعت و قوت باس و بطش است دوم آنکہ ہر دو معنی

یعنی مشبہ و مشبہ بہ را فذکور سازند۔ چنانکہ گوئی "زید شیر است" درین صورت نتوان گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را با شیر تشبیہ کردہ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیہ و چون بنائے استعارہ ہم بر تشبیہ مے نہند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیہ کنند ہر آئینہ غلط نکردہ باشند زیرا کہ اصل غرض متکلم تشبیہ است بطریق مبالغہ۔

از آنچہ گفتہ ایم احتمال آن میرود کہ بظاہر میان ہر دو قسم فرقے نباشد چہ در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن دلیل آن است کہ مشبہ را فردے از جنس مشبہ بہ تجویز مے کنیم۔ جواب آن است کہ میان ہر دو صورت فرق بسیار است زیرا کہ در قسم اول اسم اصلی او را اطرح دادہ اسم دیگر را بر آن اطلاق مے کنند بحیثیتے کہ عمل تشبیہ در نفس متکلم مضمر مے باشد گوئی اسم دیگر کہ بر آن اطلاق یافتہ در اصل لغت برائے او وضع کردہ اند و در قسم ثانی حال دگرگون است۔ چہ ذکر مشبہ کہ مراد از آن اسم اصلی است در آن بالتصریح مذکور شدہ و صراحت ذکرش آن را از جنس مشبہ بہ قرار دادن ابا مے کند و سامع را ہنگام شنیدن گمان آن مے رود کہ متکلم در مثال مذکور از لفظ شیر درندۂ مخصوص ارادہ کرد۔ بنا برین قسم اول را استعارہ و قسم ثانی را تشبیہ گفتہ آمد۔

و اگر خواہی کہ فرقے میان تشبیہ و استعارہ بطریق عادت مالوف

بدانی ودر مثالِ آئندہ تامل کن کہ مثالِ اسم مثالِ ہیئتے است کہ بداں استدلال
برجنسے از اجناس نتواں کردن۔ مثلاً وضعِ ملوک، از وضعِ سوقیاں چنانکہ مرسوم
است متمیز مے باشد اگر سوقیے را از وضعِ سوقیاں عاری کنی ونشانے از
نشانہائے سوقیاں برتنِ او نگذاری واو را بخلعتِ ملوکانہ ولوازمِ پادشاہانہ
ببازار آوری تمام مرداں او را الگماں برند کہ ملکے از ملوک است بہ نحویکہ در ظاہر
حال برسوقی بودنِ او ہیچ وجہ استدلال نتواں کردن الا باخبار واستخبار
مے تواں گفتن کہ تو فی الحقیقت ہیئتے ملوکانہ او را بطریقِ عاریت ارزانی داشتی
واگر بعضے از لوازمِ وضعِ سوقیاں ہمچناں برتنِ او بگذاری وبعضے از لوازم
ملوکانہ باو ارزانی داری نتواں گفتن کہ ہیئتِ ملوکانہ او را فی الحقیقت دادہ
باشی چہ غرض از ہیئتِ ملوکانہ حصولِ مہابت وعظمت است کہ در دلِ مردم
پیدا آید۔ وایں امر باوجودِ لوازمِ سوقیاں متصور نیست وچوں ہیئتے مخصوصہ جنسے
را از اجناس خصوصیت وامتیازے مے بخشد ہمیں حالِ اسم است کہ چوں سامع
از شنیدنِ جملہ "زید شیر است" گمانِ آں مے کند کہ متکلم در حقیقت از شیر
درندۂ مخصوص ارادہ کردہ اطلاقِ اسمِ شیر ہم بر زید حقیقتاً نخواہد بود۔ وہرگاہ
حقیقتِ استعارہ را در میزانِ لغت وعادت وزن مے کنیم فرق میانِ تشبیہ
واستعارہ بوضاحتِ تمام معلوم مے گردد۔ چہ شرطِ شئی مستعار آن است
کہ مستعیر بمنافعِ آں ہمچو مالک انتفاع گیرد ودر ہنگامِ انتفاعِ مستعیر بداں

شتی بینندگان فرقے میانِ مُعیر و مُستعیر معلوم نکنند ہم بریں نسق قیاس کن لفظِ
شیر را در مثالِ شیرے دیدم کہ تیرے انداخت و مرادِ تو مردِ شجاع بود۔ چہ
اطلاقِ لفظِ شیر بر مردِ شجاع بہ ہماں نہج مستعار است کہ زید جامۂ مستعار در بر
کند و بینندگاں را گمان آں نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلائلے کہ خارج
از ظاہرِ حالِ زید است و در مثالِ زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکرِ زید
مانعِ اطلاقِ لفظِ شیر است بر زید بطریقِ حقیقت۔ بل وزانش جامہ ایست
کہ طرفے از آں دیگرے را بپوشانی و طرفِ دیگر تنِ خود را۔ دریں صورت
نتواں گفتن کہ تو جامۂ خود را بدیگرے عاریت دادہ۔

و آنچہ واجب مے کند فرق میانِ تشبیہ و استعارہ ترکیبِ مبتدا و خبر است
تقریرش آنکہ در جملۂ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است
کہ خبر مبتدا یا برائے اثباتِ وصفے باشد کہ خبر مشتق از آں است مر مبتدا را چوں
زید دانا است یا برائے اثباتِ جنسیت کہ خبر موضوع برائے آں است چنانکہ
گوئی او مرد است۔ و ہرگاہ در جملۂ زید شیر است اثباتِ وصف کہ مشتق از
خبر باشد نتواند بود۔ لا محالہ اثباتِ جنسیت مقصود خواہد بود و از انجا کہ
اثباتِ جنسیتِ شیر برائے زید بطریقِ حقیقت نتواں کردن شکے نیست کہ
کہ اثباتِ مشبہ جنس خواہد بود و چوں اثباتِ مشبہ جنس مقصود ما باشد
ہر آئینہ اسمے را بغرضِ احداثِ تشبیہ استعمال کردہ باشیم و از ہمیں جہت مے

گوئیم کہ جملہ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ۔

وہمیں دستور در مثالِ شیرے پیش من آمد مقصود اثباتِ آمدن است مر شیر را نہ اثباتِ معنی شیر بل اثباتِ معنی شیر برجائے خود متحقق است و از ہمیں قبیل است شعرِ بدر چاچی ؎

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کاخش
فتد از چشمہا اشکش در دا ز نعرہا خاشش

از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثباتِ مشبہ با ابر و برق و درخش و قطراتِ باران و جرم ابر متصور نیست وچگونہ اثباتِ مشبہ متصور تواند بودن جائیکہ ہیچ از ذکر چیزے کہ بداں مشبہ مقصود است میان نیاید نعم اثباتِ مشبہ وقتے متصور است کہ باصل ارادۂ متکلم کہ در نفسِ او مضمر است رجوع کردہ از مافی الضمیرِ او بحث و تفتیش کنیم تا بدیں بحث و تفتیش رجوع نکردہ باشیم از ظاہر حالِ متکلم اثباتِ مشبہ چیزے بچیزے در شعر مذکور متصور نباشد۔

ازیں جملہ کہ گفتہ آمد فرقے میانِ تشبیہ و استعارہ کما ہو حقہٗ بوضوح مے پیوندد۔

بدانکہ قضیۂ فرقِ میانِ تشبیہ و استعارہ در بعضے از موادِ کلام خاصہ در نظم اشعار بر اکثرے از بہ تحقیق نارسیدگاں مخفی مے ماند سبب آن است کہ در کلام فحول شعرا کہ اساتذہ فن شعر مستند نظر بمبالغہ وصف اکثر اداۃ تشبیہ را حذف

میکنند و ازیں روے عامیاں در غلط مے افتند مسعود سعد سلمان گوید ؎

چرخے است پر ستاره و ابرے ست پر سرشک
آبے ست بے تحرک و نارے ست بے دخان

وریں شعر چنانکہ مے بینی بصراحت ذکر مشبہ نرفتہ و نہ از اداۃ تشبیہ چیزے مذکور شده و تا شعرے سابق را بدیں شعر متصل نہ خوانی بسهولت نتوانی گفتن کہ اشیاء مذکوره را بر اسلوب تشبیہ ساذج ذکر کرده بل اقرب آنکہ برائے شمشیر ممدوح استعاره کرده ۔ نعم اگر بہ تقدیر کلام نظم و ترکیب الفاظ را متبدل کنی مفهوم تشبیہ بصراحت واضح گردد ۔ چنانکہ گوئی شمشیر ممدوح مثل چرخ است کہ در شب پر ستاره مے باشد و در روز روشن نہ ۔ اما شمشیر او همواره چرخ پر ستاره است (جوہر شمشیر مراد است) و مثل ابر است و ابر گاہے مے بارد و گاہے نہ اما شمشیر او همواره ابر بارنده است (خون دشمناں مے ریزد) و مثل آب است و آب گاہے راکد مے باشد و گاہے نہ ۔ اما شمشیر او همواره راکد است (در اجزائے او حرکت نیست) و آتش است و آتش را گاہے دخاں مے باشد و گاہے نہ اما شمشیر او آتش بے دخاں است و بے تقدیر مذکور اگر اداۃ تشبیہ بر مشبہ بہ داخل کنی و بگوئی کہ شمشیر او مثل چرخ پر ستاره و ابر پر سرشک و آب بے تحرک و آتش بے دخاں است ہر آئینہ مقصود متکلم را فوت کرده باشی چہ اثبات صفت برائے ہر یک از

مشبہ بہ دلیل آن است کہ متکلم برائے مشبہ مزیتے بر مشبہ بہ ثابت کند و چون صفاتِ مذکورہ جداگانہ در ہر یک از مشبہ بہ بر وجہِ کمال و دوام ثابت نیست الا بطریقِ اطلاقِ عام چنانکہ مذکور شد بر خلافِ مشبہ کہ این صفات ادعائی در وے بر وجہِ کمال و دوام ثابت است مزیتِ مشبہ بر مشبہ بہ متحقق گشت و اگر کسے را غبارِ شک بر آئینہ خاطر روے دہد و بگوید کہ مفہومِ اثباتِ مزیتے کہ ثابت کردہ از الفاظِ شعر مستنبط نمے شود۔ جوابش آن ست کہ درین صورت کہ توی گوئی ایراد صفتے برائے ہر یک از مشبہ بہ معنی ندارد و این از متکلمے ہمچو مسعود سعد کہ اکابر اہل زبان باوستادیش سر فرود آوردہ اند متصور نیست فتامل

وچون این مقام از دقت و غموض قابلِ فہم ہر کور باطنے نہ بود بہ اطناب بہ کلام نوبت افتاد تا موجبِ بصیرت خوانندگان آید و ہم برین نسق قیاس کن این رباعی مجیر بیلقانی۔ رباعی

ساقی کہ ز مینائے ملگوں مے ریخت | مطرب کہ ز زخمہ در مکنوں مے ریخت

فصاد و طبیب گشتہ بودند بہم | آن نبض ہمے گرفت و آن خون مے ریخت

ساقی و مطرب را درین رباعی مشبہ و فصاد و طبیب را جداگانہ مشبہ بہ قرار دادہ۔ اما چون اداۃ تشبیہ را حذف کردہ در شعر ثانی احتمال آن بود کہ ذکر فصاد و طبیب را بطریقِ استعارہ آوردہ۔ اما بر ماہر فن پوشیدہ نیست کہ تشبیہ سا قج است و حذف اداۃ تشبیہ نظر بہ مبالغہ در وصف بودہ است

واگر ذکر اداة میکرد و مے گفت کہ ساقی چوں فصاد و مطرب چوں طبیب نبض میگرفت وخوں مے ریخت قوتے در اثباتِ وصف بطریق مبالغہ دست نمے داد۔

وبالجملہ حذفِ اداة در اکثر مواد مظنۂ التباس تشبیہ باستعارہ میگردد وہرچند کہ بنائے استعارہ بر تشبیہ نہادہ اند اما تسمیۂ از ذکرِ مشبہ را دراں گنجائش نبود ومثل شعر بدر چاچی مقتضی مزید تامل است ؎

مہِ دو ہفتہ شود از کنارِ شب پیدا   شبت ز گوشۂ ماہ دو ہفتہ پیدا شد

دریں شعر چنانکہ مے بینی شب مشبہ بہ خط وماہ دو ہفتہ مشبہ بہ روئے نازنین واقع شدہ اما مطلقاً ذکرے از ہر دو مشبہ نہ رانده لاکن در مصرع ثانی حرفِ تا کہ مضاف الیہ ماہِ دو ہفتہ است خود مشبہ نیست بل مشبہ یعنی روے باوے تعلق دارد تقدیرش انکہ شب از گوشۂ ماہِ دو ہفتہ تو پیدا شد وہم احتمال دارد کہ تا مضاف الیہ شب باشد اما مآل واحد است بنا بریں نتواں گفتن کہ فی الجملہ ذکرِ مشبہ درمیان آمدہ اسلوبش نہ از قبیل تشبیہ ساذج خواہد بود بل از قبیل استعارہ وہذا ہو الحق۔

وباید دانست کہ در بعضے از موادِ تشبیہ ذکر اداة موجب قوتِ مقصود تشبیہ میگردد وکلام را از زیادۂ حسن تاثیر فرو مے آرد تامل کن در امثلہ "زید شیر است و زید چوں شیر است" کہ ہر دو جملہ از قبیل تشبیہ ساذج است اما میان

هر دو بون بیّن است و در امثلۂ سابق این معنی بوضاحتِ تمام تمهید ذکر یافته
وہم درین شعر سعدی -

ماری تو ہر کجا کہ ببینی بزنی　　　یا بوم کہ ہر کجا نشینی بکنی

اگر اداۃ را ذکر مے کرد و میگفت کہ تو ہمچو مار ہستی یا ہمچو بوم ہستی
ہر آئینہ بر غلط نمے بود - اما مقصودِ تشبیہ را مختل مے نمود - و اگر خواہی کہ این
معنی را بمزید وضاحت و کمالِ صراحت بیقین کلی استوار داری درین اشعار
شیخ نیک تامل کن

شنیدم گوسپندے را بزرگے　　　رہانید از دہان و دستِ گرگے
شبانگاه کارد بر حلقش بمالید　　　روان گوسپند از وے بنالید
کہ از چنگال گرگم در ربودی　　　چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی

مقصود ما ازین استشہاد مصرع ثانی شعر اخیر است کہ اگر اداۃ را مذکور می
ساخت و میگفت کہ تو خود ہمچو گرگ بودی مقصودِ شیخ از تشبیہ باطل میگردید چہ
مقصودِ تشبیہ آن است کہ غرض از دست و دہانِ گرگ رہانیدن آن بود کہ جانِ
ناتوان گوسپند از صدمت ہلاک محفوظ ماند و چون آں بزرگوار خود در حلقہ ساختن
آں بیچارہ دندان آز دراز کرد و او را از راہِ جفاکیشی و سنگدلی عرضۂ شمشیر
ہلاک ساخت و بر جانش ہمان بلاے چنگال گرگ فرود آورد - شکے
نیست کہ آن بزرگوار در پیکرِ آدم خود گرگے بود و اگر میگفت کہ تو ہمچو گرگ

بودی احتمال آن مے رفت کہ ضررے کہ بگوسپند از گرگ متصور بود ازاں بزرگوار کمتر بدو رسید چہ تشبیہ جنس یا مثلیت بچیزے مستلزم آن نیست کہ حکمے کہ برائے احد المثلین ثابت گشتہ برائے دیگرے ہم ثابت گردد - و در صورت عینیت جنس لابداست کہ ہر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آیند و در مثال مذکور بحذف اداۃ تشبیہ بزرگ را با گرگ ہمجنس قرار دادہ - وہمیں سبب حسن تشبیہ مستلزم قوتِ تاثیر افتادہ -

وہمچنیں حال است در بابِ استعارۂ صحیحہ در بعضے از مواد کہ مشبہ را از غایتِ اتحاد با مشبہ بہ در وصف استقرارے در نفوس بودہ باشد کہ تحول ازاں امکان ندارد - و دخولِ اداۃِ تشبیہ مستکرہ مے نماید - چنانکہ نور را برائے علم وایمان وظلمت را برائے جہل وکفر استعارہ کنند - زیرا کہ ایں نوع اسلوب بوجہ قوتِ شبہ ومتانت سبب وتمکن در اذہان بمنزلہ حقیقت استقرار یافتہ چنانکہ نگویند در مثالِ مذکور کہ علم ہمچو نور است وجہل ہمچو ظلمت - ہر چند کہ ایں اسلوب متبسم بعلاوت نیست - اما در کلام فصحا مقامے ندارد - در محلِ تنقیح مسئلہ وحل عقدہ مے گویند نور در دلم بتافت - خاطرم از پرتوِ نور روشن گشت - ونگویند ہمچو نور در دلم بتافت وخاطرم از ہمچو پرتوِ نور روشن گشت -

تقسیم استعارہ

بدانکہ استعارہ بر اعتبارات عدیدہ تقسیم مے پذیرد تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار لہ و مستعار منہ و آن بر دو قسم است وفاقیہ و عنادیہ۔ اما وفاقیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شئی واحد ممکن باشد چوں استعارۂ ہدایت باحیات چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

جہانے مردہ گوئی باز جاں یافت ۔۔۔ ز فیضِ او حیاتِ جاوداں یافت

استشہاد بلفظِ حیات است کہ مستعار منہ واقع شدہ و ہدایت مستعار لہٗ و اجتماعِ ہدایت و حیات در شخص واحد ممکن است۔

اما عنادیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نباشد چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

آتشِ حرص بہ ابدال کن سرد ۔۔۔ مردہ چوں زندہ نیست مردِ نبرد

اجتماعِ مرگ و زندگی در شخصِ واحد ممکن نیست و ازہمیں قبیل است استعارۂ کہ بر طریق تہکم و استہزا آرند چنانکہ مؤلف در حق خطاطِ بدنویس[1] گفتہ است ؎

برنگِ ابن مقلہ چشم بد دور ۔۔۔ سطورش جملہ رشکِ گیسوئے حور

تقسیم دوم بہ اعتبار وجہ جامع و ایں چہار صورت دارد۔ اول آنکہ

[1] نام خطاطے است مشہور۔ ۱۲ منہ

وجہ جامع در طرفین داخل باشد چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

بریدآں جملہ رایکبارہ پیوند   جداگانہ بہ اقلیمے پراگند

لفظ بریدن موضوع است برائے ازالۂ اتصال در اجسامے کہ اجزائش باہم پیوستہ باشد۔ دریں شعر بریدن جملہ قوم مستعار لہ و بریدن اجسام مستعار منہ واقع شدہ۔ ووجہ جامع ازالۂ اتصال است کہ در مفہوم طرفین داخل است۔ عبدالواسع گوید۔ ؎

گوید۔

برسیرتِ لطیفِ تو گفتارِ تو دلیل   برنسبتِ شریفِ تو کردارِ تو گواہ

دریں شعر مثبت را بہ گواہ و دلیل استعارہ نمودہ و وجہ جامع اثبات است

دوم آنکہ وجہ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چوں استعارۂ شیر برائے مرد شجاع وجہ جامع جرأت است و آن از مفہومِ ہردو خارج است وہم نظامی گوید۔ ؎

کشیدہ قامتے چوں سروِ سیمیں   دو زنگی بر سر نخلش رُطب چیں

دریں شعر زلف مستعار لہٗ و زنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاہی است کہ از مفہوم ہردو خارج است سوم آنکہ وجہ جامع در بادی الرائے واضح باشد۔ نظامی گوید ؎

ہنوزم ہندواں آتش پرستند   ہنوزم چشم چوں ترکان مستند

زلف را بہ ہندو و رخسار را بآتش استعارہ کردہ و وجہ جامع در ہر دو ظاہر است۔

چہارم آنکہ وجہ جامع نوعے از خفائے داشتہ باشد و آن را خواص دریابند انوری گوید۔

در نعرہ خناق آرد و در جلوہ تشنج گر پاس تو یاری ندہد کوس و علم را

شعرے است کہ شوکتِ الفاظ و حشمتِ معنی با خود دارد گرفتگیِ آوازِ کوس را بہ خُناق و عدمِ حرکت علم را بہ تشنج استعارہ کردہ۔ و آں در بادی الرائے ظاہر نیست۔

تقسیم سوم بہ اعتبارِ ہر سہ یعنی بہ اعتبارِ طرفین و وجہ جامع وایں صورت دارد۔ اول آنکہ ہر سہ حسّی باشند۔ خاقانی گوید

گاوِ سفالین کہ آب لالہ تر خورد ارزن زرینش از مشام بر آمد

شراب را بالالۂ تر و قطرات را کہ از صراحی بیروں اُفتد یا ارزنِ زرّیں استعارہ کرد۔ و وجہ جامع حمرت و استدارت و مقدار است و ایں ہر سہ حسی اند۔

دوم آنکہ طرفین حسی باشند و وجہ جامع عقلی۔ ملک الشعراء فتح علی خاں صبا صبا کاشانی در قصیدۂ کہ بمدح پادشاہ فتح علیشاہ قاچار گفتہ است مے گوید

چو از ایں بیشۂ شیرے آتشیں چنگ شکار انداز شد بر دشتِ دیگر

زنافِ آہوانِ سیمگونِ سم زمین را نیفہ شد پر نافہ تر

از شیرِ آتشیں چنگ آفتاب مراد است سیمگوں سم بودن بہ اعتبار روشنانِ فلک است و حاصل ہر دو شعر آنست کہ آفتاب بمغرب افول رفت و ظلمتِ شب اطراف عالم را فرا گرفت و وجہ جامع ترتیب امرے برامرے است یعنی ترتبِ ظہورِ ظلمتِ شب بر رفتن روز و ادراکِ ترتبِ امور کارِ عقل است نہ کارِ حس۔

سوم آنکہ مستعار لہ حسی و مستعار منہ و وجہ جامع عقلی باشد مسعود سعد گوید۔

ع

کوہِ پیوندہ در مصاف فگن مرگِ تابندہ از نیام برآر

شمشیر را با مرگ استعارہ نمودہ و وجہ جامع اعدام است۔

چہارم آنکہ مستعار منہ حسی و مستعار لہ و وجہ جامع عقلی باشد۔ خاقانی گوید۔

ع

تیغِ او آبستنِ فتح است اینک بنگرش
نقطہائے چہرہ بر آبستنی دارد گواہ

مستعد بودن را بہ آبستن استعارہ نمودہ و وجہ جامع استعداد است۔

پنجم آنکہ ہر سہ عقلی باشند۔ سعدی گوید۔ ع

کسے چند آسودہ در زیرِ گل کہ خسپند زو مردم آسودہ دل

مرگ را بخواب استعارہ نمودہ و وجہ جامع عدمِ ظہورِ فعل است و ہر سہ عقلی است

ا؎ سم آہو در کلام اساتذۂ فن باد ید نیامدہ ۱۲

تقسیم چہارم باعتبارِ لفظِ مستعار و ایں دو صورت دارد - اوّل استعارہ اصلیہ و ایں چنان است کہ لفظِ مستعار در وے اسم جنس باشد چوں استعارۂ شیر برائے مردِ شجاع و استعارۂ گل برائے رخسار - دوّم استعارۂ تبعیہ و صورتش فہمیدنی است - بیانش آنکہ لفظِ مستعار در استعارۂ تبعیہ فعل یا شبہ فعل یا حرف مے باشد و تبعیہ ازاں گویند کہ فعل و حرف صلاحیتِ موصوفیت ندارند - و بنائے استعارہ بر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید کہ اسم ذات چیزے باشد کہ موصوف بصفتے تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند پس موصوف در تبعیہ معنیٔ مصدری فعل و متعلقِ معنیٔ حرف خواہد بود - و اطلاق استعارہ بر فعل و حرف بر سبیلِ تبعیت کنند نہ بطریقِ اصالت - و بالجملہ تشبیہ در استعارۂ فعل و متعلقاتش راجع بمعنیٔ مصدریٔ آن فعل مے گردد - و در حرف بمتعلقِ معنیٔ آں حرف - و متعلقِ معنیٔ حرف چیزے است کہ تعبیرِ بحرف ازاں کنند - مثلاً نحاۃ گفتہ کہ حرف از برائے ابتدا است و تا برائے انتہائے غایت و در برائے ظرفیت و غیر ذلک و اینہا یعنی ابتدا و انتہا و ظرفیت معانیٔ ایں حروف نیستند بل متعلقاتِ معانی حروف است - مثال استعارہ در فعل حکیم سنائی گوید ؎

متشابہ بخواں در و مادیز وز خیالاتِ بیہدہ بگریز

تمسک کردن را آویختن و اجتناب را بگریختن استعارہ کردہ و در اول لفظِ مستعار صیغۂ نہی است و در دوم صیغہ امر - مسعود سعد گوید ؎

دہنِ مملکت بخند د خوش   تا سرِ تیغ تو نگرید زار

چکیدنِ خون را بہ گریستن استعارہ کردہ وگرید فعلِ مضارع لفظ مستعار است ومثال تبعیہ درحرف خاقانی گوید ؎

دل را بکنار جوئے بردیم   از یارِ کنار جوئے ششتیم

دریں شعر استعارہ درحرفِ از است ومستعار لہٗ دور کردنِ خیالِ یار است از دل ومستعار منہ ششتن دل از یار۔ پس اصل استعارہ دریں دو معنی واقع شدہ واطلاق آں برحرفِ از بر سبیل تبعیت است۔

تقسیم بہ اعتبارِ تجرید و ترشیح

وآں بر سہ قسم است قسم اول استعارہ مطلقہ وایں چناں است کہ چیزے از ملائمات وصفات مستعار لہٗ ومستعار منہ مذکور نہ باشد۔ عبد الواسع گوید۔ ؎

شگوفہ بر سرِ شاخ است چوں عِذارۂ جاناں
بنفشہ برلبِ جوئے است چوں جرارۂ دلبر

زلف را بہ عقرب جرارہ استعارہ نمودہ وہیچ از ملائمات طرفین را مذکور نہ ساختہ۔

قسم دوم استعارہ مجردہ و ایں چناں است کہ ملائمات وصفات مستعارلہٗ را ذکر کنند فقط فردوسی گوید ۔ ؎

بناخن زرہ بافت از مشک ناب　　　　در آویخت از گوشۂ آفتاب

زلف را بزرہ استعارہ نمود و لفظ ناخن و مشک و آویختن از ملائمات مستعارلہ است یعنی زلف ۔

قسم سوم استعارہ مرشحہ و ایں چناں است کہ ملائمات وصفات مستعارمنہ را ذکر کنند فقط انوری گوید ۔ ؎

درخفیہ گرنہ عزم خروج است باغ را　　　　چوں آبگیر ہا ہمہ پر تیغ و جوشن است

موج آبگیر را بہ تیغ و جوشن استعارہ نمودہ و لفظ عزم و خروج ملائم تیغ و جوشن است کہ مستعارمنہ واقع شدہ ۔

بدانکہ معنی بر دو قسم منقسم است عقلی و تخئیلی و ہر یک از ہر دو صور مختلفہ دارد و نوعے از عقلی آن است کہ آن را عقلی صحیح خوانند و آں بالعموم در شعر و کتابت و بیان و خطابت بمنزلہ اوّلہ مطردہ است کہ بنائے آن بر استنباطات عقلاء و فوائد حکماء باشد چنانکہ بسیارے ازیں نوع معانی از کتب سماویہ

وکلام سلف کہ در اکثر احوال صداقت و دیانت شعار شان بوده است انتزاع یافتہ و یا اصل آن از امثال قدیمہ و حکم ماثورہ تجویز تواں کردن سعدی گوید ؎

چو کنعاں را طبیعت بے ہنر بود | پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہنر بنما اگر داری نہ گوہر | گل از خار است ابراہیم از آذر

و دیگرے راست ؎

چو نا داناں نہ در بند پدر باش | پدر بگذار و فرزند ہنر باش
چو دود از روشنی نبود نشا نمند | چہ حاجت زانکہ آتش راست پیوند

و ایں معنے ایست کہ در مقام خود صحیح و مسلم است و عقل بر آں شاہد عدل و عقلاء بریں اتفاق دارند کہ ہر آئینہ ایں معنی در ہر زمانے و ہر قومے قبول عام و ہم در تنزیل بابلغ صورتے وقوع یافتہ حیث قال جلت کلمتہ اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقَاکُمْ و در خبر آمدہ من ابطاء بہٖ عملہ لم یسرع بہٖ نسبہ و ہمچنیں ایں شعر سعدی ؎

بندۂ حلقہ بگوش ار ننوازی برود | لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

مصرع ثانی مشتمل است بر معنی حدیثے کہ مروی است دریں باب حیث قال صلی اللہ علیہ وسلم جُبلت القلوبُ علی حُبّ من اَحسن الیھا

و شاعر عرب می گوید ؎ و کُلّ امرءٍ یُولی الجمیل مُحبّب

وہم از وست ؎

وگر خواجہ با دشمناں نیک خوست بسے بر نیاید کہ گردند دوست

وایں قضیہ در ہر طبقہ ارباب دانش وحکمت مسلم است ودر تنزیل

وارد شدہ اِدفَع بِالّتِی ھِیَ اَحسن فاذا الذی بینک وبینہ عداوۃ

کانہ ولی حمیم

سعدی گوید ؎

چو با سفلہ گوئی بلطف وخوشی فزوں گرددش کبر وگردن کشی

شاعر عرب ہمیں معنی را بسلک نظم مے کشد۔ ؎

اذا انت اکرمت الکریم ملکتہ وَاِن اَنتَ اکرمت اللئیم تمردا

مصرع ثانی با شعر سعدی ہم معنی افتادہ۔ سعدی گوید ؎

نکوئی با بداں کردن چناں است کہ بد کردن بجائے نیک مرداں

متنبی گوید۔ ؎

وَوَضعُ الندیٰ فی موضع السیف بالعلیٰ مضرٌّ کوضع السیفِ فی موضع الندیٰ

مے بینی کہ میان ہر دو شعر فرقے نیست۔

وبالجملہ ایں نوع معانی در ہر قومے وہر زمانے متساوی الاقدام افتادہ

وایں را اغلب کہ بر اخذ وسرقہ محمول نتواں کردن۔

اما قسم تخییلی چناں است کہ آں را اصلا بر صدق قائل حمل نباید کردن

ونہ آنچہ را قائل ثابت کند ثابت و آنچہ را نفی کند منفی گمان بردن و ایں را
بر انواع غیر عدیدہ مے آرند کہ حصر آں دشوار است و اکثر در اثبات معنی
مقصود بہ نوعے از احتیاج تخییل و قیاس مصنوع تمسک کنند و ازہمیں است
کہ ایں معنی اکثر در صورت قیاس تمثیل وقوع مے یابد۔ میرزا رفیع قزوینی
گفتہ است ؎

کسے بزادۂ خود خصم نیست حیرانم   کہ سنگ بہر چہ گردید دشمن مینا

معلوم است کہ قائل در اثبات ایں دعویٰ کہ کسے بزادۂ خویش خصمی
نتواند کردن در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نمودہ کہ بیش از تخییلے نیست و
الا سنگ کہ مینا را مے شکند نہ مبنی بر مخاصمت ایشاں است و نہ میان
ہر دو شائبہ از عداوت یافتہ مے شود و متین اصفہانی گفتہ است ؎

شور عشق از خویش مرداں را بروں مے آورد
شیر در طغیان آتش مے گذارد بیشہ را

گذاشتن شیر بیشہ را ہنگام طغیان آتش نہ از شور عشق است بل از
رہگذر بیم جان تا سوختۂ زبانۂ آتش نگردد۔ اما شاعر آں را بر طریق قیاس
تخییل ایراد نمودہ تا بر دعویٰ او دلیل باشد۔ پیداست کہ ایں نوع قیاس از
قبیل اقناعیات مے باشد بل اشبہ بکذب کہ در باطن ہیچ باخود ندارد و از
ہمیں قبیل است شعر مؤلف ؎

ادب آموز در بزم حریفاں کرد افہمی   صراحی چوں ز جا خیزد ز جا پیمانہ مے خیزد

اما شکے نیست کہ در تاثیر نفوس دخلے تمام دارد۔ بدانکہ بنائے
شعر و خطابت بر ہمیں نوع قیاس تخییل نہادہ اند چوں خواہند کہ میانِ دو چیز علت
را بیان کنند وصفے کہ میان ہر دو مشترک باشد آں را بطریق علت اعتبار نمایند واگرچہ بمقتضائے
قضایائے عقول صحیح نبود۔ اما قائل را بر آں مواخذہ نکنند چہ بر شاعر واجب نیست
کہ چیزے را کہ قاعدہ و اساس قرار دادہ است بطریق قیاس عقلی باثبات
رساند بل آنچہ را معتبر داشتہ سامعین را از تسلیم صحت آں چارہ نبود اگرچہ بر معیار
حقیقت صحیح نباشد زیرا کہ تخییلات شعر را بر قیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نتواں
داد ازینجا دانستہ باشی کہ جملہ عربیہ مشہورہ خیر الشعر اکذبہ چہ معنی دارد؟ چہ
شعر فی نفسہٖ نہ موجب رفعت و انحطاطِ شان چیزے باشد نہ باعث بر فضل و نقص
آں بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص را کامل و کامل را ناقص وامی نماید و آنچہ
در معارضہ جملہ مزبورہ گویند خیر الشعر اصدقہ مراد ازاں شعرِ حکمت و موعظت
و ادب و دانش است کہ نزد عقلا مقبول و مستحسن باشد و یا مراد آں است کہ چیزے
را بصفتے کہ در نفس الامر وجود ندارد مدح و ذم نمائند و از اغراق و مبالغہ اجتناب
ورزند چہ ایں نوع کلام بر صحیفہ روزگار تا دیر پائدار ماند و اکذب را احسن
شمردن نہ ازاں است کہ شعر مبنی بر کذب و زور باشد بل ازاں است کہ
فن شعر میدانے وسیع دارد کہ معانی گوناگوں را بہ تقریب و تمثیل بصورت حقیقت
جلوہ مے تواں دادن و در وصف چیزے سخن را حسب اقتضائے مقام بہ پیرایۂ

تشبیہ و استعارہ آراستن - دریں صورت شاعر در اختراع صور عجیبہ و معانی غریبہ وسعتے تمام دارد بہ نحوے کہ موجب اہتزاز نفوس سامعین باشد و آنکہ مقولہ اصدق را احسن شمردہ مرادش آن است کہ شاعر ملتزم حقیقت مانندہ شخصے است کہ زنجیر در پایش کنند تا جز گامے چند نتواند در راہ رفتن یعنی غیر از معانی مشہورہ و صور معروفہ بر سامعین چیزے زائد نتواند عرضہ دادن گوئی خزینۂ شریفہ دارد کہ محفوظ و محدود است و یا نازنینے ستروں کہ ہیچ نہ زاید و ہر چند در آں قدر قلیلے بواسطۂ تشبیہ و استعارہ تصرف را مجال بود اما عقل سلیم و فہم قویم بر تفضیل اصدق بر اکذب فتویٰ مے دہد و معلوم است کہ چیزے کہ در میزانِ عقل درست آید - نزد عقلاء عزیز القدر و گرامی خواہد بود چہ حق حق است اگرچہ مسلّم ندارند و باطل باطل اگرچہ عزیزش دارند تا کیست کہ این قضیۂ محققہ را انکار نماید سعدی است

مرو زیر بار گناہ اے پسر کہ حمال عاجز بود در سفر

ہر چند تمثیل است اما در نفس الامر حقیقتے دارد کہ احدے را از آں انحراف امکان ندارد و این مبنی بر تشبیہ معقول است با محسوس و از ینہا در کلام سعدی بسیار است -

بدانکہ مدخل استعارہ در تخییل نہ از اں جہت است کہ معنی لفظ مستعار را اثبات نماید بل از اں جہت کہ اثبات مشبہ معنی آں مقصود باشد - نظامی

گوید -

ہر ابرِ بارید بر پرِ زاغ — نشاند چو بلبل تماشائے باغ

از لفظ برف معنی حقیقی آن مراد نیست و ہمچنین است لفظ زاغ بل مراد از آں سفیدی مو و سیاہی آن است کہ با رنگ برف و زاغ مشابہ است و ازیں جہت مقصود شاعر اثبات سفیدی و سیاہی موئے است نہ غیر آں و ایں نوع اسلوبِ سخن در کلام وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم ایاکم و خضراء الدمن یعنی از زنیکہ صاحبِ جمال و بدنہاد باشد بہ پرہیزید و معلوم است کہ دریں جملہ معنی خضراء و من مقصود نیست بل چیزے کہ در روے شبہ معنی آن متحقق است و بس ۔

و بالجملہ مراد از تخییل آن است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات نماید و ادّعائے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد گوئی سخنے مے گوید کہ خود خود را ابداں مے فریبد و سبیل دخول استعارہ در تخییل بسبیل کلام محذوف است ازیں رو کہ چوں با صل آن محذوف رجوع کنند قائلش را تصدیق نمایند و دعویش را مسلم دارند ۔

ازینجا دانستہ باشی کہ مراد از اکذب احسن نہ آن است کہ شاعر دروغی بافد کہ بہیچ گونہ در میزانِ عقل راست نیاید چنانکہ یکے از فرومایہ ترین لشکریان را باوصافِ سلطان مدح نماید یا گدائے قلاّش را بصفات شہنشاہی برآرد بل مراد آن است کہ شاعر در عمل شعر صنعتے بکار مے برد کہ در تدقیق معانی راہ تعمّق و تصنع مے پوید

کہ بداں پے بردن موقوف بر فکر دقیق و غور عمیق باشد۔
بدانکہ تخییل صور مختلفہ دارد گاہے باشد کہ ہر چند علتِ حکم غیر علت حقیقی باشد
امادر ظاہر حال آن را صحیح گمان برند چنانکہ شرف الدین علی یزدی راست ؎

زمانہ چو باد است و باد از نخست — نقاب از رخِ گل بعزت کشد
پس از ہفتہ در میانِ چمن — تنش را بخاکِ مذلت کشد

معہود است کہ در آغازِ بہار باد صبا پردہ از رخِ زیبائے گل بردارد۔
وآں را عروسانہ بر منصہ شاخ گلبن مے نشاند کہ موجب مسرت صاحب نظران
حقیقت بین مے گردد و بسے بر نیاید کہ غارتگر خزاں ہمگی متاع حسن او را بتاراج
مے برد و ایں نوعے از تخییل بروجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروران جاہ
و منصب را بخود مے کشد و ہر چند ادعا بر سبیل مجاز است اما بحقیقت نزدیک
تر است۔ و گاہے باشد کہ بنائے تخییل بر ادعائے بے اصل نہند و ایں
صورت اگر چہ مبنی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتزاز نفوس سودے ندارد و
افادۂ معنی تخییلی نکند و ایں در صورت غلو در مدح اکثر است ظہوری در مدح
ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید ؎

مگر روشن شد از نارِ براہیم — چراغ گل کہ بر شاخِ انار است

نار ابراہیم ممدوح ادعائے محض است کہ اصلے ندارد نظر بہ نسبت ہمنامی
آں حضرت صلوۃ اللہ علیہ در شانِ ممدوح ثابت ادعا نمودہ چراغ گل را از

روشن ساخته شاعر درین شعر سه چیز را ادعا نموده اول نار ابراهیم علیه السلام را
برائے ممدوح که سمیّ آنحضرت است ثابت کرده دوم چراغ گل را ازاں
نار روشن ساخته سوم گل انار را بواسطهٔ تشبیه چراغ قرار داده ومیدانی که
هر سه چیز اصلے ندارد اما در فن تخییل هر سه مسلم خواهد بود زیراکه بر شاعر تحقیق ادعاء
خویش برطبق اصول منطقیه واجب نیست کما مرّ

وقریب این ادعا صورتے است که اصل آن تشبیه است اما شاعر بواسطهٔ
تصرف در عمل تشبیه آن را از حقیقت تشبیه بیرون آرد عرفی گوید ؎

نه انجم است فلک را که همت عرفی
دمادم آب دهانش فگنده بر رخسار

بدانکه متاخرین در میدان تخییل بر متقدمین سابق آمده اند وجهش آنکه متاخرین
در عمل تشبیه انواع لطافتها بکار برده اند و بنائے تخییل موقوف بر غرابت تشبیه
است هر چند که عمل تشبیه بر ندرت و غرابت مشتمل باشد در تخییل جدتے پیدا کند و مسلم است که نفس انسانی طبعاً
مائل بجدت است از روشن سوادان تیره خاک هند محمد علی ماهر اکبرآبادی که مردے نومسلم بود
گوید ؎

من از بیتابی پروانهٔ فانوس مے سوزم
که در پیراهن یار است گرم جستجو باشد

پیشتر از ماهر این معنی را حضرت شیخ شیراز موزون ساخته حیث قال ؎

دلارام در بر دلارام جو | لب از تشنگی خشک بر طرف جو

ہر چند ایجاز در کلام شیخ است و بلاغتش مسلم اما ماہر فن مے داند کہ ماہر درین معنی نوعے از جدت پیدا کردہ کہ بنائش بر تخییل است و ازیں رو پسند طبع نکتہ سنجاں است البتہ ایں قدر ہست کہ اگر حرف ربط و حرف عطف ہر دو را ساقط مے کرد و مے گفت ؎

کہ در پیراہن دلدار گرم جستجو باشد

ترکیب مصرع ثانی چنانکہ مے بایست از حشو نا ملائم محفوظ مے بود۔
منوچہری از اساتذہ متقدمین است و در تراشیدن تشبیہات نادرہ کہ متضمن غرابت باشد آفتاب را ید بیضای نماید از دست ؎

ہمے رانَدم فرس را من بتقریب چو انگشتان مرد ارغنوں زن

آیا مے بینی کہ پویہ دویدن اسپ را تشبیہے بہتر از تواتر حرکت انگشتان مطرب چیزے[1] دیگر متصور است لا و اللہ ایں نتیجہ صفائے ذہن آن بلند مقام است وبس۔

---

[1] بعد از تسوید مسودہ در نظر ثانی چناں بوضوح پیوست کہ تواتر حرکت انگشتان تلغرافی مشبہ بہ قرار دادہ تواں داد۔ ۱۲ منہ

بهرۂ چارمین

علمِ بدیع

و آن علمے است کہ بدان معرفت وجوہ تحسین کلام بعد از آنکہ مراتبِ اقتضاء حال و وضوح دلالت را ملحوظ داشتہ باشند حاصل آید۔ و آن وجوہ را در اصطلاحِ ایں فن بصناعات تعبیر کنند و آں بر دو گونہ است معنوی و لفظی۔

باید دانست کہ نظر بلغاء ہموارہ مقصور بہ تحسین معانی بودہ است و ایراد صنائع را از قبیل تصنع و رعمل مے پنداشتہ اند و قطع نظر از منع آں کہ در آثار وارد شدہ تصنع کلام بلیغ را از پایۂ بلاغت فرو افگند و از قدمائے فصحائے ہیچ کس بگرد این نوعِ اسلوبِ کلام نگردیدہ چنانکہ بر ناظرِ کلامِ اساتذۂ قدیم مخفی نیست اگر احیاناً در کلام ایشاں چیزے ازیں نوع یافتہ شود آں را بہ استرخاء عنانِ طبیعت حمل باید کرد تصنع را در آں راہ نیست اما اہلِ عجم در اواسطِ قرون بدین ہنجار مائل شدہ در اختراع انواع صنائع سعی بلیغ جایز داشتند تا غایتے کہ ایرادِ صنائع را در کلام منثور و منظوم از قبیلِ کمالاتِ فنِ شعر و انشاء گماں بردہ اند۔

جملہ اہلِ تحقیق برآن رفتہ اند کہ الفاظ بمنزلہ ادواتے است کہ چیزے را
کہ در خاطر فرود آید بدان اظہار تواں نمودن وہمانا این معنی براستی نزدیک
تر است وشکے نیست کہ ایرادِ صنائع از قسمِ تجنیس وترصیع وتسجیع وغیر ذلک
در کلام منثور باشد یا منظوم نظر بتادیۂ اصلِ معنی وتعقی ندارد۔ بل بسا باشد کہ
موجبِ اختلالِ بلاغت ومنجر بفسادِ معنی میگردد۔ زیرا کہ معانی مقصود بالذات
است والفاظ مقصود بالعرض۔ بنابریں متکلمے کہ معانی را تابع لفظ وتابع آن می
پسندد۔ ہر آئینہ از منہج حکمت انحراف می ورزد۔ ومجوزِ این نوع اسلوب بمثابۂ
مشاطہ ایست کہ عروسِ زشت رُو را با نواعِ حُلّی وحلل بیاراید۔ وبر وضع
زیبا نگارے ہر ہفت کردہ بمعرضِ نظارۂ لطیف طبعاں جلوہ دہد ؎

زشت باشد دبیقی ودیبا   کہ بود بر عروسِ نا زیبا

فضل اللہ قزوینی بالتزامِ صنعتِ تعطیل قصیدہ گفتہ والحق بجائے گوہرِ
شاہوار خزف ریزۂ چند سفتہ کہ در بازارِ جوہریانِ سخن بہیچ نیرزد۔ انموذجے از آن
حوالۂ قلم است ؎

اما م و سرور و صدر ممالکِ اسلام   صلاح ملک و ملک مالکِ ملوکِ کلام
سماۓ سادس و صدر سماکِ رامحِ رمح   ہلالِ مہر طلوع و سوارِ سام حسام
ملک محل و ملک مطمح و ملک ادراک   ملک علو و ملک طالع و ملک الہام
دم معطر او در دِ ملک را مرہم   دل مطہر او کوہِ حلم را آرام

عطائے کامل او مصدرِ علوِ ہمم　　ہوائے درگہِ او موردِ حصولِ مرام

این قصیدہ را من اولہا الی آخرہا بر ہمین منوال یافتہ و اگر راست پرسی سنگلاخے کافتہ و ہیچ نیافتہ۔ مے تواں گفت کہ مجموعۂ مفرداتِ الفاظ را ترتیب دادہ کہ ہیئتِ ترکیبیۂ آن بسانِ الفاظِ کتبِ لغت افادۂ معانی اسنادیہ نمی کند۔

لطف اللہ نیشاپوری بشمشیرِ صنعتِ جامع الحروف خونِ معنی ریختہ ؎

اثر و صفِ غمِ عشقِ خطت　　ندہد خط بکسے جز بضلال

معنی آن است کہ زنجیرِ خطِ نازنین نظارگیان را اسیر خود ساختہ و ہیں

معنی را غنی کشمیری از حضیضِ خاک بر اوجِ افلاک کشیدہ ؎

حسن سبزش بخطِ سبز مرا کرد اسیر
دام ہمرنگِ زمیں بود گرفتار شدم

دیگرے دریں میدانِ تنگ سمندِ طبع را جولاں دادہ است ؎

تنِ چشمم نحیف گشتہ بغم　　گلِ سنجم نہفتہ گشت بخار

ہیچ است و با معنی سرے ندارد۔ و اگر این را شعر مے تواں گفت چرا شعر ؎

دندانِ تو جملہ در دہان اند　　چشمانِ تو زیرِ ابروان اند

بہ بے معنگی مثل است ؟

امیر خسرو دہلوی کہ پایۂ استادی ایشاں بس بلند و روشِ کلامِ شاں نزد اہلِ فن دلکش و دلپسند است - بانواعِ مختلفہ التزام مالایلزم پرداختہ اند چنانکہ ایں ایں رباعی از ایشان است۔ رباعی

موئے مہ ما بوئے ما بویا بہ   بے او موئم موئے دیم ما وا بہ
مائیم ہمی و آں مہ ما با ما بہ   ما با مہ و موئے مہ ما با ما بہ

در اصطلاحِ شعرائے معنی کش ایں صنعت را موصل الشفتین خوانند و در التزام صنعت قلب میفرمایند۔

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش   شو ہمرہ بلبل بلب ہر مہوش

وایں شعر را در حقیقت شعر نتواں گفتن - اگر از آخرش تا اولش مقلوب خوانند ہماں حاصل گردد۔ وازیں نوعِ التزامات در کلام ایشان بسیار آمدہ است مقرر است کہ زیادتِ قیود و شرائط در چیزے باعث بر ازدیادِ اشکال می افتد و دریں صورت فہم معنی از الفاظ در غایتِ صعوبت باشد۔ اہلی شیرازی کہ صاحبِ آتشکدہ او را سر آمدِ فصحائے زمان و سر دفتر بلغائے سخنداں می نویسد مثنوے در التزام تجنیس و ذو بحرین و ذو قافیتین و ہر شعر ترتیب دادہ ہر چند در ظاہر بر کمالِ قائل آں دال است اما اہلِ بصیرت دانند کہ چہ قدر حسنِ معنی را بریں التزام لایعنی نثار نمودہ - چنانچہ مؤلف آتشکدہ خود می گوید -

"الحق درکمال صعوبت است ودر نظر فقیر این صنائع ربطے بہ محاسن شعری کہ باعث تغییر حال مستمع است کہ غرض کلی از شعر آن است ندارد"
ہر چند فقیر مؤلف نمی خواست کہ بہ تسوید صناعات بدیع خود را متہم سازد اما چوں اساتذہ معانی در کتب خویش التزام آن نمودہ اند نظر باقتضائے اقتفائے ایشاں آنچہ را مستحسن دانست بروجہ اختصار شرح دادہ آمد -

توریہ

وایں را ایہام نیز خوانند و آن ایراد لفظے است در کلام کہ دو معنی داشتہ باشد و اطلاق ہر دو معنی در آن محل صحیح آید - جامی گوید ؎

جاں بخشد از لب کشتہ را وانگہ بخوں فرماں دہد
خونخواری آں شوخ بیں کز بہر کشتن جاں دہد

"از بہر کشتن جاں دہد" دو معنی دارد - اول از بہر کشتن زندہ مے کند دوم دلدادہ و فریفتہ کشتن است و دریں شعر ہر دو معنی راست می آید و صاحب تلخیص تعریف توریہ بہ نحوے مذکور ساختہ کہ با تعریف ایہام تناسب مطابقت دارد - محل تامل است -

ایہامِ تناسب

صاحبِ کتاب المعجم گوید این صنعت چناں بود کہ لفظے دو معنین بکار دارند یکے قریب یکے غریب تا خاطر سامع نخست بمعنیٰ قریب رود و مرادِ قائل معنیٰ غریب باشد چنانکہ عنصری گفتہ است در مدح سلطان محمود ؎

تو آں شاہی کہ اندر شرق و در غرب
جہود و گبر و ترسا و مسلماں

ہمیں گویند در تسبیح و تہلیل
کہ یا رب عاقبت محمود گرداں

مقام استشہاد لفظ محمود است۔

اما صاحب حدائق البلاغت می گوید کہ ایہام تناسب چناں است کہ دو معنی را بدو لفظ تعبیر نمایند کہ یکے ازاں دو لفظ دو معنی داشتہ باشد و معنیٰ دومش کہ غیر مقصود باشد با معنیٔ لفظِ دیگر گونہ مناسبتے دارد۔ چنانکہ خاقانی گوید۔

؎

از دمِ خُلقِ تو در مسدّس گیتی
بوئے مثلث بہر مشام بر آمد

لفظِ مثلث دو معنی دارد یکے شکل ہندسی کہ معروف است و دیگر نوعے از عطر کہ دریں مقام مقصود است و نظر بمعنیٔ اول مناسب بہ لفظ مسدّس افتادہ۔
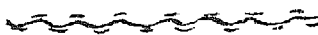
ایہامِ تضاد

وآن چنان است کہ دو معنی غیر مقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بہ معنی حقیقی میانِ ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرماید ؎

تانگرید ابر کے خندد چمن تا نگرید طفل کے جوشد لبن

طباق

وآن را تضاد نیز گویند و مراد از آں ایراد دو معنی ایست کہ میانِ ہر دو تقابلِ تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ؎

ازاں سرد آمد ایں کاخِ دلاویز کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز

فغانی گوید ؎

نے شود مژدہ ام گرم زاں سحر کہ بناز کشاد نرگسِ مخمور و بست خوابِ مرا

واز وادیٔ طباق است ذکرِ عناصر اربعہ والوانِ مختلفہ نظامی گوید ؎

چو باد از آتشم تاکے گریزی نہ من خاکِ توام آبم چہ ریزی

مقابلہ

وایں نوعے از طباق است ضابطہ اش آں است کہ دو معنی یا بیشتر را

کہ متوافق باشند ذکر کنند۔ پس چند معنیٔ دیگر را بہ ترتیب ذکر کنند کہ با معانیٔ اوّل متضاد باشند حکیم مختاری گوید ؎

مخالفانِ تو مردود چوں جواب خطا　　موافقانِ تو مقبول چوں سوالِ صواب

مراعاۃ النظیر

ایں را تناسب نیز خوانند۔ صورتش آن است کہ در کلام اشیائے متناسب را کہ متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند۔ سلمان ساوجی گوید ؎

چو از زاغِ کمان گردد عقابِ تیر او پرّان
شود بومِ وجودِ شوم خصمت جُفت با عنقا

مشاکلت

و آن ذکر کردنِ معنی ایست بلفظے کہ بازائے آن معنی موضوع نباشد بسببِ مصاحبت آن معنی با معنیٔ دیگر کہ بازائے آن موضوع است۔ میرزا صائب گوید ؎

لبِ سوال سزاوارِ بخیہ بیشتر است　　عبث بخرقۂ خود بخیہ مے زند درویش

لب را بخیہ زدن کنایہ از عدم سوال است۔ والا لب را بخیہ نمے زنند و چوں در مصاحبتِ بخیہ بخرقہ زدن واقع شدہ لب بستن از سوال را با بخیہ

بحرفۃ زدن تعبیر نمودہ -

عکس

وآن چناں است کہ جزوے را بر جزوِ دیگر در کلام مقدم آرند - وباز
آن را ازاں دیگر مؤخر کنند - انوری گوید ؎

دلے دارم ہمیشہ ہمدمِ غم   غمے دارم ہمیشہ ہمدمِ دل

رجوع

سخن گفتہ را نقض نمودن وبمعنی دیگر پرداختن - عنصری گوید ؎

چو ماہ بود و چو سرو دنہ ماہ بود ونہ سرو   قبا نہ دارد سرو وکمر نہ بندد ماہ

یکے از موزون طبعانِ پنجاب گفتہ ؎

دوش قمری برسر سرو از سر انصاف گفت
سرو قدّ یار را ماند ولے رفتار کو

لف ونشر

ضابطہ اش آن است کہ اول چند چیز را ذکر کنند وآن را لف گویند
پس متعلقاتِ آنہا را بے تعیین مذکور سازند - وآن را نشر خوانند واین را

بدو نوع آمَدند۔ یکے مرتّب وصورتش آنست کہ ترتیب لف مطابق ترتیب نشر باشد۔ حکیم مختاری گوید ؎

چون عزو جلال و هنر و طبع و کف او ۔ ابر و فلک و اختر و دریا و مطر نیست

و بهترین لف و نشر آن است کہ استاد قدیم حکیم فردوسی بدان راہ یافتہ ؎

بروز نبرد آن یلِ ارجمند ۔ بشمشیر و خنجر بہ گرز و کمند

برید و درید و شکست و بہ بست ۔ یلان را سر و سینہ و پا و دست

دیگر غیر مرتب و طریقش آنست کہ ترتیب لف مخالف ترتیب نشر باشد شاعرے گوید ؎

افروختن و سوختن و جامہ دریدن ۔ پروانہ زمن شمع زمن گل زمن آموخت

جمع

طریقش آن است کہ چند چیز را در یک حکم جمع نمایند حکیم مختاری گوید ؎

ہمی دولت و ملک و کلک و حسام ۔ بہ فرخندہ او ند گیرد نظام

تفریق

ضابطہ اش آن است کہ در دو چیزے کہ بہ یک وصف متصف باشند وجہ تباین اتصاف ظاہر نمایند۔ حافظ گوید ؎

دستِ ترا ابر کہ یارد تشبیہ کرد　　کاین بدرہ بدرہ می دہد و قطرہ قطرہ آن

تقسیم

ہماں لف و نشر است اما فرق میانِ ہر دو آن است کہ در لف و نشر تعیین نسبت چیزے بہ چیزے نمی کنند و در تقسیم تعیین نسبت ضروری است عبد الواسع جبلی گوید۔

؎

بناں اوست در بخشش سنانِ اوست در کوشش
لقائے اوست در مجلس لوائے اوست در میداں
یکے ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایہ چہارم فتح را برہاں

و نوعے از تقسیم آن است کہ اقسام چیزے را باستیعاب مذکور سازند عنصری گوید۔

؎

پیوستہ دشمنانِ توزیں گونہ مستمند　　یا کشتہ یا گریختہ یا بستہ در حصار

و گاہے باشد کہ جمع و تفریق و تقسیم ہر سہ را جمع نمایند و ایں خالی از صعوبت نیست۔ خاقانی گوید۔

؎

مجلس دو آتش دادہ بر ایں از حجر و آن از شجر
ایں کردہ منتقل را مقر و آن جام را جا داشتہ

تجرید

طریقش آن است کہ از شئے ذی صفتے شئے دیگر انتزاع نمائند کہ ہم بداں صفت متصف باشد و مقصود ازیں نوع تصرف مبالغہ در کمال آن صفت مے باشد۔ عرفی گوید ؎

مستِ ذوقِ عرفیم کز نغمۂ توحیدِ تو　　لذتِ آوازہ در کامِ جہاں انداختہ

شاعر خود را شخصے غیر خود قرار دادہ کہ مستِ ذوقِ اوست و مقصود ازاں اظہارِ کمالِ ذوقِ خود است۔

مبالغہ

وصفِ چیزے را در کمالِ شدّت و ضعف ادّعا نمودن بہ حیثیتے کہ مستبعد یا ممتنع باشد و ایں بر سہ قسم آید۔ اوّل آنکہ ادّعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن باشد و آن را تبلیغ گویند۔ انوری گوید ؎

بودیم بر کنارہ ز تیمارِ روزگار　　تا داشت روزگار ترا در کنارِ ما

در حالِ وصل فارغ بودنِ عاشق از غمِ روزگار عقلاً و عادتاً امکان دارد۔

دوم آنکہ عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید۔ عرفی گوید ؎

مارا بہ کامِ خویش بدید و دلش بسوخت　　دشمن کہ ہیچ گاہ مبادا بہ کامِ ما

عادتاً متعارف نیست کہ اگر کسے دشمن را بکامِ خود بیند دلش بروئے بسوزد
اما عقلاً امکان دارد اگرچہ عادتاً مستبعد است۔
سوم آنکہ عقلاً و عادتاً ممتنع باشد و این را غلو نامند و در کلام چگامہ سرایان
و ہنگامہ آرایان بسیار یافتہ مے شود۔ نظامی گوید ؎

زسمِ ستوران درآن پہن دشت زمین شش شد و آسمان گشت ہشت

مذہبِ کلامی

وآن ایرادِ کلام است بطریقِ دلیل و برہان چنانکہ شیوۂ متکلمین است انوری
گوید۔ ؎

منافع رسان در زمین دیر ماند بس است این یک آیت دلیل دوامت

طریقِ برہان درین شعر آن است کہ ہر منافع رسان باقی مے ماند۔ و تو
منفعت رسان ہستی۔ نتیجہ آن است کہ تو باقی خواہی ماند۔

حسن التعلیل

وآن ادعائے علتِ مناسب است برائے وصفے کہ در حقیقت علتِ آن
نہ باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید۔ ؎

تا چشمِ تو ریخت خونِ عشاق زلفِ تو گرفت رنگِ ماتم

سیاہیِ زلف صفتے است ثابت فی نفسہ و علت آن در ظاہر معلوم نیست
متکلم علت آن را چنیں ادّعا نمودہ کہ در ماتم عشاق سیاہ پوش آمدہ۔

تاکید المدح بما یشبہ الذم

و ایں را بر دو نوع می آرند۔ اول آنکہ از صفت ذمی کہ نفی آن کردہ باشند صفتِ مدحی برائے آن استثناء کنند بتقدیر داخل بودن آن مدح در آن ذم۔ حکیم مختاری گوید۔ ؎

گرش شمائل چوں بحر شعر موزون است چرا ست بحر کفش را عطائے ناموزوں

متکلم اول موزونیت شمائل ممدوح را مسلم داشتہ پس بعضے از شمائل یعنی جود و کرم را ناموزوں قرار دادہ۔ ہر چند حرف استثناء لفظاً مذکور نیست۔ اما اسلوب کلام بر معنیٰ استثناء دال است۔

دوم آنکہ صفت مدح برائے چیزے ثابت کنند و از عقب آں صفت مدح دیگرے بہ حرف استثناء ایراد نمایند۔ ؎

رایتِ شہ تذرو دش لیک عقاب جملہ پر
پرچم شہ غراب گوں لیک ہمائے معرکہ

تاکید الذم بما یشبه المدح

و این نیز بر دو نوع مے آرند - اول آنکه صفت مدحی را نفی کنند و صفت ذمی از آں مدح استثنا نمائیند - چنانکه گوئی "فلانی را مروت در جبلت نیست الا آنکه بد رگ ہم ہست"

دوم آنکه صفت ذمی ثابت کنند و عقب آن صفت ذم دیگر به حرف استثنا ذکر کنند - چنانکه گوئی "فلانی بد معامله است الا آنکه دروغ گو ہم ہست"

شاعرے گفته است - ؎

نان شاں نه گندمیں و سخن شان درشت لیک
گاہ عطا ترش رو و در وعده کاذب اند

استتباع

ستودن ممدوح را به نحوے که از مدحے مدحے دیگر حاصل آید - چنانکه انوری گوید ؎

اے زیزداں تا ابد ملک سلیمان یافته ہر چه جسته جز نظیر از فضل یزداں یافته

در ضمن این معنی که جمله مقاصد ترا حاصل است - این معنی را بیان نموده که نظیر تو در عالم یافته نمے شود -

توجیه

واین را محتمل الضدین نیز مے گویند۔ ضابطہ اش آن است کہ بہ نحوے ایراد کلام نمایند کہ محتمل دو معنی متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط اعور گفتہ است۔

قبائے از پئے من دوخت خیاط   دو چشمم او برابر بودے اے کاش

یعنی بینا بودے یا نابینا۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد بایراد این صنعت زبان طعن در حق اعیان دولت عالمگیری دراز کردہ۔ والحق کہ داد سخنوری و کو رنمکی دادہ۔

تجاہل عارف

وآن چنان است کہ از امرے معلوم عمداً خود را جاہل قرار دہند۔ وغرض ازین نوع تصرف نکتۂ باشد کہ نظر بہ مناسبت مقام موجب ازدیاد بلاغت باشد۔ چنانکہ شاہ پور گوید

نمے دانم کہ خواہی بود یا گردون چنین دانم
کہ دامنگیر گردد خون من نامہربانے را

ونظامی گوید

چہ مے گفتم و در چہ پر ختم　　کجا بود اشہب کجا تاختم

وگاہے کاف کہ امیہ افادہ معنی تجاہل کند۔ شاعرے گوید ؎

سوختم شمع لقائے کہ بیادم آمد　　خون شدم رنگ حنائے کہ بیادم آمد

قول بالموجب

واین چنان است کہ لفظے را کہ در کلام غیر واقع شود بر خلاف مراد او حمل کنند۔ چنانچہ انوری گوید ؎

دوستی گوئی نہ از دل می کنی　　راست می گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

واین را حشو نیز نامند۔ ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام ایراد لفظے کنند کہ معنی مقصود بے او تمام باشد۔ پس اگر کلام را از رتبۂ بلاغت بیندازد آن را حشو قبیح خوانند و اگر موجب ازدیاد حسن کلام گردد حشو ملیح۔ چنانکہ انوری گوید ؎

گر بخندم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند

ور بگریم کاں بہر روزے است گوید خوں گری

ضمیر گوید بسوئے آسماں راجع است و ہر دو جملہ "کاں پس از عمرے ست

و "کاں بہر روزیست" بطور حشو ملیح واقع شدہ ۔ کما لا یخفی و حشو قبیح شاعرے گفتہ است ۔ ؎

گرمی ز سمم بخدمت معذورم		زیرا رمد چشم و صداع سرم است

لفظ چشم و سر حشو قبیح است ۔

تنسیق الصفات

آں است کہ صفات چیزے را متتابع آرند ۔ سعدی گوید ؎

خداوند بخشندہ دستگیر		کریم خطا بخش پوزش پذیر

فردوسی در مدح سلطان غازی گوید ؎

بہ تن ژندہ پیل و بہ جاں جبرئیل		بہ کف ابر بہمن بہ دل رود نیل

صنائع لفظی

تجنیس

ایراد دو لفظ در کلام کہ در تلفظ متشابہ و در معنی متغایر باشند و آں بر چند نوع است ۔

تام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط ۔

تجنیس تام

آن است کہ دو کلمہ متفق اللفظ مختلف المعنی بکار برند ۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ۔

شعر

بہ یمین تو چرخ دادہ یسار　　بہ یسارِ تو ملک خوردہ یمین

تجنیس ناقص

آن است کہ کلمات متجانس متفق الحروف و مختلف الحرکات آرند چنانکہ قطران گفتہ است ۔

شعر

پیادہ شود دشمن از اسپِ دولت　　چو باشی بر اسپِ سعادت سوار
بر اسپِ سعادت سواری و داری　　بدست اندرون از سعادت سوار

تجنیس زائد

آن است کہ کلمہ متجانس از دیگرے بحرفے زیادت باشد ۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ۔

شعر

در حسرتِ رخسارِ تو اے زیبا رو   از نالہ چناں گشتم وا زمویہ چو مو

تجنیس مرکب

آن است کہ از دو لفظِ متجانس یکے مفرد باشد و دیگرے از دو کلمہ مرکب۔ شاعرے گفتہ است۔

خورشید کہ نورِ دیدۂ آفاق است   تابندہ نشد پیشِ تو تابندہ نشد

و مؤلف راست۔

رہِ راستی گیر تا زندہ   کہ ایدون برہوار تا زندہ

تجنیس مزدوج

آن است کہ کلمات متجانس پہلوئے یکدیگر بیارند۔ چنانچہ معزی گفتہ است

ہست شکر بار یاقوتِ تو اے عیار یار
نیست کس را نزد آں یاقوتِ شکر بار بار
سال سر تا سر چو گلزار است خرم عارضت
چوں دل من صد دل اندر عشق آں گلزار زار
نیمۂ دینار ماند آں دہانِ تنگِ تو
در دلِ تنگم فگند آں نیمۂ دینار نار

واین قصیدہ از اوّل تا آخر برہمیں نسق است۔

تجنیس مطرّف

آں است کہ دو لفظ متجانس در جملہ حروف متفق باشند الّا در حرف طرف چنانکہ معزّی گفتہ است۔ ؎

از شرارِ تیغ بودے بادساراں را شراب
وز طعانِ رمح بودے خاکساراں را طعام

تجنیس خطّ

چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

ہماں خوشتر کہ نوشی اندریں مدت مئے صافی
ہماں بہتر کہ پوشی اندریں موسم خز ادکن

ردّ العجز علی الصدر

لفظے کہ در صدرِ بیت آرند آں را در عجز باز آرند۔ رشید وطواط را بریں نسق قصیدہ ہست۔ چنانکہ ؎

قرار از دلِ من ربود آں نگار
بداں عنبریں طرّۂ بیقرار

نگار است رخسارۂ من بجوں | زہجران رخسارۂ آں نگار
خمار است در سر مرا بے شراب | در اندوہ آں نرگس پر خمار

و ایں صنعت صور مختلفہ دارد۔

اشتقاق

آں است کہ دو کلمہ متقارب باشند در ترتیب حروف۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است۔

نوائے تو اے خوب چہر نو آیین | در آورد در کار من بے نوائی

ترصیع

کلمات را مسجع و الفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن چنانکہ رشید گفتہ است

اے منور بتو نجوم جلال | وے مقرر بتو رسوم کمال
بوستانے است صدر تو ز نعیم | آسمانے است قدر تو ز جلال
خدمت تو معول دولت | حضرت تو مقبل اقبال
در کرامت ترا نبودہ نظیر | در شہامت ترا نبودہ ہمال
تیرہ پیش فضائل تو نجوم | خیرہ پیش شمائل تو شمال

ہم چنیں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرصّع گفتہ است و آنچہ در حروفِ خواتیم متفق نباشد آن را سجع موازنہ گویند - چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

بہ بزم و رزم تو مانند ہمے خزان و بہار
بہ تیغ و کلکِ تو مانند ہمے قضا و قدر

وسکاکی گوید کہ سجع در نثر مثلِ قافیہ در شعر است -

ذوالقافیتین

و آن شعریست کہ دو قافیہ داشتہ باشد - سنائی گوید ؎

عقل و قرمان کشیدنی باشد　　عشق و ایمان چشیدنی باشد

متلوّن

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خوانده شود - اہلی شیرازی مثنوی سحرِ حلال مشتمل بریں صنعت ترتیب دادہ و ہر شعر را ذوقافیتین آوردہ - و ایں بیتِ سلمان ساوجی در سہ بحر خوانده می شود و ہم موصل بہ دو حرف است - ؎

لبِ تو چاہِ لولو خط تو مرکزِ لالہ　　شبِ تو حاملِ کوکب مہِ تو باخطِ ہالہ

بحر اول رمل مثمن مخبون - بحر دوم ہزج مثمن سالم - بحر سوم مجتث

دشمن مجنون -

اعنات

واین التزام مالایلزم است یعنی چیزے که لازم نیست بر شاعر آں را
بر خود لازم گرداند واین را صورتے معین نیست سیفی نیشاپوری قصیدۂ گفته
که در هر مصرعش ایرا ولفظ سنگ وسیم را لازم قرار داده مطلعش این است

ے نگار سنگدل اے لعبت سیمین غدار در دل من مهر تو چوں سیم در سنگ استوار

وهمچنیں کاتبی نیشاپوری قصیدۂ گفته بالتزام لفظ شتر وحجره در هر مصرع
مطلعش این است -

ے

مراغم است شتر بارها به حجرۂ تن شتر دلی نه کنم غم کجا وحجرۂ من

وامیر خسرو در التزام لفظ پیل وپیش وپلنگ وکلک در هر بیت
قصیدۂ گفته مثلاً

ے

پیلتن شاهی وز اقبال بلندت دور نیست
گر پیش گردد پلنگ افگن مگس لکلک شکار

تلمیح

واین چنان است که کلام مشتمل باشد بر واقعۂ مشهوره یا اشارتے

نمایند بہ چیزے کہ در کتبِ متداولہ مذکور باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

ہر کہ نظارۂ تو شد دست بریدہ می شود
یوسفِ عہدی و جہاں نیم بہائے رخِ تو

اشارہ بقصۂ دست بریدنِ زنانِ مصر است از مشاہدہ جمالِ یوسف علیہ السلام۔

توشیح

آن است کہ چوں حروفِ اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند۔ بیتے یا مصرعے یا نام شخصے برآید۔

سیاقۃ الاعداد

آن است کہ اعداد را مرتب یا غیر مرتب مذکور سازند۔ خاقانی گوید ؎

یک دو شد از سہ حرفش چار اصل و پنج شعبہ
شش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر

یک دو شد یعنی مضاعف شد مراد از سہ حرف لفظ جاہ است کہ در شعر سابق مذکور است۔

بہرۂ پنجمین

موازنہ و تنقید

با ہمہ جوشِ جنوں فرزانہ ام آشنائے معنیٔ بیگانہ ام

بدانکہ این بہرۂ کتاب اہم مقاصد علم بلاغت است۔ چہ موازنہ میانِ دو کلام
کہ عبارت است از سنجیدن آن ہر دو در میزان قواعدِ بلاغت تا بلیغ را از
غیر آن باز دانند غایتِ این علم شریف است و کسیکہ از مواردِ استعمالِ آن
قواعد آگاہ نباشد او را قوت سنجیدن دو کلام و تمیز میانِ ناقص و کامل دست
ندہد۔ و ہیچ امر از امرِ نظم کلام و تالیف آن شگرف تر نتواند بود۔ چہ
باریک مایۂ معرفتے توان دریافتن کہ تالیف و نظمِ کلامے از تالیف و نظمِ
کلامِ دیگر تفاوتِ عظیم دارد۔ و بمقدارِ تفاوت پایۂ کلامے از کلامِ دیگر بالا
و از بالا بالاتر قرار مے توان داد و ہلم جرا۔ و این معنی وقتے متحقق گردد کہ
چون دو جملہ یا دو شعر را کہ در معنی متحد باشند و در تالیف الفاظ مختلف در
حیزِ تقابل و توازن در آرند۔ چہ معنیٔ لطیف را حلّے شائستہ باید در تالیف

ونظمِ کلام زیرا کہ باندک تغییر و تبدلے و تقدیم و تاخیرے کہ در تالیف و نظمِ کلام راہ یابد شاہدِ معنی بر کرسی دیگر جلوہ گر آید و تاثیر و انفعالِ نفوس موقوف است بر دو امر یکے آنکہ محلِ ہر لفظے در کلام ہماں باشد کہ حال مقتضی آن است و اگر از محلِ اصلی او را بر دارند و بہ محلِ دیگر بنشانند خللے در اصلِ مقصود راہ یابد۔ دیگر آنکہ سر رشتۂ تناسبِ الفاظ را از دست ندہند۔ چہ بسیار باشد کہ لفظے در نفسِ معنی با لفظِ دیگر متحد الافادہ باشد۔ اما چوں نیکو بنگرند یکے از آں ہر دو شائستہ آں محل باشد و دیگرے برخلافِ آں۔ و چوں در تالیف و نظمِ کلام ایں ہر دو امر را نیکو بجا آرند۔ ہر آئینہ دادِ بلاغت دادہ باشند و فہمِ ایں معنی بر روشن سواداں و لطیف طبعاں دشوار نیست۔ چہ نویسندہ ترد دست کہ بمزاولتِ سالیانِ دراز مہارتِ تامہ در فنِ کتابت بہم رسانیدہ و برتبۂ استادانِ خوش قلم شہرت یافتہ صفحۂ کاغذ را بہ نقوشِ حروف برنگے زینت مے دہد کہ موجبِ حیرتِ نظارگیاں مے افتد و بازائے آں طفلِ نوآموز کہ ہنوز تشکیلِ نقوشِ حروف را بصحت نہ فہمیدہ باشد بہ زشت ترین صورتے بر صفحۂ لوح ثبت مے نماید و سبب ایں تفاوت ہر چند بظاہر بر قلت و کثرتِ ممارست موقوف است اما امعانِ نظر قلت و کثرتِ ممارست را بیش از شرطے اعتبار زائد نمے نہد۔ زیرا کہ بمشاہدہ معلوم است کہ ہر چند دو کس در ممارستِ علمے از علوم یا فنے از فنون عمرے بسر آرند و در استعمال و اشتغال بداں سعی بلیغ

بکار برند - اما چوں مادۂ قابلہ ہر دو را موازنہ کنند۔ تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو یافتہ مے شود و موجبِ این تفاوت جز بلطافت و کثافت طبائع چیزے دیگر نتواند بود - و لطافتِ طبع دریں باب اصل است - چہ سلامتِ ذوق جز بہ طبائع لطیفہ دست ندہد - و ہر چند کہ سلامتِ ذوق کامل تر باشد احساس معانی بر وجہِ اتم - و امام عبدالقاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز دریں باب شرحِ بلیغ راندہ حاصلش اینکہ خصوصِ مزایا و لطائف کلام امرے از قبیلِ امورِ خفیہ و معانی روحانیہ است و تا سامعِ پاکیزہ نہاد صاف طبع مخاطب نباشد بہزار حیلہ ہم نتواں او را بر آں آگاہ ساختن کہ کودن کور باطن را ازاں جملہ ہیچ بہرہ نباشد و الحق کہ امامِ بلند مقام آنچہ گفت حق گفت و من ایں معنی را در طبائع اہلِ روزگار خود بارہا بمشاہدہ آوردہ ام و صحیح یافتہ ام -

پیش ازانکہ درپارۂ از کلامِ اساتذہ بر طریقِ موازنہ و تنقید خوضے رود نظر بر رفعِ سوئے ظنِ حرف گیراں کہ بیشتر مطمحِ نظرِ ایشاں غیر از مراء و لجاج چیزے دیگر نمے باشد و مقصدِ اصلیِ صاحبِ تالیف را نہ فہمیدہ زبانِ طعن دراز می کنند مے گوئیم کہ غرضِ فقیر مولف از تنقیدات و توجیہاتِ کلامِ پیشینیاں محض تنبیہ قاری است بر بعضے از خفایائے زوایائے کلامِ بلیغ کہ از نظرِ مبصران کند بصر مستور و محتجب مے ماند نہ اظہارِ قابلیتِ سخن فہمی خویش و طعن بر

پاستانیان ستودہ کیش فکیف کہ ایشاں قافلہ سالارِ ماہرانِ سخندانی وقدوۂ سخن گستران اربابِ معانی بودہ اند - وکفی باللہ شہیداً انہ بینی کہ علمائے فن رجال درمطاویِ مباحثِ روایات چگونہ غث را از سمین وسبک را از سنگین امتیاز می دہند وایں را اصلا بر تعییر وتشنیع سلف محمول نتوان کرد ومع ذلک می گوئیم کہ کلامِ بشر گاہے از وصمتِ خلل وزلل مامون ومحفوظ نتواند بود - زیراکہ ایں پایہ جز از کلام رب العزت دیگرے را مسلم نیست وما در محاورۂ زبان پارسی بکلام اساتذۂ ایرانیاں احتیاج داریم نہ در تصحیح معانی کہ ایں امر مخصوص بقومے نیست -

در ماسبق تمہید ذکر یافت کہ چوں کلامے را با کلامے دیگر در محلِ توازن وتقابل در آرند تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو مشاہدہ کنند وایں تفاوت بر وجوہ متعددہ ظاہر مے گردد - ما آن را در اثنائے امثلۂ متفرقہ کہ مذکور خواہد گشت واضح مے کنیم تا باعث بر زیادتِ بصیرتِ خوانندگان افتد انشاءاللہ تعالیٰ

نظامی گوید ؎

دریں باغِ رنگیں درختے نرست ‌ ‌ کہ ماند از قفائے تبر زن درست

سعدی ہمیں معنی را بمعرضِ بیان جلوہ مے دہد ؎

دریں باغ سروے نیامد بلند
کہ بادِ اجل بیخش از بن نکند

لفظِ رنگین در شعر نظامی کہ نعتِ باغ واقع شدہ با ماسیق لہ الکلام چندان ربطے ندارد - چہ ماسیق لہ الکلام اثباتِ معنیٔ فنا و بے ثباتیٔ ممکنات است در عین حالتِ بہجت و شادکامی و این معنی را بہ نوعے از توجیہ[۵۱] بطریق لزوم از لفظِ رنگین اخذ مے تواں کردن و شعر سعدی ازیں گونہ توجیہ پاک است نظامی فنا را برائے جنسِ درخت ادّعا نمودہ و سعدی ایں معنی را برائے نوعے از درخت کہ در رشاقتِ قامت و دوام خضرت مثل است ثابت کردہ و در ماسیق لہ الکلام سرو را دخلے است کہ دیگر افرادِ درخت را بر وجہ کمال حاصل نیست و ہر چند گمان آں مے رود کہ اثباتِ عمومِ فنا برائے جنس در تکمیل ماسیق لہ الکلام دخلے تمام دارد اما چوں بنظرِ دقیق وارسند چناں بوضوح مے پیوندد کہ جمیع افرادِ جنس درخت بہ اوصافِ سرو متصف نتوانند بودن و لفظ بلند بر آمدن را با وے نسبتے است کہ ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم مرہونِ منتِ آں است - چہ ایں معنی اشارت است بہ ارتقاء از پستی بہ بلندی کہ شبیہ بہ ارتقائے انسان است بمدارج عالیہ - و لفظ رستن در شعر نظامی از اشارت بدیں معنی عاری است چہ مفہوم رستن از ظہورِ ہر گونہ نباتات از نہاں خانۂ خاک خبر مے دہد و ہمیں قدر با ماسیق لہ الکلام مناسبتے بیش ندارد - و آنچہ در مصرعِ ثانی فرمودند کہ از قفائے تبرزن درست

---

[۵۱] توجیہ آں است کہ رنگین بودنِ باغ نتیجہ شادابی و سیرابیٔ اوست - ۱۲

نماندہ مستلزم استیصالِ کلی نتواند بود - بخلاف آنچہ سعدی فرمودہ چہ مفہوم از بن برکندن دال است بر آنکہ بادِ اجل اثرے از آثار فانی باقی نگذاشتہ

ومع ذلک نکتۂ دیگر در شعرِ سعدی ملحوظ است کہ در شعر نظامی نیست و آن این است کہ اسنادِ افنا در شعر نظامی بسوئے تیرزن است کہ منشا فعل ارادی مے باشد و در شعرِ سعدی بسوئے بادِ اجل کہ از امورِ مقدرۂ طبعیہ است وقوع آن مظنون است و وقوع این مقطوع -

مجیر بیلقانی گوید - ؎

شاہ قزل ارسلاں کہ دست و دلش   از جہاں نام بحر و کاں برداشت

انوری گوید ؎

گر دل و دست بحر و کان باشد   دل و دستِ خدایگاں باشد

چگونہ بینی شعرِ مجیر را کہ بر شعرِ انوری مزیتے تمام دارد و جہش آنکہ مجیر بازائے دست و دلِ ممدوح نام بحر و کاں را از صفحۂ ہستی پاک ستردہ تا کسے نیست کہ نام بحر و کاں زبانِ زدِ او گردد - و شعرِ انوری بیش از تشبیہ دست و دلِ ممدوح با بحر و کاں افادۂ معنی زائد نکردہ و غایتِ مبالغہ را در نفوس تاثیر عظیم است کما لا یخفیٰ و در شعر انوری تکرارِ دل و دست اگرچہ دریں مقام منافیٔ بلاغت نیست اما اگر تلافیش بصورتِ دیگر امکان داشتے بلیغ تر آمدے[1] ؎

[1] در شعرِ مجیر تصریح باسم ممدوح حشمتے و شوکتے با خود دارد کہ در لفظ خدایگاں مقصود نیست - ۱۲

قدسی گوید ؎

نسبتِ خود بہ سگت کردم و بس منفعلم　　زانکہ نسبت بہ سگِ کوئے تو شد بے ادبی

دیگرے راست ؎

از سگانِ سرِ کوئے تو زبس منفعلم　　کہ بہم صحبتیِ ہمچو منے ساختہ اند

شعرِ قدسی متضمن بر کمالِ مراعاتِ حسنِ ادب است بخلافِ شعرِ ثانی کہ دال بر ہم صحبتیِ سگانِ کوئے محبوب است ہرچند کہ خود را اہل آں ندانستہ و میانِ نسبت بہ سگاں و ہم صحبتیِ ایشاں فرق بسیار است اما اگر قدسی در اظہارِ علتِ انفعال لفظ زانکہ را نمے آورد و بجائش اے کہ حرفِ ندا مے گفت مے بینی کہ معنی شعر از کجا تا بہ کجا مے رسید۔ و در شعرِ ثانی لفظ ہمچو منے بغایت بلیغ افتادہ۔ زیرا کہ دال است بر نا اہلیِ او بہ ہم صحبتیِ سگانِ کوئے محبوب و مقصدی قزوینی راست ؎

پابوسِ سگانِ تو نگو ہم ہوسم نیست　　دارم ہوسے لیکنم دسترسم نیست

از جملہ لوازم شعرِ عاری است۔

حافظ گوید۔ ؎

مہرِ تو در درونم و عشقِ تو در دلم　　با شیر در درون شد و با جاں بدر شود

دیگرے راست۔ ؎

تا جاں ز بدن بروں نخواہد رفتن　　دردِ تو ز تن بروں نخواہد رفتن

شعرِ حافظ مشتمل است بر دو معنی که در مصرعِ ثانی مذکور است و شعرِ ثانی همیں یک معنی را متضمن است که در دو مصرع ذکر یافته و ہمیں وجہ شعرِ حافظ را مزیتے دست داده - اما مصرعِ اول که مشتمل است بر معطوف و معطوف علیہ یکے از ہر دو حشوِ محض است که در معنیٔ مقصود زیادتے پیدا نمے کند و سلطان ابویزید درین معنی گوئے سبقت از ہر دو ربوده چنانکه مے گوید ؎

باعشقِ تو در خاک نہاں خواہم شد
با مہرِ تو سر ز خاک بر خواہم کرد

سلطان نگفته که مہرِ تو با جاں بدر شود - بل گفته که زیرِ خاک ہم با من خواہد بود - و درین مبالغه ایست در مجزاتِ محبت و احاطتِ آں بجامعِ قلب که وصمتِ زوال را در آں مجال تطرق نیست - علی نقی گوید ؎

اے وائے بر آں مرغِ گرفتار که از وے
صیاد شود غافل و در دام بمیرد

حزیں گوید - ؎

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفته باشد
در دام مانده باشد و صیاد رفته باشد

عذری گوید - ؎

بر صیدِ ناتوانے بیداد رفته باشد گر سر نگشته او را صیاد رفته باشد

ظہوری گوید

ے

برآں صیدِ مسکیں چہ بیداد رفت — کہ در دام از یادِ صیاد رفت

بر خبیر بصیر کہ از صحبتِ اربابِ مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست
کہ شعرِ ظہوری از ہر سہ شعر سابق بمرتبۂ غائیت دلکش و موثر افتادہ - زیرا کہ
با وجود قلت الفاظ کہ لازم بحرِ تقارب است مشتمل است بر استفہام کہ در مثل
ایں مقام افادہ معنی عظمت مے کند و از عُذری عذرے میخواہم و کشتن سر سند
مے طلبد و در مصرع سعدی

ع

کہ نتواں سر رشتہ پیوند کرد

احتمالِ ترکیب اضافی دارد نہ توصیفی و شعر حزیں ہمیں است و شعر علی نقی بد نیست
و آنچہ حیرتی تونی گفتہ -

ے

ماند در زلف تو دل وائے برآں صید اسیر — کہ بدام افتد و از خاطر صیاد رود

نقل است کہ موجب ثقل است - سعدی گوید

ے

دو دوست قدر شناسند روز صحبت را — کہ مدتے ببریدند و باز پیوستند

امیر خسرو گوید -

ے

لذتِ وصل ندانند مگر آں سوختہ — کہ پس از دوریٔ بسیار بجاناں برسد

وجہ ترجیح میان ہر دو شعر پیدا نیست - اما مے تواں گفت کہ سعدی
در اسناد اقتسام دولت وصال بسوئے طرفین و ایرادِ طباق الاضداد

قدمے فراتر گذاشتہ و شعر خسرو مشتمل است بر قصر صفت علی الموصوف
کہ افادۂ معنی حصر مے کند۔ و ایں امر موجب تقویت مبالغہ افادہ نظیری از
متاخرین این معنی را ساز مے دہد۔ ؎

کس از معانقۂ روز وصل باید ذوق
کہ چند شب نہ ہم آغوش خود جدا خفت است

شعر خوب است اما آنچہ فرق میان یابد و دریابد کہ مقتضائے مقام
ہمیں بود محقق است بر اہل مذاق مخفی نیست چنانکہ حافظ گوید ؎

ز میوہ ہائے بہشتی چہ ذوق دریابد کسیکہ سیب زنخدان شاہدے نگزید

مفہوم یافتن عام است و مفہوم دریافتن متضمن است مر معنی حصول و
تحقق را و بیشتر استعمال آن در کیفیات نفسانیہ دیدہ شدہ چنانکہ در شعر حافظ
و نظیری لفظ کس را بے یائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما منافی
بلاغت است زیرا کہ حرف کاف کہ سیحلہ صلہ است مقتضی آن است کہ لفظ
کس را با یائے مجہول مے آورد۔ و جملہ نہ ہم آغوش خود جدا خفت است
کلام سوقیان است۔ ہم نظیری گوید ؎

حسن تو زیور تو بس است ایں قدر چرا
بر گوش و سینہ زحمت زیور نہادہ

ہر دو اضافت حسن تو و زیور تو زائد از ضرورت است مقتضائے

مقام آن است کہ حسن و زیور را بے اضافت بطریق مفہوم عام ایرادی کرد
چنانکہ حافظ گفتہ است ۔ ؎

زعشقِ ناتمامِ ما جمالِ یار مستغنی است
بہ آب و رنگ و خال و خط چہ حاجت روئے زیبارا

ومع ذلک نظیری آنچہ را در بیتے ادا نمودہ حافظ آن را در مصرعِ ثانی
باتمام رسانده ۔ وہو گوید ؎

اگر پیالۂ مے دادہ اند اگر خُم زہر زخوانِ دہر قناعت بہ بیش و کم کردہ

تقابلِ بیش وکم در مطلق پیالہ و خم درست است امادر پیالۂ مے و خم زہر
تقابلِ بیش وکم تجویز نمودن صحیح نیست زیراکہ ہر دو مقید اند و تقابل در دو
مقید وقتے درست آید کہ از یک جنس باشند حاصلِ ایراد آن است
کہ تقابل در پیالہ و خم از مقولۂ کم است و مے و زہر از مقولۂ کیف پس در زہر
دو تقابلِ بیشی و کمی راست نیاید حافظ این معنی را بہ ہنجارِ شگرف ادا نمودہ ؎

بہ دُرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہر چہ ساقیِ ما ریخت عینِ الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خوان بلفظ میکدہ یا میخانہ مے گفت مناسب
بل انسب مے بود ۔

مخفی نماند کہ نظیری ہر چند اہل زبان است و خوش بیان اما در کلام او

چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کو دناں از من ایں حرف را شنیدن تاب نیارند اما سرہ کردن لفظ و معنی را طبع وقاد و ذہن نقاد در خورست در غزلے می گوید ؎

مرادلے است سیہ پوش در مصیبت عمر
کنوں تو ناز وستم راوکاں بیارائی

بہ بیں و بدیدۂ انصاف بہ بیں کہ اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنوز می گفت شعر از تغیر یک لفظ چہ قدر شگفتہ تر می افتاد و در جائے دیگر می گوید ؎

زخیل طائران قدس گردی   اگر در قید بال و پر نباشی

ماہر فن مے داند کہ اگر می گفت ؎

کنی با طائران قدس پرواز   اگر در بند بال و پر نباشی

چہ قدر جودت لفظ و شوخی معنی با خود مے داشت ۔ کمال خجند گوید ؎

ہر کجا باشد نشان پائے او زانجا بچشم
خاک برداریم چند انیکہ آب آید بروں

حافظ گوید ؎

بر زمینے کہ نشان کف پائی تو بود   سالہا سجدۂ صاحب نظراں خواہد بود

بیا اے ناقد بصیر تا شعر کمال را در برابر شعر حافظ چہ پایہ می نہی ۔ گوئی کمال دریں شعر زد و اہل فن کمال خود را بصورت نقصان وانمودہ حاصل ہر دو

شعر گرامی داشتن نشانِ کفِ پای محبوب است وبس - اما لفظ ز انجا در شعرِ کمال بر ذوق سلیم ناگوار و بر طبع مستقیم خیلے دشوار مے آید بل حشو محض است و بچشم خاک برداشتن هرچند افاده معنی تعظیم و تبرک می کند اما با عجز شعرِ ثانی چندان مربوط نیست - زیرا که از برداشتنِ خاک برآمدن آب معمول نیست بل از کندن وکاویدن - چنانکه مشاهده مے رود - و زیادت حرف با در چند اینکه محض برائے استقامت وزن عروضی است ور سنج معنی دخلے ندارد و مع ذلک معنی محصلش اوقع فی النفس نیست و نه ذهن سامع را به استغراق می کشد - وحاصلش بیش از تعظیم خاک پائے محبوب نیست - بخلاف شعر حافظ که در ادائے معنی مقصود به پیرایهٔ دلکش بدست آورده به نحویکه سر رشتهٔ تناسب الفاظ و متانتِ ترکیب وجودتِ معنی از دست نداده و ازین جاست که بغایت موثر افتاده -

مخفی مباد که قلتِ الفاظ اگر در فهم معنی مقصود مُخل نباشد از کثرت آن ممدوح تر است چنانکه در بیانِ ایجاز و اطناب بوضوح پیوسته - شاعرے راست

خامه بشکستیم ولب بستیم از تعریفِ دوست

کاں نه در تحریر ما گنجد نه در تقریر ما

چگونه می بینی تطویلِ کلام بے مرام که بهیچ از انبساطِ نفس که لازم شعر است با خود ندارد - چه معنی مقصودش ازین نیست که استادے آن را در یک مصرع به اسلوب احسن وامتوه چنین گفته ع

خاموشی از ثنائے تو حدِ ثنائے تست

وقلتِ الفاظ با احتوائے معنی مقصود کلام را بدرجہ اعجاز مے کشد - و از وجوہِ اعجاز قرآن حمید یکے این است چنانکہ در محل خود ثبت یافتہ - گلستانِ سعدی گزین ترا نموذجے است این نوعِ کلام را - میرزا صائب گوید -

گر بسہو از غنچہ گل بالش و بستر کند
می شود نیلوفری از بوئے گل پہلوئے او

ملا طغرا گوید

گر بود بندِ قبا از بوئے گل باریک تر میکند ہم رنگِ داغِ لالہ پہلوئے ترا

در ہر دو شعر فرقے بسیار نیست - بلے زیادتِ لفظ سہو در شعرِ صائب در در مبالغہ مزیتے پیدا کردہ اما بالش غنچہ گل را در نیلوفری بودن پہلوئے نازنین دخلے نیست ہمیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالش زیر سر باشد و یمکن کہ از بالش بالش پہلو مراد باشد کہ معمولِ نازنینان است - و آنچہ ملا طغرا بندِ قبا را از بوئے گل باریک تر گفتہ نزدِ راقم الحروف وجہے ندارد - چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند نہ بدقت - بلے اگر باریک تر را بمعنی لطیف تر بگیرند مغتنمش بے تکلف راست می آید - چہ لطافت از لوازمِ دقت است و ہر دو شعر از وصف ایجاز عاری

عرفی گوید -

ز دیدہ رفتی و مردم ہمان نفس فریاد کہ بے تو مردم و انگہ چنین بآسانی

نظیری گوید۔ ؎

خجل ز مردنِ خویشم گماں نبود الحق	کہ بے رخِ تو چناں جاں دہم بآسانی

عرفی و نظیری ہمعصر ہستند و رشتہ رقابت فی مابین ہر دو متحقق لما انصاف بالائے طاعت است اگر احدے از کاسہ لیسانِ اہلِ زبان کہ زنگِ تعصب بر آئینہ طبیعتش غالب آمدہ باشد از تسلیط کلمۂ الحق سر باز زند او را بگو کہ مدارِ اجودیت و افضلیتِ شعرِ عرفی بر سہ لفظ است کہ شعرِ نظیری از آں ہر سہ فارغ است اول لفظ ہماں نفس کہ دلالت میکند بر مرگِ علی الفورِ عاشق کہ بمجردِ مفارقتِ معشوق بر و تسلط یافت۔ دوم لفظ فریاد کہ از بیچارگی و واماندگی عاشق خبر مے دہد گوئی ستمگرے بستم بیش از حد بر و دست یافتہ و او از دفع آں خود را عاجز دیدہ بنالہ و زاری بہ دیگراں ملتجی گشتہ۔ سوم لفظ آنکہ کہ قوتِ مضمونِ جملۂ سابقہ را کہ مشتمل است بر علتِ فریادِ عاشق مضاعف نمودہ۔ و ز انش شعرِ استادے است ولعلہ للمعنوی۔ ؎

کیں زشت و از گدایاں زشت تر	روزِ برف سرد و آنکہ جامہ تر

و بر ادیبِ مستقیم الطبع مخفی نیست کہ لفظ گماں نبود الحق در شعرِ نظیری در نفسِ مضمون لطافتے پیدا نکردہ۔ بل اغلب کہ اقرب الی الحشو است و اگر لفظ خجل ز مردنِ خویشم در شعرِ مش نبود کہ فی الجملہ تلافی نقصان مے کند مے گفتم کہ نظیری در جوابِ شعرِ عرفی خود را اضحوکۂ اساتذہ ایں فن ساختہ و مرا از

گفتن سخن حق دغدغهٔ مزاحمتِ منکراں باز نمے دارد۔ ما را بحق کار است
گو خواجه راضی مباش۔

مولفِ شعر العجم را عادت است که در تعریف هر شاعرے الفاظے چند
اختراع نموده در مدح وثنائے او مبالغه ودور از کار بکار مے برد و به اطرائے
تمام مے کوشد والحق در بعضے از جادهٔ اعتدال انحراف ورزیده چنانچه در
مطاوی خصوصیات نظیری مے گوید که بعضے از تراکیب از ایجاد واختراعِ
نظیری است که مختص بدوست ودر امثله ایں شعر او را نقل کرده ؎

شمارے تا سحر دستم ز زلفے در رہے دارد
گریبانم گریبانست و دامن دامن است امشب

وندانسته که قدمائے اساتذه ایں اسلوبِ ترکیب را در استعمال
آورده اند۔ مسعود سعد سلمان گوید ؎

بشُد تیغ تو خارا بدرّ و تیرِ تو خفتاں
نه خفتاں پیش آں خفتاں نه خارا پیش آں خارا

منوچهری که از اکابرِ قدمائے ایں فن است مے گوید ؎

تاریک شد از مهرِ دل افروزم روز
شد تیره شب از آهِ جگر سوزم روز
شد روشنی از روز و سیاهی ز شبم
اکنوں نه شبم شب است ونه روزم روز

مسعود و منوچہری ہر دو پیشتر از نظیری ایں جنس ترکیب انتقاد جان خریدہ اند۔ غایۃ ما فی الباب ہر دو استاد آں را بصورت نفی آوردہ اند و نظیری بصورت اثبات و لاحرج در مصرعِ اول شعر نظیری خالی از تعقید نیست۔

حقیقت موازنہ نہ ہمیں است کہ ظاہرِ الفاظ را با قوانینِ نحویہ بے ملاحظۂ اسلوبِ ترکیب و سہولتِ ماخذ و ادائے معنی درست کنند چہ ممکن است کہ معنی را متکلمے بریک نہجِ مخصوص ادا سازد و ہماں معنی را دیگرے بر نہج دیگر و میانِ ہر دو تفاوتِ عظیم باشد چنانکہ در امثلۂ سابقہ مذکور شد۔ فردوسی در ہجو سلطان گوید ؎

درختے کہ تلخ است وے را سرشت ۔۔۔ گرش بر نشانی بہ باغِ بہشت
ور از جوئے خلدش بہنگامِ آب ۔۔۔ بہ بیخ انگبیں ریزی و شہد ناب
سرِ انجام گوہر بکار آورد ۔۔۔ ہماں میوۂ تلخ بار آورد

ملا ہاتفی بجواب اش پرداختہ ؎

اگر بیضۂ زاغِ ظلمت سرشت ۔۔۔ نہی زیرِ طاؤسِ باغِ بہشت
بہنگامِ آں بیضہ پروردنش ۔۔۔ ز انجیرِ جنت دہی ارزنش
دہی آبش از چشمۂ سلسبیل ۔۔۔ بداں بیضہ گردم دمد جبرئیل
شود عاقبت بچۂ زاغ زاغ ۔۔۔ برد رنج بیہودہ طاؤسِ باغ

مستبصران بلاغت شعار که بفکر صحیح و رائے نجیح فرقے میان غث و سمین و خسیس و ثمین کردن می توانند هویداست که نظر به اختلاف اسلوب و سهولت ماخذ و ادائے معنی چه قدر تفاوت میان هر دو کلام رو داده و هر چند مولنا جامی رحمۃ اللہ در تعریف جواب هاتفی که همشیره زادهٔ ایشان بوده است لب به تحسین کشوده اما تعریف مولانا مستلزم آن نیست که ایشان جواب هاتفی را در برابر اشعار فردوسی وقعتے زائد نهاده اند- بل مراد ایشان آن است که هاتفی آنچه گفته بر جائے خود مغتنم است و بدین نسبت چه وجوه تفاضل از آن واضح تراست که احتیاج بتفصیل افتد- بروجه اجمال این اشارت می رود- بگوش هوش بنوش که فردوسی معنی مقصود را در سه بیت به اتمام رسانیده- و ملا در چهار بیت و قلت الفاظ از وجوه بلاغت امرے اهم است که در هیچ حال اغماض از آن جائز نه ولفظ ظلمت سرشت اگرچه صفت کاشفهٔ زاغ است اما در نفس معنی وقعتے ندارد و در شعر ثانی لفظ آن بعینه حشو محض است گوئی وضع مظهر جائے مضمر بے سبب داعی آن جائز داشته و همچنیں در شعر ثالث لفظ چشمه زائد است- چنانکه لفظ باد در باد صبا زائد می آرند و در مصرع ثانی همیں شعر لفظ بدان بعینه ازهمیں قبیل است کما لا یخفی- و همچنیں در ترکیب طاؤس باغ لفظ باغ جز برفع ضرورت قافیه در نفس معنی زیادتے پیدا نکرده- و در ابیات فردوسی حشوے

واقع نہ شدہ البتہ می تواں گفت کہ در مصرعِ ثانیِ شعرِ ثانی لفظ انگبیں بر مفہوم لفظ شہد افادۂ زائد نمے کند۔ اما ایں نوعِ عطف در کلامِ اساتذہ بالعموم جاری است۔ و طبعِ مستقیم آں را مستکرہ نمی دارد۔ و ابو شکور بلخی ہمیں معنی را از کلامِ فردوسی اخذ مے کند ؎

درختے کہ تلخش بود گوہرا — اگر چرب و شیریں دہی مر ورا
ہماں میوۂ تلخت آرد پدید — ازو چرب و شیریں نخواہی مزید

براستی کہ بد گفتہ۔

بدانکہ مدارِ صحیح تنقید بر سلامتِ ذوقِ ناقد است ترکیبے باشد کہ مخلِ معنیِ مقصود افتد و ترکیبے باشد کہ مخلِ معنیِ مقصود نمے افتد۔ اما در معنیِ مقصود دخلے ندارد۔ قسمِ ثانی زشت و قسمِ اول زشت تر می نماید۔ صاحبِ آتشکدہ در ضمنِ تنقید رباعیِ لطف اللہ نیشاپوری می گوید" اما بزعم فقیر ہر گاہ در شعر از ترکیبِ کلمات معنیِ مقصودے در نظر نہ باشد گفتنِ ایں مقولہ شعر محتاج بفکر نیست چہ جائے اینکہ قابلِ تحسین باشد و ازیں گونہ مستلزم لزومِ مالا یلزم است بلے اگر ترکیبِ ایں الفاظ مخلِ معنیِ مقصود نہ شدہ حاصلے داشتہ باشد قابلِ تحسین است و الا فلا"

و شاہدِ ایں مقال در امثلہ کہ حوالۂ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذۂ قدیمِ ایں فن است در تعریفِ اسپ سمندِ خامہ را جولاں می دہد ؎

نشستا زبر بارۂ رہنموں — یکے باد پا کوہ ہاموں ہیوں

کمر آسا و مسازو ہنجار جوئے ۔ سبک پا و آسان رو و تیز پوئے
شتابندہ از پیش و رہ بُرز پس ۔ جہندہ روان و گریزندہ بس
یکے دشت پیمائے پرندہ زاغ ۔ بدیدار و رفتار زاغ و نہ زاغ
شبہ رنگ کوہ پیکر و مشک دُم ۔ پری پو و آہونگ و گور سم
کُہ اندام و متنازش و چرخ گرد ۔ زمیں کوب و دریا بُرد رہ نورد
بہ پستی چو بادو بہ بالا چو ابر ۔ شناور چو ماہی دلاور چو ببر
ز اندیشہ دل سبک پوئے تر ۔ ز رائے خرد مند رہ جوئے تر
چو شب بود لیکن چو بشتافتے ۔ بہ تگ روز بگذشتہ دریافتے

حکیم ازرقی گوید۔

فلک سیر آں بارہ کوہ پیکر ۔ کہ با آب و آتش نہ پوید برابر
بہنگام تندی بہنگام نرمی ۔ سبک تر ز کشتی گران تر ز لنگر
بہ چشم و بہ موئے و بہ سم و سر و یال ۔ چو جزع و چو مشک و چو پولاد و مرمر
بآب اندروں ہمچو لولوئے بیضا ۔ بآتش دروں ہمچو یاقوت احمر
بہ کبر پلنگ و برفتار شاہیں ۔ بفرّ ہما و بزور غضنفر

انوری گوید۔

پلنگ ہیبت و غژغاو دُم گوزن سریں
عُقاب طلعت و عنقا شکوہ و طوطی پر

قوی قوائم و باریک دُم فراخِ کفل
دراز گردن و کوته سم و میان لاغر

حکیم قطران گوید ؎

زبالا به پستی قضائے الٰہی — زپستی به بالا دعائے پیمبر
چنان دشت ہارا ہمی بر نوشتے — که انگشتِ مردم ورقہائے دفتر

سید معزی گوید ؎

رونده تر گهِ رفتن زماه بر گردوں — جهنده تر گهِ جستن ز تیر در پرتاب
به نیکوی چو تذرو و به فرخی چو ہما — به رہ بری چو کلنگ و به سرکشی چو عقاب
دو چشم او چو دو لولو بر آمده زصدف — دو گوش او چو دو خنجر بر آخته زقراب

بحق سخن که اسدی را زبانے چون ذوالفقارِ حیدری کرامت فرمودند واین مزیتے است مخصوص بدو وبس۔ فقیر مولف گوید که در تعریفِ اسپ کلامے بدین جودت وبا مبیت وکثرتِ تشبیہاتِ نادره وسلامت الفاظ ولطافتِ معانی وخلو از حشو و زوائد بنظر نیامده وعسیٰ ان لا یقدر علیه احد۔ اگر در مدح وتحسین آں استادِ یگانه مبالغه واطراء بکار آریم ہمانا از عہدهٔ توصیفِ آں بیروں نیامده باشیم والحق حقیقتِ ان من البیان لسحراً ہمیں است۔ ومضمونِ شعرِ اخیر ماخوذ است از آیۂ ولا اللیل سابق النہار وبروجہ احسن اخذ نموده اما قطعهٔ حکیم ازرقی را که از اکابر مشاہیر این فن است در برابر قطعهٔ اسدی

نہادن پشنگ را با مشک سنجیدن است - و سرمایۂ عقل و دانش را بہ باد دادن
چہ از روئے لفظ و چہ از روئے معنی و چہ از روی ندرتِ تشبیہات و چہ
از روئے لطافت استعارات و بر ماہر فن حقیقت این سخن خود روشن است
از رقی را مصرع "کہ با آب و آتش نہ پوید برابر" چہ قدر رکیک المعنی افتادہ
زیرا کہ نعتِ سلبی را بازائے نعت ثبوتی وقعتے نہ نہادہ اند - چہ مقصود آن
است کہ آن اسپ در پوییدن بر آب و آتش سبقت می گیرد و این مفہوم ثبوتی
است نہ سلبی و حکیم این معنی را نظر بہ قرائن مدح بطریق لزوم حاصل کردہ
وہم در شعر ثالث اگرچہ مصرعِ اول مشتمل است بر تشبیہات متعددہ و مصرعِ
ثانی بر مشبہ بہا اما از فراہم آوردن مواد تشبیہ در شعر چیزے از غرابت کہ حسن
تشبیہ بدان مربوط است نیاوردہ - و مع ذلک لفظ او در مصرعِ اول کہ ضمیر
غائب است حشو محض است ہیچ ضرورت بدان رجوع نمی کند و آنچہ در مصرع
ثانی این شعر با ہر یک مشبہ بہ حرف تشبیہ را ذکر کردہ ما سوائے مشبہ بہ آخر یعنی
مرمر کہ خالی از حرف تشبیہ آوردہ دال بر عجز از تلافی است و اگر می گفت ع

چو جزع و چو مشک و چو آہن چو مرمر

فی الجملہ راست می آمد و شعر ثانی مشتمل بر لف و نشر است اما لف ثانی
یعنی بہنگام نرمی با نشر ثانی یعنی گران تر ز لنگر مطابقت کلی ندارد - چہ مفہوم
نرمی مستلزم انقطاع حرکت نیست - بخلاف گران تر ز لنگر - چہ کشتی بہنگام

لنگر انداختن از حرکت باز مے ماند۔ و این نوع از ضعفِ تشبیہ است و تکرارِ لفظ ہنگام در مصرع اول مخل بلاغت است و اگر در شعر خامس بجائے لفظ زور لفظ شان می آورد و نظر بہ مناسبتے غضنفر جائے می داشت۔

اما حکیم نظران غیر از سرعتِ رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسپ مذکور نہ ساختہ۔ و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مردم وقعتے ندارد چہ مفہوم این لفظ عام است با ورقہائے دفتر خصوصیتے ندارد و اگر مے گفت انگشتِ قاری مناسب بل انسب مے افتاد۔

و انوری و میر معزی در میدان وصف دوش بادوش یکدیگر گام زدہ اند۔ و ہر چہ گفتند بہتر گفتند۔

از متاخرین اشرف در وصفِ اسپ مے گوید ؎

حبذا رخشِ قمر طلعت و شعری نظرش — آنکہ چوں فکرِ منجم بدود فوق سما
سخت سم نرم دم آگندہ سرین پہن کفل — چرب موئے خشک پے افراختہ سر ریختہ پا
دود آتش بود آں مو بسرش پنداری — کاغذِ باد بود زیں بہ فرازش گویا
مو براندام صفا پرور آں غیرتِ باغ — چوں حروفے است مرتب شدہ بر اوجِ ہوا
برگِ لالہ است کہ افتادہ در آغوشِ نسیم — بر حریرِ کفلش داغِ نشانِ تمغا

قطعہ خوب است اما اگر در شعرِ اول بجائے فکرِ منجم فکرِ مہندس نظر بہ عمل پیمودن مے آورد موزوں تر مے بود کما قیل فی البراق ع

چو فکرِ ہندسی گردوں نوردے

وہمچنیں بجائے لفظ بدو لفظ بپرد بطریق استعارہ نظر بہ مقام الیق بودو ہم از پائیں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تر است نہ دویدن وشعر ثانی چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح تر افتادہ۔ ودر شعر رابع لفظ شدہ حشو است و اگر می گفت۔

ع

چوں حروفے است مرتب بسرِ لوحِ ہوا

جائے داشت چہ اوج را با حروف نسبتے نیست۔ واگر در مصرع اوّل بجائے غیرتِ باغ لفظ رشکِ پری مے آورد می بینی خوبی شعر از کجا تا بہ کجا می کشید۔

واگر خوفِ اطناب سنگ راہ سمندِ خامہ نمے بود ہر آئینہ مقام درو صف اسپ بہ ایرادِ کلامِ اساتذہ وبگر وسعتے داشت بنا بریں بہ ہمیں قدر اکتفا رفت وہم ازیں قبیل است قطعۂ صادقائے اصفہانی کہ گاؤ تخلص میکرد بجوابِ قطعۂ خاقانی کہ در حقِ بعضے از حسّاد مے گوید

خاقانی آں کساں کہ طریقِ تو مے روند
زاغ اند و زاغ را روشِ کبک آرزو است
گیرم کہ مار چوبہ کند تن بہ شکل مار
کو زہر بہرِ دشمن وکو مہرہ بہر دوست

گاؤ گونہ

اے صادق آں کساں کہ طریق تو مے روند
ایشاں خرند و خر روشں گاوشں آرزوست
گیرم کہ خر کنند تن خود را بشکل گاؤ
کو شاخ بہر دشمن و کو شیر بہر دوست

راہ بمنزل پیدا کردن امر دیگر است و بر آں راہ گام زدن امر دیگر
و وصول بمنزل امرے است غیر ازیں ہر دو کما قیل

فلیلی قطاع الفیافی الی الحمی   کثیر و ارباب الوصل قلائل

ایں بداں کے ماند و ایں را بداں چہ نسبت مصرع اول ہماں مصرع خاقانی
است کہ حضرت گاؤ آں را بلے زحمت نشخوار حوالہ ہضم نمودند و بہ اظہار حرف ندا
در استحکام اساس ادا ضعفے بہم رسانیدند چہ اظہار حرف ندا در مثل ایں مقام
منافی قواعد بلاغت است و در یافتن ایں معنی تعلق بہ سلامت ذوق دارد و
در مصرع ثانی ضمیر جمع غائب حشو محض است معنی بداں احتیاج ندارد۔ اما آنچہ
در قطعہ قابل غور سخن فہماں است آں است کہ مارچوبہ چوبے است سیاہ
رنگ کہ خطوط کوچکے سفید بر جلدش نمایاں بود و عین مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوط
سپید دارد مے باشد۔ و بینندہ تا بہ تعمق نظر در آں نگاہ نہ کند اغلب کہ آں را
مار گماں برد و ازیں روے مارچوبہ را مانندۂ مار گفتن وجہے دارد بخلاف

خر کہ با گاؤ اصلا مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہ میان ہر دو پدید آید پس
تجویز مشابہت تن خر با گاؤ از صادقا چگونہ راست مے آید گوئی ہمہ چارۂ او
را کہ دریں باب بتقدیم رسانید گاؤ خوردہ و مع ذلک حکیم خاقانی مخالفان خود
را زاغ قرار دادہ و در تمثیل مار چوبہ را ذکر کردہ بخلاف صادقا کہ ایشان را
خر قرار دادہ و در تمثیل چیزے بنا دردہ۔ بل درحقیقت ہر دو منزل از خر بیچارہ
بار منت بر خود نہادہ۔

وگاہے باشد کہ در معنی معین متعارف نوعے از جدت اضافہ کنند۔
تا معنی معلوم را در قالب نو ریزند کہ باعث بر انجذاب نفس افتد۔ کسے
راست۔

زیں ساں کہ خاک در شب ہجرت بسر کنم   مشکل کہ روز حشر سر از خاک بر کنم

ودیگرے ہمیں معنی را ابلک نظم در آوردہ۔

زیں کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل
کہ روز حشر سر از خاک بر توانم کرد

وشاعرے ایں معنی را بہ پیرایہ دیگر درمعرض بیان آوردہ

ببا کہ گریہ من آن قدر زمیں نہ گذاشت
کہ از فراق تو خاکے بسر تواں کردن

معنی آن است کہ از کثرت گریہ من ہمہ روے زمیں تر شدہ

تا بلغائیتے کہ بمقدار یک مشتِ خاکِ خشک جائے یافتہ نمے شود۔ در شعرِ اوّل وثانی کہ یکے را بر دیگرے مزیتے نیست بجز یک معنی یعنی مبالغہ در افشاندنِ خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نمے شود۔ بخلافِ شعرِ ثالث کہ با کثرتِ گریہ حسرتِ نایافتنِ خاکِ خشک را اضافہ نمودہ ونوعے از جدّت بہم رسانیدہ۔ فردوسی در توحید باری عزاسمہ گوید ؎

جہاں را بلندی و پستی توئی　　ندانم چۂ ہر چہ ہستی توئی

نظامی گوید۔ ؎

پناہِ بلندی و پستی توئی　　ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی

ہر دو شعر را بجائے خود مقامے است اما پیدا است کہ شعرِ فردوسی بوجہِ اشتمال بر استفہام کہ بر عجز ادراکِ کُنہ او سبحانہ وتعالیٰ دلالت مے کند در مقامِ بلاغت از شعرِ نظامی قدمے فراتر گذاشتہ ولفظ ندانم حقیقتِ عجز را موکد ساختہ ازیں روئے شعرِ نظامی بلیغ وشعرِ فردوسی بلیغ تر افتادہ۔ زیرا کہ فردوسی در مصرعِ ثانی دو معنی را بہم آوردہ ونظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا نمودہ۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف وتفاوتے شریف مضمر باشد۔ وعامۂ طبائع را بر آں اطلاعے دست ندہد اما طبعِ نقاد وذہنِ وقاد بمجردِ استماع بداں راہ مے یابد ؎

شاعرے گوید۔ ؎

حیف در چشم زدن صحبتِ یار آخر شد　　روئے گل سیر ندیدیم و بہار آخر شد

دیگرے گوید ؎

تا چشم نہادیم بہم صبح دمید　　تا چشم کشودیم زہم روز گذشت

حسن خاں شاملو گوید۔ ؎

بروئے سبزہ و گل خواستم کہ مے نوشم
ز شیشہ تا بقدح ریختم بہار گذشت

ہر سہ شعر را چوں یگاں یگاں بر جائے خود بہ بینی در ہر یک معنی یابی دل نشیں کہ سزاوارِ مدح و تحسین است۔ اما نظرِ دقیق حکم میکند بہ افضیلت شعرِ ثالث کہ مشتمل است بر دو معنی یعنی سرعتِ زوال زمانِ عیش و ترتب حسرتِ بے پایاں برآں۔ بخلافِ شعرِ ثانی کہ بجز معنی سرعتِ زوالِ حال چیزے زائد بالخود ندارد[1] و شعرِ اوّل اگر چہ مشعر از معنی حسرت است اما مصرعِ ثانی نفیِ تمتع بلقائے محبوب بر وجہ کلی نے کند۔ بل بخلاف آں مشعر است از حصولِ لقائے او و اگر چہ زمانِ تمتعش دراز نکشیدہ و در شعرِ ثالث لفظِ خواستم گوئی جانِ معنی است چہ حسرتِ عدمِ تمتع چیزے کہ غایتِ آرزو باشد و بحیزِ تحقق درآید و درپے تمتع بداں باشد کہ ناگاہ اسبابِ تمتع بکلی منقطع گردد ہر آئینہ بلائے عظیم است و عذابے الیم۔ بدانکہ ہر گاہ معنی را در قالبِ واقعۂ محققہ تشکیل و در لباسِ تمثیل جلوہ دہند

---

[1] البتہ معنی حسرت بطریق لزوم ثانی اخذ مے تواں کردن ۱۲ منہ

بحیثیتے کہ مستمعاں را از آں واقعہ صورتِ دعوے مع الحجت مفہوم گردد۔ ہمانا
ایں نوعِ اسلوبِ بیان اوقع فی النفس آید و احدے را مجالِ انکار نباشد
سعدی در عدمِ ثباتِ حیاتِ ناپائدار و مآلِ کارِ آں بر وجہ عبرت میگوید ؎

زدم تیشہ یک روز بر تلِ خاک — بگوش آمدم نالۂ دردناک
کہ زنہار گر مردی آہستہ تر — کہ چشم و بنا گوش و روے است و سر

ہمیں معنی را خیام کہ زمانِ او پیشتر از زمانِ سعدی است چناں صورت میدہد۔ ؎

خاکے کہ بزیرِ پائے ہر نادانے است — زلفِ صنمے و عارضِ جانانے است
ہر خشت کہ بر کنگرۂ ایوانے است — انگشتِ وزیرے و سرِ سلطانے است

و حافظ شیراز ہمیں معنی را باندازِ بکہ مخصوص بدوست چنیں ادا مے کند ؎

قدح بشرطِ ادب گیر زانکہ ترکیبش
ز کاسۂ سرِ جمشید و بہمن است و قباد

حافظ معنی را کہ در جملہ بشرطِ ادب گیر ودیعت نہادہ خیام آنرا در جملہ
بزیرِ پائے ہر نادانے است ادا نمودہ و سعدی آں را در مصرع اولین شعرِ
ثانی اما نظرِ دقیق اقتضائے آں میکند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت ربودہ۔
چہ مخاطب را بنحوے متنبہ ساختہ کہ معنی استعطاف را از دست ندادہ و لفظ
زنہار مشتمل بر مفہوم نہی و لفظ اگر مردی مشعر از معنی بذلِ مروت کہ از لوازم

سجادت طبیعت انسانی است واقع شده اما آنچه موجب انجذاب و تاثر طبائع دقیقه رس است آن است که سعدی از زبان جان ہماں چونید خاک شدگان فریاد بگوش ہوش نیشه زن می رساند و این بمنزله تمام حجت است که او دیگر از تیشه زدن باز دارد و لفظ دردناک را در تقویت این معنی دخلے تمام است و رباعی خیام و شعر حافظ ہر دو از ین نکته عاری آمده و این نوع اسلوب بیان مخصوص به شیخ است و احدے را از اساتذہ متقدمین و متاخرین دست نداده و پیدا است که کلمه حکمت و دانش را اگر بر طرق واقعه محققه بیان کنند اقرب الی القبول مے افتد زیرا که نازل بمنزله دعوی مع الحجت مے باشد چنانکه در جائے دیگر مے گوید ؎

چو دخلت نیست خرج آہسته تر کن ۔۔۔ که مے گویند ملاحاں سرودے

اگر باراں بکوہستاں نبارد ۔۔۔ بسالے دجله گردد خشک سالے

اصل معنی ہماں است که در مصرع شعر اولین بیان فرمودند اما شعر ثانی بمنزله حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساخته که احدے را مجال انکار آں نیست و نظر بمناسبت تمثیل که در شعر ثانی مذکور است نسبت سرود به ملاحاں از لطائف طبع صافی آں بزرگوار است چنانکه در باب قناعت می فرمائد ؎

آں شنیدستی که وقتے تاجرے ۔۔۔ در بیابانے بیفتاد از ستور

گفت چشم تنگ دنیادار را ۔۔۔ یا قناعت پر کند یا خاک گور

درین قطعه آنچه از وجوہ بلاغت مضمر است و در چشم ہر کور باطن جلوه

ندہد و ہر چند فہم این گونہ وجوہ تعلق بہ ذوقِ سلیم دارد اما نبذے ازینہا حوالہ قلم مے نمائیم تا پایۂ بلاغت شیخ بر سخن فہماں ہویدا گردد۔

ہیچ میدانی کہ وزانِ الفاظ آن شنیدستی چیست ؟ وزانش آن است کہ در مواضعِ متعددہ تنزیل بالفاظ هَلْ اَتٰاكَ وارد شدہ یعنی مبلغِ کمالِ بلاغت آن است کہ متکلمِ بلیغ چوں خواہد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد کلام را مصدر باستفہام نمودہ معنی مقصود را در معرض بیان مے آرد۔ گوئی متکلم بر طریقِ استفہام سامع را متنبہ مے سازد کہ آنچہ مرا خبر دادنی است امرے است عظیم ۔ مے باید آں را بگوشِ ہوش استماع نمودن و بتامل زائد در آں نگریستن شیخ دریں قطعہ واقعہ تاجرے را موضوع لہ قرار دادہ کہ نظر بمناسبت مقام مقتضائے حال است چہ طائفۂ بازرگاناں در حصولِ منافع و بہائے بضاعت انواعِ مصائبِ سفر را متحمل باشند و بہر قدریکہ بدست آرند سیر نشوند بل در طمعِ زیادتِ مال بودہ ہر گونہ بارِ مشقت را برخود سہل انگارند۔ تا در قطعِ مراحلِ دشوار گذار جانِ خود را در معرضِ خطر افگنند و اگر قومے دیگر را موضوع لہ قرار مے داد نظر بمناسبتِ مقام موزوں نمے افتاد و از پشتِ ستور بر زمین افتادن امرے معلوم و معمول است و ایں را جزو واقعہ گردانیدن و در ادائے معنی مقصود دخلے تمام دارد چہ معنی مقصود منع از حرص و التزام قناعت است و آن را را از زبانِ تاجرے کہ از ورطۂ مہالک جاں بسلامت بردہ خود را در

محل عبرت دیگراں در آورد بمسامع مستمعین انگندن چہ قدر مبنی است
برکمال بلاغت متکلم ودال بر غایت رعایت صدق مقال تاجرد مودی بہ
اصغائے سامع بروجہ حسن قبول کہ احدے را در آں مجال سخن نماند۔ و
نکتہ کہ در ایراد لفظ تنگ در نعت چشم مضمر است بر مستبصر پوشیدہ نیست
چہ چشم حریص باآنکہ دائرہ وسعتش خیلے محدود است ہر چند کہ در گرد آوردن خارف
دنیویہ سعی تمامتر نماید وبیش از پیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی

ع

کاسۂ چشم حریصاں پر نشد — تاصدف قانع نشد پر در نشد

بودہ در صدد ھل من مزید می باشد۔ الا کہ بذیل قناعت تمسک جوید یا مرگ
ناگزیر اورا ازیں بلائے بے درماں رہائی بخشد۔ و ایں حصر معنی بہ حرف تردید
دریں دو صورت مذکورہ گوئی حکم کردن است بر قطع و فصل معنی مقصود و مولوی معنوی
ہمیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند و در مصرع ثانی تمثیلے آوردند کہ ہر چند در
ذہن سامع اقرب الی القبول است اما چوں صدف اہلیت قناعت ندارد و پر
در شدن آن نہ از جہت قناعت باشد بل امرے طبعی است کہ قطرۂ آب پس
از روزگارے در بطن آن گوہر آبدار برمے آید گوئی دعوی ایست بے برہان
و تمثیلے است از قبیل اقناعیات۔ میرزا صائب گوید

ع

براد حق قناعت کن کہ از اکسیر خرسندی — بخاکستر اگر پہلو تہی سنجاب می گردد

حاصل شعرش این نیست که فیضِ قناعت مرد را بحدے مستغنی مے سازد که بستر نرم وخاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد و هر چند که این معنی عینِ حکمت است اما اسلوب بیان همچنان است که می بینی - ولفظ اکسیر با سنجاب مناسبتے ندارد و مصرعِ ثانی اگر چنیں مے گفت ع

بخاک از بنگری روزے طلائے ناب می گردد

فی الجمله مناسبتے داشت و ماخذ شعر میرزا ایں شعرِ نظیری است ؎

زسلطانی به کنجِ گلخنے افگنده تقدیرم

که خاکستر بجائے بسترِ سنجابم اندازد

اما معنیِ ایں شعر از وادیِ دیگر است - شیخ در وصفِ تربیتِ نااهل مے فرماید ؎

خرے را ابلہے تعلیم میداد	برو بر صرف کرده سعی دائم
حکیمے گفتش اے ناداں چہ کوشی	دریں سودا بترس از لومِ لائم
نیاموزد بهائم از تو گفتار	تو خاموشی بیاموز از بهائم

دریں قطعه چند چیز است که ذهن سامع را بخود مے کشد تفصیلش اینکه خر حیوانے است لا یعقل که اهلیتِ قبولِ فیضِ تربیت ندارد و اگر احدے از سلیخ الفطرتاں که ایں نوع بدیهیات را نفهمد و خر را بر آدمی زاده قیاس نموده اهتمام مزید پے تعلیم و تربیت او جائز شمرد هر آئینه ابله بل سر آمد ابلهان زماں خواهد بود

بنابریں بمجردِ استماع شعرِ اوّل حماقت ایں چنیں معلم بر سامع منکشف مے گردد و در ایرادِ لفظ سعی و ائم دو معنی مضمر است یکے آنکہ آں ابلہ در بلاہت بجدے استحکام دارد کہ با آنکہ عمرے دریں کارِ عبث بسر برد نتیجہ آں ہمہ زحمتِ سعی برو منکشف نہ شد تا حاجت افتاد بہ حکیمے دانشمند کہ او را ازیں محنتِ عبث باز دارد۔ دیگر آنکہ تربیتِ نا اہل گاہے منجح مرام نمے افتد و در اختیارِ لفظ حکیم اشارت است بدیں معنی کہ حکما را لازم است کہ عامۂ جہال را از سعیِ بیہودہ باز دارند و غیر حکما را اگرچہ ازیں معنی آگاہ باشند بحکمِ فطرت اساتِ عامۂ ناس لازم نیست و اگر ایں معنی ملحوظ متکلم بلیغ نمے بود مجال آں داشت کہ میگفت ؎

کسے گفتش کہ اے ناداں چہ کوشی

و ہو کما تری لا یلیق بالمقتضیٰ و اختیارِ حرفِ استفہام بر حرفِ نہی از آن است کہ حرفِ استفہام بطریقِ لزوم دریں مقام در قوتِ صیغۂ نہی است و مشتمل بر معنیٔ زجر کہ موجبِ تندیم و تخجیل مزجور است و در لفظِ کوشی ایما است بہ عدمِ امکانِ حصولِ امرِ ناممکن اگرچہ در حصولِ آں بذلِ سعیِ بلیغ نمودہ باشند۔ و اختیارِ لفظِ سودا مشعر از معنی جنون است چہ صدورِ ایں نوعِ حرکت جز از مردمِ مختل الذہن و مخبوط المشاعر متصور نیست و جملہ "بترس از لومِ لائم" دال است بر آنکہ سعی در کارِ عبث جز از حسرت و ندامت نتیجہ ندہد۔ و چوں مظنہ آں بود کہ مخاطبِ ناخرد مند بر فحوائے کلامِ ماسبق کہ متضمن معنیٔ نہی از کارِ

عبث است آگاه نہ گردد بطریقِ تصریح آن را بر نتیجۂ سعی بیہودہ متنبہ ساخت و بصراحتِ حرفِ نفی و در صیغۂ نیاموزد کہ دال بر یاس از مقصود است او را از سعیِ عبث باز داشت و در ایراد لفظِ بہائم بصیغۂ جمع اشارت است بعدم قبولِ جمیع بہائم فیضِ تربیت را و افرادِ فعل متنی مشعر است از بودن بہائم از جنسِ غیر ذوی العقول۔ و مجموعِ قطعہ مشتمل است بر حکمتے کہ تبلیغش در اسلوبے بہتر از آں اختیار نمودن متصور نیست۔ چہ تبعاً لما سیق لہ الکلام امرے ذکر فرمود کہ از جملۂ فضائلِ نفسِ انسانی است یعنی التزامِ صمت کہ بسیارے از اساتذہ در مدحِ وے سخنہا گفتہ اند۔ امیر خسرو گوید

پشیماں ز گفتار دیدم بسے | پشیماں نہ گشت از خموشی کسے
رہائی ہمہ جا بہ گم گفتن است | در از رشتہ ایمن ز نا سفتن است

حاصلِ ہر دو شعرِ پیش از مفہومِ جملۂ من صمت نجا نیست و مصرعِ چہارم مشتمل است بر تمثیل کہ ادعائے محض است بر وجہِ حسنِ تعلیل و ہمچنیں دیگرے گوید۔

یاد دارم از صدف ایں نکتۂ سربستہ را
سینہ ہا را خامشی گنجینۂ گوہر کند

دیگرے گوید

بے زباں باشش نہ بینی کہ قلم | تا زباں یافت سرش در خطر است

لفظِ سینه در شعرِ اول و لفظِ زبان در شعرِ ثانی مبنی بر مجاز است نه حقیقت
و هر دو تمثیل از قبیل حسن التعلیل است و تجویزِ حسن التعلیل نسبت به تجویزِ واقعهٔ
محققه آسان تر است چنانکه در قطعهٔ شیخ زیرا که تجویزِ واقعهٔ محققه را لابد است
از وجودِ امورے که مناسب محل افتد۔

اما موازنه میانِ هر دو شعر چنان است که شعرِ اول مبنی بر تحریض و ترغیب
است و ثانی مبنی بر تحذیر و ترهیب و پیدا است که تحذیر در باب منع ابلغ از ترغیب
است و ایرادِ لفظِ نه مبنی در استحکام بنائے دلیل تقویتے بهم رسانیده آسخ
گوهرِ معنی را به رشتهٔ نظم می کشد ع

تا صدف مهرِ خموشی نزند بر لبِ خویش
آب در حوصلهٔ اش گوهرِ غلطاں نه شود

اگرچه موضوع دریں شعر همان موضوعِ شعرِ سابق است اما میان اسلوبِ
هر دو تفاوتے است ظاهر چه در شعرِ سابق معنی مقصود را از زبانِ صدف بیان نموده
و ایں محض ادعا است و دریں شعر متکلم بزبانِ خود آں را ادا مے نماید۔ بنا بریں اسلوبِ شعر
ثانی بلیغ تر افتاده و همچنیں مهر رونقی را است ع

آب دهن ز فیضِ خموشی گهر شود
ایں رازِ سربمهر بما از صدف رسید

اگر لفظ سربمهرے آورد نظر به هر دو شعرِ سابق جدتے نمے داشت استاد

دریں باب حرفے با معنی برزبان رانده ؎

به طبعم هیچ مضمون به زلب بستن نمے آید
خموشی معنئ دارد که در گفتن نمے آید

جمله در گفتن نمے آید نظر به ایهامیکه در خود دارد گوئی جانِ شعراست کما لا یخفی۔ غنی گوید ؎

تهرِ خاموشی به لب نه تا بود عیشت بکام
بے زبانی پسته را در خنده مے دارد مدام

میوه ایست که بکامِ اہلِ مذاق خوش نمے آید۔ دیگرے راست ؎

غم ندارد راه در دارالامانِ خامشی
غنچهٔ تصویر فارغ از غمِ پژمردن است

گلے است پژمرده یا غنچه ایست ناشگفته دیگرے راست ؎

طوطیٔ گویا همے باشد گرفتارِ قفس زاغ را اندر قفس هرگز ندارد هیچ کس

نغمه ایست دلخراش بشنوند و هگین مباش۔ مے بینی چه طور بے محابا الفاظ زائده را فراهم آورده مقصودِ متکلم خبر ایں نبود که مے گفت ملولفهٔ ؎

طوطی آمد زحرف در قفسے زاغ را در قفس نکرد کسے

باید دانست که نظر در الفاظ تعلق به جهتِ کمیت دارد و نظر در معنی به کیفیت از جهت اول متکلم باید تا تواند سررشتهٔ ایجاز را از دست ندهد

و لفظے حشو در کلام نیارد۔ و ہر یک را بجائے خود نشاند و الکلام را از پایۂ بلاغت فرو افگندہ باشد چنانکہ در شعرِ مذکور لفظ ہمے باشد و گرفتار و قفس در مصرع ثانی و ہرگز و ہیچ کس جملہ اینہا حشو است یا اطناب بے ضرورت و این معنی ناشی است از قلتِ تدبر در امتیاز و تعیینِ اسالیب مناسبہ کہ مخصوص و مختارِ اساتذۂ فحول است۔ و از جہت ثانی باید کہ مقتضائے حال را بہ نظرِ غائر ملاحظہ نمودہ الفاظِ مناسبہ مقام را بازائے معنی مقصود تعیین دہد۔ چہ بسا باشد کہ معنی با ہر دو لفظِ مناسب و نامناسب ادائے گردد اما در ایراد لفظِ مناسب حیثیتے پیدا آید کہ کلام را از جائے بجائے مے کشند۔ شیخ شیراز در حکایتِ شاطرِ اصفہانی مے گوید ؎

کساں را نشد ناوک اندر حریر کہ گفتند دوزند خفتاں بہ تیر

اگر بجائے لفظِ کساں لفظِ یلاں مے بود ہر آئینہ مقتضائے حال بود چہ لفظِ کساں را با معرکۂ کارزار آں نسبت نیست کہ لفظِ یلاں را یعنی مقام مقتضیٔ خصوصِ لفظ بود نہ مقتضیٔ عموم و اغلب کہ مبنی بر تصحیفِ نساخ بودہ باشد۔ و ہمچنیں است ایں شعرِ خواجو کرمانی کہ از مشاہیرِ اساتذۂ ایران است۔ ؎

گر پُر از لالۂ سیراب بود دامنِ کوہ
نیست آں لالہ کہ خونِ جگرِ فرہاد است

لفظِ سیراب در نفسِ معنی مدخلے ندارد الا بتکلف کہ ظاہر است مقصود متکلم نیست و ایراد لفظ کوہ با ذکرِ فرہاد چنداں مناسبت ندارد زیرا کہ عام است و ہر کوہ را با خونِ فرہاد چہ تعلق۔ بل مقام مقتضیٔ خصوص است و لہٰذا اگر ذکر بے ستون مے کرد نظر بمقام انسب بود و در مقام عذر از خواجہ این قدر بکتفی نخواہد بود کہ شعراء فرہاد را بہ لقب کوہکن یاد کردہ اند چہ کوہکن لفظ مرکب است کہ بمنزلۂ علم قرار یافتہ و از لفظِ کوہ مقصود اشارہ باحتمال مصائب شاقہ است در راہِ عشق و آں در لفظِ بے ستون متصور نیست مع ذلک ترکیب بے ستون کن ناموزون و طویل مے افتاد۔ و در مصرع ثانی نیست آں لالہ منافیٔ بلاغت است بدو وجہ۔ اول آنکہ مقام مقتضیٔ صیغہ نہی بود نہ نفی تا مخاطب را از لالہ گمان برون باز دارد اللّٰہم الا ان یقال ان النفی قد یتضمن النہی اما اغلب کہ از قبیل تفسیر القول بما لا یرضی قائلہ خواہد بود۔ دوم آنکہ لفظ آں حشو محض است بل سوم آنکہ ذکر لالہ دریں مصرع اگرچہ از قبیل وضعِ مظہر بجائے مضمر است اما چوں متضمن نکتۂ لطیفہ نیست کہ شرطِ ایں چنیں وضع مے باشد اظہارش چنداں وقعت ندارد و معنی بیش ازیں نبود اگر میگفت للمؤلفہ

مبیں در ایں بے ستوں بر لالہ کہ از خونِ فرہاد دارد نشانے

مدت بست سال یا زائد از آں بر آمدہ باشد کہ غزلے از فقیر مولف بملاحظۂ بعضے از معاصرانِ سخن فہم در آمد بہ تحسین آں مبالغہ بسیار

وا داشت و ہنوز شعرِ خواجو بمطالعہ ام نرسیدہ بود و ایں شعر از آں غزل است۔

درگوشِ من زلالہ رنگینِ نجد خورد
سرجوشِ موجِ خونِ شہیدم بروزگار

اشارہ بہ قیسِ عامری است اما انصاف در دست تست آیا مے بینی کہ لفظے حشو در شعر راہ یافتہ یا در متانت ماخذ تقصیرے رو دادہ و ذکرِ لفظ نجد بجائے قیس کہ مشعر از تلمیح بقیسِ عامری است بمقابلہ تصریح باسم فرہاد در شعرِ خواجو چہ قدر لطافت دارد۔ زیرا کہ در اظہار و تصریح آں قوت نیست کہ در اضمار و کنایت۔ و ہمچنیں لفظ سیراب در شعرِ خواجو بنظر مناسبت لالہ و خون بالفظِ رنگیں موازنہ کن و در اسلوبِ شعر بدیدۂ اعتبار بہ بیں کہ چہ طور معنیٔ مقصود بصورتِ واقعہ محققہ ذکر یافتہ کہ مودّی است بہ انجذاب نفسِ سامع چنانکہ پیشتر ازیں شرح دادہ آمد۔ بلے خواجو از گلزمینِ ایران سر بر زدہ و روحی کج مج زبان از تیرہ خاکِ ہند اما نتواں گفتن کہ پایۂ استادی خواجو محدود و بہ ہمیں یک شعر است خواجو شاعرے متین است و در شانِ بلاغت آیتے مبین حافظ شیراز باآں ملاحتِ کلام کہ داشت خود را از جملہ معتقدانِ او مے شمارد چنانکہ مے گوید

استادِ غزل سعدی است پیشِ ہمہ کس اما
دارد سخنِ حافظ طرزِ سخنِ خواجو

بدانکہ کلامِ بشر ہر چند کہ برعایتِ لوازمِ بلاغت متصف باشد بکلی از معائب خالی نتواند بودن۔ وکلامِ اکابرِ اساتذہ ہم ازیں کہ گفتم پاک نیافتہ ام اما چوں کور سواداں مے شنوند کہ فلانی بر کلام احدے از پیشینیاں کہ پایۂ استادیش مسلم است معترض گشتہ بے آنکہ درحقیقتِ اعتراض غوضے کردہ باشند بہ انواعِ طعن وتشنیع زبان مے کشایند وبا او از درِ منازعت درمے آیند ونمے دانند کہ خالی از عیب بودن خاصۂ کلام ربانی است نہ کلام انسانی وایں نیست مگر از کوتاہ نظری وقدامت پرستئ ایں کاسہ لیسانِ کودن فطرت کہ در قوانینِ نحو ومعانی وفہمِ رموزِ سخندانی قدمے راسخ ندارند۔ وخود را بہ تقلید کورانہ از جملہ محققینِ اعلام مے شمارند۔ خاصہ در زمانِ ما کہ مزاولتِ کلامِ اساتذہ ہم آشیانِ عنقاست وابنائے روزگار از غایتِ بیگانگی طبع با عقل وسوائے معنی شناسی ناآشنا۔ زنہار کہ از دق گرفتن بر احدے کہ غلط کردہ باشد یا باطل گفتہ تحاشا کنی کہ ایں ہم از قبیلِ راہِ غلط رفتن است وجہال آں را بر کبر وعجب حمل کنند۔ نعوذ باللہ من ذلک۔

میر غلام علی آزادِ بلگرامی در خزانۂ عامرہ اشعارِ سلمانِ ساوجی را انتخاب زدہ وایں شعرِ اورا نقل نمودہ ؎

چہ طپبی اے دلِ افتادہ چو ماہی بر خشک
جاں بپرور کہ بہ جوئے آبِ رواں باز آمد

وے گوید کہ مصرعِ اول اگر چنیں باشد لطفِ دیگر پیدا مے کند ع

چہ طپی اے دل واماندہ چو ماہی در بر

فقیر مؤلف گوید کہ اصلاحِ لفظِ بر خشک بہ ترکیب در بر بغایت نفیس است چہ لفظ بر نظر بہ ہر دو معنی یعنی سینہ و زمینِ خشک کہ مقابلِ بحر است بر وجہ ایہام مناسب مقام است زیرا کہ بمعنیٔ اول تعلق بدل دارد و بمعنیٔ ثانی بماہی۔ اما وقتِ نظر اصلاح لفظ افتادہ بہ لفظِ واماندہ مسلم نمے دارد چہ ہمچنانکہ لفظ افتادہ دریں مقام افتادہ مے نماید ہم چنیں لفظ واماندہ نظر بہ تعلقِ دل و ماہی واماندہ است۔ اصلاحش چنیں مے باید ع

چہ طپی اے دلِ بیتاب چو ماہی در بر

چگونہ مے بینی لفظِ بے تاب را نظر بہ مناسبتِ دل و ماہی کہ چہ قدر مناسب افتادہ۔

مخفی نماند کہ ادراکِ ایں گونہ تناسبِ الفاظ کہ مطابقِ مقتضائے حال باشد موقوف بر ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم است چنانکہ مرۃً بعد اُخریٰ شرح دادیم و شیخ عبد القاہر کہ از اجلۂ ائمہ بلاغت است بارہا در کتابِ دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ۔ چنانکہ در پایان کتاب مذکور مے فرماید

لان المزایا التی تحتاج ان تعلمهم[۱] مکانها و تصور لهم شانها

[۱] ضمیر منصوب راجع است بہ کسانیکہ نظر شان محدود است بر ظاہر الفاظ و از معنی ہیچ خبر ندارند ۱۲

امور خفیّة ومعان روحانیة انت لاتستطیع ان تنبّه السّامع لها وتحدث له علمًا بها حتّٰی یکون مهیّاً لادراکها وتکون فیه طبعیۃٌ قابلۃٌ لّها ویکون له ذوق وقریحۃ یجد لهافی نفسه احساسًا بان من شان هذه الوجوه والفروق ان تعرض فیها المزیة علی الجملة ؕ

واگر ذوقِ سلیم وطبعِ مستقیم حاکم به مزیتِ کلامے برکلامے دیگرے نبود۔ امتیازے میانِ جیّد وردّی وتفاوتے میان قبیح واقبح وحسن واحسن بادید نیامدے۔

وازقبیلِ شعرِ مذکوراست ایں شعرِ مرزا رفیع قزوینی ؎

بے ہمتی نگر کہ باایں رتبہ آفتاب
تاشد بلند درپئے تاراج شبنم است

معنئ شعر خیلے بلند است وربطے نفیس میانِ ممثل وممثل لہٗ اگرچہ تخیل محض است پیدا کردہ اما لفظِ بے ہمتی نظر بہ مناسبتِ مقام از بے ہمتی است فے اگر بجائے لفظِ بے ہمتی لفظ دوں ہمتی میگفت نظر بہ الفاظِ رتبہ وآفتاب وبلند چہ قدر موزوں مے افتاد کما لایخفی۔ میر محمد افضل ثابت شعرے دارد ؎

خواب دیدم کہ آئینہ معارض بتو شد میکند صورتِ ایں واقعہ حیران مارا

ہرچند ایں گونہ معانی کہ مبنی بر اصلے از حکمت ودانش نباشد دورند از

تخئیل شعری چیزے با خود ندارد و بر معیار مذاقِ صحیح چیزے نہ سنجید اما نظر و اعتبار از ادبیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرۂ تُرہات - و بہ ہمیں جہت در معرضِ تنقید آمدہ - ترکیب معارض ہتو شد - دریں شعر بر طبعِ لطیف خیلے گراں مے افتد و ہمیں معنی را نواب صمصام الدولہ کہ از اکابر امرائے بارگاہ پادشاہ محمد فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ ؎

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
دل آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید

ترکیب معارض ہتو شد با ترکیب بر روئے تو می آید معارض افتادہ و لاکن این ھذا من ذالک لفظے باشد کہ شعر را از پایۂ بلاغت بیفگند و لفظے باشد کہ آن را از حضیضِ ثرے براوجِ ثریا کشد - فغانی مطلعے داد ؎

بہ بوئے صبحدم نالاں بہ گلگشتِ چمن رفتم
نہادم روئے بر روئے گل و از خویشتن رفتم

میرزا صائب این مطلع را بحسن مطلع مے آرد ؎

بہ بوئے صبحدم گریاں چو شبنم در چمن رفتم
نہادم روئے بر روئے گل و از خویشتن رفتم

والحق کہ اصلاحِ خوبے کردہ - مؤلف تذکرہ آتشکدہ در پایانِ تذکرہ انتخابِ مثنویِ یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سلکِ نظم درآوردہ ضمیمۂ تذکرہ

ساختہ و در بسیارے از مقاماتِ آں تراکیبِ واہیہ را بہ استعمال آوردہ و در جائے مے گوید ؎

بہ مژگاں لولوئے سیماب گوں سفت
بیارِ خود ز بے آرامی ایں گفت

ترکیبِ مصرعِ ثانی بغایت مستکرہ افتادہ لفظ ایں آنے ندارد کاش میگفت ۔

ع

زبیتابی بہ یارِ خویش می گفت

و در جائے دیگر مے گوید ؎

کہ اے تابندہ مہرِ برجِ شاہی
درونت بہتر از نورِ الٰہی

لفظ بہتر بہتر نیست ۔ اگر نظر بہ مناسبتِ لفظِ نور بجائش لفظ روشن مے گفت روشن تر مے بود و در جائے دیگر گفتہ ؎

چو بند جوتے ار آہو روانہ
بر آہوئے مشکیں از میانہ

اگر بجائے جوتے ار آہو گلہ آہو می گفت البتہ بد نمے بود و لفظ روانہ ہرگز روانہ بل بغایت نابکار است و گوش از استماعِ آں بیزار و ہم مے گوید ؎

ز صیادے مرا در پا کمندے است
کہ صیدِ اوست ہر جا صید بندے است

مناسبت لفظِ بند و زنجیر با پا شہرت دارد و مناسبت کمند با پا در کلام اساتذہ یافتہ نشدہ و آنچہ معلوم ایں فقیر است اغلب کہ ذکرش با لفظ

گردن و بام و کاخ مے آید چنانکہ بر واقف کلام اساتذہ پوشیدہ نیست و
ازیں نوع در مثنویش بسیار است ۔

طالب جاجرمی گفتہ است ؎

اے نسیم صبحگاہی با من بیدل بگو
کایں زماں آرام جانم در کدامیں منزل است

اگر در مصرع ثانی چنیں میگفت بہتر مے بود ؎

کاں مہر خرگاہی من در کدامیں منزل است

ترکیب ماہ خرگاہی مستعمل اساتذہ است و نظر بلفظ منزل مناسب مقام
است کما لا یخفی نعمت خاں عالی گوید ؎

نیارد کاسۂ دریوزہ را مہ جز بہ پیش مہر
علوِ ہمتی لازم بود در طبع سائل ہم

اگر بجائے لفظ مہر لفظ خور می آورد مناسب بل انسب مے افتاد بدو وجہ
اول نظر بہ ترکیب کاسۂ دریوزہ کہ برائے خوردنی موضوع است دوم در وزن
عروضی حاجت برکن مزاحف مفاعیلاں نمے افتاد بل رکن سالم مفاعیلن درست
می نشست و در مصرع ثانی صلۂ لفظ لازم در پارسی با حرف در دیدہ نشدہ بحرف
با مستعمل است ۔

مسیح کاشی راست ؎

در بزم عاشقاں چو برآرم ز سینہ آہ
چوں ہیزمے کہ دود کند دود م افگند

جملہ ترکیب برآرم ز سینہ آہ بر مذاق صحیح خیلے ناگوار و ثقیل است اگر
چنیں مے گفت ؎

در بزم عاشقاں چو کشم آہے از جگر
ہمانا جائے داشت - نوعی خبوشانی دیوانے مختصر دارد قصیدہ در آن
یافتہ شدہ و ایں سہ شعر ازان است ؎

شہے کہ خطبہ نام خجستہ فرجامش زبان تیغ و لب زخم میکند تکرار

مقتضائے مقام در مصرع اول آں بود کہ ذکر حلاوت میکرد تا نقش تناسب
الفاظ درست نشستے ترکیب خجستہ فرجام را با تکرار نام چہ مناسبت بانستے کہ
چنیں مے گفت ؎

شہے کہ خطبہ نام حلاوت افزایش زبان تیغ و لب زخم مے کند تکرار

باز مے گوید ؎

نسیم لطف تو گر برگِ گل بجنباند گلابخانہ شبنم شود دماغ شرار

ترکیب برگ گل بجنباند خیلے رکیک است واز مذاق سخن شناساں
صحیح الفکر دور و اگر مے گفت ؎

نسیم لطف تو گر در چمن بغنچہ وزد
گلاب خانۂ شبنم شود دماغ شرار

بازمی گوید ؎

مہابت تو باشرار گر کند تاثیر
سزد کہ زہر چکید چوں عرق ز پیکر مار

در الفاظ مصرع اول و ترکیب آں مسامحت ورزیدہ واگر گفت ؎

زبسکہ ہیبت تو رفتہ در نہاد شریر
سزد کہ زہر چکید چوں عرق ز پیکر مار

سعدی گوید ؎

چگونہ شکر ایں نعمت گذارم
کہ زور مردم آزاری ندارم

حافظ گوید ؎

من از بازوئے خود دارم بسے شکر
کہ زور مردم آزاری ندارم

غالب کہ حافظ مصرع سعدی را تضمین کردہ اما موازنۂ دو مصرع اولین ہر دو شعر است وجوہ بلاغت در شعر سعدی بر اہل بصیرت مخفی نیست اول آنکہ مفہوم استفہام مشتمل است بر عذر عدم امکان ادائے شکر و ایں اسلوب متضمن است مر افادۂ تعظیم نعمت منعم را و منعم ایں گونہ نعمت جز حق سبحانہ و تعالیٰ دیگرے نتواند بودن گوئی مصرع سعدی مصادق آں است کہ شکر ایں نعمت خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ ازیں مفہوم عاری است زیرا

کہ مفہوم مصرعش مستلزم امکان ادائے شکر است و سعدی منعم نعمت ذات او سبحانہ و تعالیٰ را اقرار دادہ و حافظ بازوئے خود را دوم آنکہ سعدی عدم قدرت مردم آزاری را نعمت قرار دادہ و ایں معنی بغایت بلیغ است و بر کمال معرفت قائل دال است زیرا کہ عدم استطاعت گناہ را نعمت قرار دادن شیوۂ اہل عرفان است اگرچہ قرینۂ لفظ شکر در شعر حافظ مشعر از افادۂ وجودِ نعمت است اما سعدی بتوضیح بذکر آں پرداختہ و لفظ شکر را باوے ربطے دادہ۔ سوم امرے کہ نباید ازاں غافل باشیم آن است کہ کاف سر مصرعِ دوم در ہر دو شعر بر یک معنی نیامدہ زیرا کہ کافِ در مصرع سعدی بیان اسم اشارہ است و در مصرع حافظ افادۂ معنیٔ علت می کند کما لایخفیٰ و ظاہر است کہ بیان علت شکر دریں مقام نسبت بہ بیان نعمت چنداں ضرورتے ندارد و چہ محل مقتضیٔ آن است کہ در تقویت تعظیم نعمت توجہ زیادے مبذول داشتہ آید تا باعث بر اہمیت شکر افتد نہ بیانِ علت شکر کہ آن خود حاصل است۔

امیر خسرو بہ تتبع شیخ نظامی در مثنوی آئینہ سکندری آغاز بہ حمد باری مے کند۔

جہاں پادشاہا خدائی تراست　　ازل تا ابد پادشاہی تراست

کلام بلند است و ترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی ہمدوش نیفتادہ۔

نظامی گوید۔

خدایا جہاں پادشاہی تراست
زما خدمت آید خدائی تراست

خسرو جہاں بادشاہ را منادی قرار دادہ و ایں اسمے است کہ مخصوص بذات او سبحانہ و تعالیٰ نیست و نظامی اسمے مخصوص را منادی آوردہ زیرا کہ اطلاق لفظ خدا بے اضافت بر دیگرے جائز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلہ اسم ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نمودہ و در شعر خسرو تا مقصود ندا (خدائی تراست) سامع را بگوش نفید تخصیص و تعیین منادی نتواند کرد و در مصرع ثانی خسرو بیش ازیں چیزے نیست کہ دوام ملک تو مسلم است و دیگرے در آن انباز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابلہ عبودیت با الوہیت نمودہ و گفتہ کہ شان ما عبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر طریق دقیق علت دوام بادشاہی را بیان نمودہ و ہمیں معنی بلاغت است و بس

اسدی طوسی در گرشاسپ نامہ آوردہ ؎

سرائے است گیتی کشادہ دو در   یکے آمدن را شدن را دگر

امیر خسرو گوید ؎

دو در دارد ایں تنگنائے دراز   کہ در رفتن و آمدن ہر دو باز

اسدی عالم کون و فساد را بسرائے تشبیہ کردہ و خسرو آں را بہ تنگنائے دراز تعبیر نمودہ تنگنا بودنش از جہت عدم بقائے دوام موجودات است و

دراز بودن آن از جہت مجہول بودن مبدء و معاد است و ایں امر در شعر خسرو مزیتے پیدا کردہ۔

قاآنی کہ در متاخرین خود را مُحیِیِ رسوم متقدمین گماں می برد۔ در مدح ممدوح گوید۔

بکینِ خصمِ تو در کان آہن و فولاد
سزد کہ ساختہ بنیند تیغ و تیر و تبر

از آہن و فولاد یکے حشو است اگرچہ ایں نوع عطف غلط نیست امّا منافی بلاغت است۔ و اگر در مصرع ثانی بجائے بنیند لفظ خیزند می نشاند موزوں تر مے افتاد و در ہمیں قصیدہ گوید

شفا ز مہر تو خیزد چو شادی از بادہ
بلا ز قہرِ تو زاید چو شعلہ از اخگر

اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزوں تر می بود زیراکہ شادی مخصوص بہ بادہ نیست۔ برعکس مستی کہ مخصوص است بہ بادہ و در مصرع ثانی اگر بجائے اخگر لفظ آذر می آورد واضح تر می بود زیراکہ شعلہ از اخگر معہود نیست اگرچہ بہ تکلف تاویلِ آں می تواں کردن۔ باز می گوید

اگر جلال تو در نہ سپہر گیرد جائے
ز تنگ ظرفیِ افلاک بشکند محور

دریں شعر لفظ تنگ ظرفی اگرچہ غلط نیست اما چون تنگ ظرفی بطریق کنایہ معنیٔ دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست۔ اگر عوض آن تنگنائی میگفت اصح مے بود و در قصیدہ دیگر گوید ؎

تسخیر جہاں را اگرمش مہر سلیماں
یاجوج زماں را سخطش سدّ سکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ عفریت می آورد نظر بہ تقابل یاجوج کہ از اعیان است و با مہر سلیماں نسبتے دارد مناسب تر می بود زیرا کہ تسخیر صیغہ مصدر از معانی است نہ از اعیان۔

در مدح اسپِ ممدوح مے گوید ؎

تو آں بادسیری کہ ہنگامِ جولاں   بود درکفِ بادِ صرصر زمامت

در مصرعِ اول اسپ را بادسیر گفتہ و در مصرعِ ثانی زمامش را در کفِ بادِ صرصر نہادہ گوئی راکب و مرکوب ہر دو را باد قرار دادہ خیلے زشت مے نماید اگر در مصرعِ اول بجائے بادسیر برق سیر مے گفت خوبیٔ دیگر در شعر روئے مے نمود و مع ذلک استعمال لفظِ زمام کہ مخصوص بہ شتر است بجائے لفظِ عنان غلطِ فاحش است در کلامِ اساتذہ دیدہ نشدہ و نہ کتب لغت مؤید آں است جائے دیگر مے گوید ؎

ملکے ہست در لباسِ بشر   کایں خلائق نہ لائق بشر است

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شیوہ مے آورد

جائے داشت در قصیدہ دیگرے گوید ؎

روز را رائے تو در عرصۂ اظہار آورد

شام را قہر تو در پردۂ اظلام گرفت

مقابلہ رائے با قہر درست نیست اگر تقابل با لفظ مہر مے آورد درست مے افتاد

و با لفظ روز بطریق ایہام مناسب تر مے بود و ہمچنیں مقابلۂ اظہار با اظلام

درست نیست چہ اظہار عام است و مقابلۂ آن با خفا درست مے آید بنا بریں

بجائے لفظ اظہار اگر فقط تنویر مے گفت نظر بہ مناسبت روز و مہر موزوں

تر مے بود و ہم دریں قصیدہ مے گوید ؎

قدر بازارِ صدف از گہرِ نطق شکست

رونق ابرِ کرم از کفِ اکرام گرفت

لفظ قدر بابازار مناسبتے ندارد و محل تامل است و اگر میگفت ؎

قیمتِ دُرِّ عدن از گہرِ نطق شکست

و لفظ رونق رونقے ندارد اگر بجائش لفظ مایہ مے آورد ۔

جائے داشت باز در قصیدہ دیگرے گوید ؎

شمعِ روشن بہ شب تیرہ تو گوئی بہ مثل

پرتوِ مہرِ محبت ہمہ بہ دل بو لہب است

لفظ مہر دریں مقام پرتوے ندارد و اگر بجائش لفظ نور مے آورد
موزوں تر مے افتاد - در قصیدہ دیگر مے آورد ؎

نقوش نامۂ آن زیب پیکر طاؤس
صریر خامۂ آن چیست شہپر عنقا است

اسلوب ترکیب ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی را با حرف
استفہام در معرض سوال و جواب وا نمودہ اگر در مصرع اول ہم ایں اسلوب
را نگاہ می داشت شعر خیلے بلند مے افتاد و مع ذلک صریر خامہ را شہپر
عنقا گفتن وجہے ندارد و مماثلتے میان ہر دو پیدا نیست و اگر چنیں مے گفت

ع صریر خامۂ آن فر شہپر عنقا است ۔

جائے داشت و یا در مصرع اوّل بجائے لفظ زیب لفظ چیست مے
آورد تا توازن ہر دو مصرع بر یک نہج مے بود و جائے دیگر مے گوید ؎

شغال از قبولت بہ ہر ماس بہرہ
حمام از خطابت بہ سیمرغ غالب

گاہے شنیدہ نشدہ کہ اساتذہ قبول را با خطاب مقابل نہادہ اند - بل
مقابلۂ قبول بہ رد مے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی ضعیف
بہ قبول و خطاب تو بر قوی غالب مے آید و اگر در ہر دو مصرع جداگانہ مقابلۂ
لطف با قہر مے کرد شعر از خلل و زلل پاک مے آمد باز مے گوید ؎

بتموج رود ہر کہ چوں خط ترسا　　بسوز از غلبش چو قندیل راہب

محل دعا آخر قصیدہ مے باشد نہ وسطِ آن وہم مے گوید ے

دو چشمش تعالیٰ دو جادوئے لاہی

دو زلفش تبارک دو ہندوئے لاعب

درمقام استعجاب و استعظام تعالیٰ اللہ و تبارک اللہ گویند اقتصار بر صیغۂ فعلِ تعالیٰ و تبارک بے اظہار اسم جلالت درکلام اساتذہ بنا مدہ سند مے خواہد واگر گوئی کہ از قبیل تصرفات فارسیان است گوئیم کہ ما این مسلم را نمی داریم درباب تصرف در الفاظ عربی ایرانی را بر ہندی چہ مزیت است اگر ہندی این نوع تصرف کند انکار بر وچرا ناجائز دانند واگر ایرانی جائز؟ وباز مے گوید ے

بخونِ تنِ من خضیبش انامل　　زدودِ دلِ من وسیمش حواجب

اگر بخونِ دل من گفتے بے ہیچ تردد درست بودے - بخونِ تن من ترکیب سست اودر مصرع ثانی بجائے دل من وم من صحیح مے بود وسیم بمعنی زیبا و خوبصورت آمدہ نہ بمعنی وسمہ کردہ سند باید وجائے دیگر مے گوید ے

مرغِ ہوا و ماہی دریا بخواب من　　بیدار و چشم دوختہ در چشم اختر ا

ہر دو ترکیب یعنی مرغِ ہوا و ماہی دریا درین مقام محل نظر است زیرا کہ مرغِ ہوا در ہوا خواب نتواند کردن واگر مراد آن است کہ در آشیان

خود بجواب بود پس لفظ ہوا چہ معنی دارد خاقانی مرغ و ماہی را نظر باقتضائے
حال بے اضافت آوردہ ؎

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
بر من جہان مرد و زن بخشودہ اند الا کہ تو

واگر کسے گوید کہ سحابی استرآبادی ترکیب مرغ ہوا را استعمال کردہ
چنانکہ مے گوید ؎

بامرغ ہوا مرغ سر اگر بپرد — پیش از سر دیوار نخواہد بودن

گوئیم ما نگفتہ ایم کہ ترکیب مرغ ہوا غلط است بل غرض آن است کہ مقتضائے
محل نیست و بس و در شعر سحابی بر محل افتادہ ہمچنیں ماہی جز در دریا نمے
باشد اضافت حشو است۔ و مطلع قصیدہ دارد ؎

بگردوں تیرہ ابرے بامداداں بر شد از دریا
جواہر خیز د گوہر ریز د گوہر بیز د گوہر زا

مصرع ثانی مشتمل بر تکرار بے معنی است۔

قاآنی در جواب گلستان سعدی کتابے تالیف نمودہ کہ بہ گلستان قاآنی
شہرت دارد۔ اما چنانکہ دانی ؎

ہر ہوسناکے چہ داند جام و سنداں باختن

در آن کتاب در زشتی ظلم میگوید۔ قطعہ ؎

ظالما زین ظلم کردن شرم دار | پیش ازاں کت مرگ بر بندد نفس
گر ستم بر خویشتن داری روا | ہم روا باشد ستم کردن بکس
ظلم چنداں کن کہ روزے دادخواہ | از تو در سلطاں گریزد یا عسس
ظلم بر مظلوم مپسند آں قدر | کش نباشد جز خدا فریاد رس

قطعہ ایست کہ می تواں گفتن ہیچ از بلاغت با خود ندارد گوئی طعامے است بے نمک و بادہ ایست بے گزک - ندائے ظالم در شعر اول چہ قدر ناگوار است و ترکیب زین ظلم کردن از صاحب زبانے کہ در زمان انحطاط ایرانیاں حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است وہمچنیں ترکیب شرم دار منافی بلاغت است چہ مقام آن است کہ ظالم را تہدید نمائد و در ترکیب مذکور ہیچ تہدید نیست و حاصل مصرع ثانی آنست کہ پیش از مرگ از ظلم دست بدار و میدانی کہ این معنی ہیچ از اشارہ بوعید ظالم با خود ندارد و شعر ثانی بیش از مفہوم جملہ مشہورۂ "آن چہ بر خود نہ پسندی بر دیگراں مپسند" مفہومے ندارد - وچنانکہ می بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم مؤثر نہ - و شعر ثالث و رابع را حاصل آن است کہ چنداں ظلم بکن کہ دادخواہ داوری پیش حکومت بردن تواند نہ چنداں کہ جز احکم الحاکمین دیگرے فریادرس او نبود - پیدا است کہ این معنی ظالم را از ظلم باز نمے دارد بل ظالم را بہ نوعے از جواز ظلم فتوی میدہد و ہم دریں معنی جائے دیگرے مے گوید ؎ قطعہ

اے ستمگر ستم مکن چنداں   کہ بہ مظلوم کار گردد تنگ

زاں حذر کن کہ آورد روزے   دامن عدل کردگار بچنگ

قطعہ ایست تن بے جان و شاہد بے آن۔

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خویش گل معنی مے شگفاند ؎

نکند جور پیشہ سلطانی   کہ نیاید ز گرگ چوپانی

مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل بر طریق ارسال المثل۔ کہ از علت زوال دولت ظالم مشعر است در جائے دیگر مے فرماید ؎

نماند ستمگار بد روزگار   بماند بر و لعنت پائدار

تہدید ظالم و وعید آن در الفاظے دیگر بہ از یں متصور نیست و باز در جائے دیگر ارشاد نمودہ ؎

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد   بر گردن او بماند و بر ما بگذشت

بلاغت ایں کلام معجز نظام را جز بہ سخن شناس سلیم الفطرت کہ عمرے در موازنۂ کلام اساتذہ بسر بردہ باشد نتواند اندازہ کردن۔ مصدر پنداشتن موضوع است برائے علم مظنون۔ گوئی دریں لفظ اشارہ ایست کہ گمان مرد ستمگر کہ بر دیگراں ظلم جائز داشتہ بر غلط است۔ بل آن ستم بر نفس خود کردہ چہ از قبائح عواقب آن ایمن نتواند بودن و مفہوم جملہ "بر گردن او بماند"

چہ قدر مشتمل بر معنی ہیبت است و در منع ظالم از ظلم موثر و جملہ "بر ما گذشت" مشعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بہ نحوے کہ ہیچ از اذیت ظلم باقی نماند و حاصل ہر دو جملہ آں است کہ نتائج قبیحہ ظلم بر ظالم پائدار خواہد ماند۔ و مظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظلم رہائی مے یابد۔

باز مے فرماید

لب خشک مظلوم را گو بخند کہ دندان ظالم بخواہند کند

و در بعض نسخ مخند بصیغۂ نہی دیدہ شد و توجیہ شعر در ہر دو صورت امکان دارد اما بلاغت شعر تا بحدے است کہ زیادت بر آں متصور نیست۔

قاآنی جائے دیگر معنی سعدی را در الفاظ خود موزوں مے کند

بداند ہر کہ کند از دوستاں دل
کہ دل کندن ز جان کارے است مشکل

شیخ مے فرماید

نباید بستن اندر چیز و کس دل کہ دل بر داشتن کارے است مشکل

بر مبتصر معنی شناس خود ہویدا است کہ شعر شیخ را چہ پایۂ مزیت بر شعر قاآنی حاصل است شیخ در اول حال از دل بستن منع میکند تا در پایان محبت از مشقت مفارقت محفوظ ماند۔ و منع از دل بستن نہ ہمیں محدود بہ ذوی العقول است بل از چیز ہائے دیگر نیز کہ معظم اوقات اہل

دنیا در گرد آوردن و نگاهداشتن آن ضائع گردد۔ و مصرعِ ثانی علتِ فعل منفی است۔ و لفظ کندن در شعرِ قاآنی از دردِ جاں کندن کم ناگوار نیست۔

سعدی در آغازِ کتاب بحمدِ ذاتِ خداوندی رطب اللسان است "ہر نفسے کہ فرو مے رود۔ ممدِّ حیات است و چوں برمے آید مفرّح ذات۔ پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است و بر ہر نعمتے شکرے واجب" قاآنی تتبعِ شیخ مے نماید "ہر نعمتش را شکرے درخور است و باز ہر شکرش نعمتے دیگر پس شکرِ ہر نعمت نعمتے دیگر در پے دارد۔ تا بحدے کہ در شکرِ ہر نعمتے ہزار نعمت شکر نہفتہ آید و ہنوز شکرِ نعمت نخستیں ناگفتہ و چوں نیک بنگرم و تامل در نگری با ہر شکرے کفرانے است و در ہر کفرانے غفرانے" ہر چند معنیٰ ایں کلام درست افتادہ امّا با ہمہ اطناب خالی از حشو و زوائد نہ۔ کما لایخفیٰ۔

ہم در وصفِ قحط گوید ؎

معاذ اللہ چناں قحطے کہ کس را — اگر بر لب حدیثِ ناں گذشتے
ز شوقِ نامِ ناں تا روزِ محشر — دمادم در دہانش آب گشتے

شیخ ہمدریں معنی مے فرماید ؎

چناں قحط سالے شد اندر دمشق
کہ یاراں فراموش کردند عشق

ایجاز در کلامِ شیخ و اطناب بے ضرورت در کلامِ قاآنی خود آشکارا ست

زیرا کہ لفظ چناں واز شوق قتا روز محشر ودمادم در نفس معنی وخللے ندارد ومع ذلک بلاغتے کہ در کلامِ سعدی است مے بینی قاآنی براں دست نیافتہ چہ معہود است کہ در شدت قحط رابطۂ مودّت میانِ دوستاں منقطع میگردد واز شنیدنِ لفظِ نان آب در دہان گردیدن اغلب کہ ادّعائے محض است

بالجملہ قاآنی سحاب سعدی خود را اضحوکۂ ارباب معنی ساختہ وبجز آنکہ در گرد آوردنِ مزخرفات بے معنی وخرافات لاطائل کہ معظم آن مشتمل فرائش سوقیاں ومنکرات لوطیان است واز وعید مایلفظ من قول الا لدیہ رقیب عتید غافل واز تہدید سنکتب ماقدموا وآثارہم بے خبر بودہ ساعات عمر عزیز را رائگاں دادہ وکارے از پیش نبردہ است واز ہمیں جاست کہ از پیرایۂ قبولِ عام محروم ماندہ ودست روزگار بر وے گرد بے رواجی افشاندہ۔

صاحب شعر العجم قاآنی را با خاقانی بہ مقابلہ آوردہ محل تعجب است اللّٰہم اغفر لہ عامیاں را کہ از کلامِ اساتذہ نابلد ہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست وقاآنی چیست ازمن بشنو اہل زباں بود طبع موزوں داشت سخن مے گفت گاہے زہر گاہے تریاک ووقتے زیر سمک ووقتے بالائے سماک رسوم پاستانیاں را طرح افگن است ودر آثار شاں گام زن اما از پس رواں نہ با ایشاں ہمعناں۔

نظیری گوید

ط

چو نامِ توبہ گرفتم قدح بیاد آمد — نیوشِ بادہ نظیری کہ فالِ میمون است

حافظ گوید

بعزمِ توبہ سحر گفتم استخارہ کنم — بہار توبہ شکن میرسد چہ چارہ کنم

فرقِ میانِ ہر دو شعر بر نقادانِ معانی از اں روشن تر است کہ حاجت بہ بیان افتد۔ ترکیبِ چو نامِ توبہ گرفتم چہ قدر مبتذل است و در مصرعِ ثانی بصراحتِ تمام امرِ بنوشیدنِ بادہ شعر را از محل بلاغت فرود آوردہ و در شعرِ حافظ الفاظ عزم و سحر و استخارہ گوئی جان در تنِ معنی دمیدہ اند و اسلوبے کہ در عذرِ عدمِ توبہ در مصرعِ ثانی اختیار نمودہ بہتر از آں متصور نیست۔

نظیری گوید۔

سیبِ ذقن بیازیش از کف نمیدہم
تا دستِ کوتہم نشود طوقِ گردنش

حافظ گوید۔

ز میوہ ہائے بہشتی چہ ذوق دریابد — کسیکہ سیبِ زنخدانِ شاہدے نگزید

قدر و قیمتِ سیبِ زنخداں را بہ ازیں اندازہ نتواں کردن نظیری بیش ازیں نگفتہ کہ من سیبِ ذقنِ نازنین را از دست ندہم تا دستِ من طوقِ گردنش نشود و ایں معنی مخصوص بذاتِ متکلم است و حافظ باواز بلند ندا میکند کہ فواکہ جنت در برابرِ سیبِ زنخدانِ دلبر ذوقے ندارد۔

نظیری گوید۔ ؎

بہ گل پیراہنے امیدوارم کہ خوشبو سازد آغوش وکنارم

یکے از آغوش وکنار حشو است در معنی زیادتے پیدا نکردہ ہرچند ایں نوع عطف غلط نیست۔ اما منافیٔ بلاغت است مہما امکن متکلم بلیغ را ازاں اجتناب واجب است۔

رافعی گفتہ۔ ؎

معطی نشود مردم ممسک بتعاطی
احور نشود دیدۂ ازرق بہ تکحّل

ہمانا پنداشتہ کہ تعاطی (تفاعل) بہ معنیٔ اعطا است یعنی مردم بتکلف بخشندہ نشود۔ وتعاطی در لغت جرأت کردن وخوض کردن وبہ ناحق گرفتن چیزے ونبرد کردن آمدہ وہمچنیں مے گوید ؎

اے اختر سخا کہ زسیر نوال خویش
ہر روز در سپہر تفاخر کنی قِراں

اگر با نجوم تفاخر بودے راست بودے زیرا کہ قِران کوکب جز با کوکب نمے باشد وبے تعیینِ مقارنے قِران نباشد۔

وادیب صابر کہ اکابر درحقِ وے بلا حرج لب کشودہ اند۔ مے گوید ؎

بیار آں شرابے بپاکی وصافی چو رخسار معشوق وچوں چشم عاشق

صافی صیغهٔ اسم فاعل است و بقرینهٔ لفظ پاکی که معطوف علیه است معلوم است که ادیب بالفظ صاف یائی مصدری لاحق ساخته آن را بمعنی مصدری معتبر داشته و این غلط است -

و بالجمله این نوعِ هفوات در کلام بعضے از اساتذہ یافته مے شود - و از دق گرفتن غرض مولف تنقیص شان ایشان نیست -

ظهیر فاریابی گوید

گفتارِ تلخ زاں لبِ شیریں نه درخور است

خوش کن عبارتت که خطت هرچه خوشتر است

حافظ گوید

بدم گفتی و خورسندم عفاک الله نکو گفتی

جوابِ تلخ مے زیبد لب لعل شکر خارا

ظهیر گفتارِ تلخ گفته و حافظ جوابِ تلخ و پیدا است که در گفتار تلخ هیچ اشارتے نیست که متکلم از نازنین اقتراح چیزے کرده باشد بخلافِ جواب تلخ که منطوی است برین معنی که متکلم از نازنین چیزے استدعا نموده که او از آں بغضب درآمده متکلم را سقط گفت - گوئی متکلم عذر سقط گفتن از جانب نازنین خود تقدیم میدهد و درین عذر لطافتے است که فهم آں تعلق بذوقِ سلیم دارد زیرا که سقط گفتن نازنین را بر محل نیک حمل کردن مشعر از استعطافِ نازنین است

وشعر ظہیر ازین معنی عاری است ظہیر مے گوید نہ درخور است وحافظ مے گوید
مے زیبد - وفرقے کہ میانِ ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخن درشت
نازنین بہ امر غوبِ خاطر وانمودن وآں را موجبِ سرور وشادمانی قرار دادن خوشتر
از آن است کہ آں را بہ نکوہش یاد کنند وترکیب خوش کن عبارت آں رشعر
ظہیر کہ مشتمل است بر معنی تحکم واستعلا نظر بہ منصب عاشق چنداں موزوں
نیست ودر شعر حافظ جملہ اعتراضیہ عفاک اللہ نکو گفتی مشتمل است بر معنی استمالت
نازنین واین مبنی است بر رعایت مراعاتِ لوازمِ مقام کہ معنی بلاغت ہمیں
است زیرا کہ جملہ عفاک اللہ ہشو ملیح است منطوی بر اشارہ لطیفہ بہ عتابے
کہ شایانِ شانِ متکلم ومخاطب است ونظائرش ہماں وزان کلامِ صداقت التیام
حضرت رب العزت است - حیث قال عفا اللہ عنک لم اذنت لھم -
گوئی شعرِ حافظ متضمن مراعاتِ جمیع لوازم مقتضائے حال است ومابیشتر شرح
دادہ ایم کہ ہر چند در معنی دو کلام تفاوتے نباشد اما اگر اسلوب بیان را از
قالبے بقالبے دیگر کشند ہماں معنی بہ ادائے خوشتر ودلکش جلوہ گر آید سحابی
استر آبادی رانیمہ رباعی است ؎

کس نیست کہ از تو جان تواند بردن

ایں را بتغافل کشی آں را بہ نگاہ

دیگرے ہمیں معنی را در قالبِ سوال وجواب بہ نظم آوردہ ؎

گفتمش قتل من خستہ چساں خواہی کرد　　گفت گاہے بہ نگاہے بہ تغافل گاہے

تغییرِ اسلوب در شعرِ ثانی تندی پیدا کردہ ہمچنیں شاعرے در ندرتِ وجودِ انسانِ مہذب گفتہ است ؎

باصد ہزار دیدہ بگردِ جہاں سپہر
جویائے آدمی است ولے آدمی کجاست

ہمیں معنی را دیگرے ادا نمودہ ؎

آنچہ پر جستیم و دیدم کم کہ بسیار است و نیست
نیست جز انساں دریں عالم کہ بسیار است و نیست

ہر دو را معنی یکے است۔ اما در شعرِ ثانی آن را در صورتِ واقعہ بہ نظم آوردہ و بظاہر معنی بر تضاد نمودہ و ایں اسلوب در معنی نوعے از استعجاب پیدا کردہ اما حرفِ کاف در مصرعِ اول محلِ تامل است زلالی گوید ؎

عطایت دوست از دشمن نداند ۔۔۔ یکایک را بکامِ دل رساند

ہمیں معنی را سعدی پیشتر از وے بہ نظم آوردہ۔ ؎

دوستاں را کجا کنی محروم ۔۔۔ تو کہ با دشمناں نظر داری

بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ اسلوبِ شیخ کہ مشتمل بر استفہام است چہ قدر معنی را متین و مدلل ساختہ توجیہ استدلال بریں منوال است کہ کریمے کہ جودِ خود را از اعدائے خویش باز نداشتہ است در حقِ دوستاں چہ عطاست کہ ارزانی نخواہد داشت سامع بمجردِ استماع آں را تسلیم مے نماید

وزلالی بیش ازیں نگفتہ کہ دوست و دشمن در جود تو مساوی ہستند فائن
ھٰذا من ذاک

سلطان حسین میرزا در وصف قامت گفتہ است ؎

درچمن یار چو باآں قد و قامت برخاست
سرونشست ز دعوے و قیامت برخاست

در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست یکے از ہر دو حشو
است اما چوں ہر دو را بالعموم در یک جا ذکر کنند چنداں زشت نمے
نماید و در مصرع ثانی بیش از تقابل نشست و برخاست خوبی دیگر نیست

میر تقی راست ؎

ز قامتے بعالم قیامتے برخاست　　قیامت است قدت گر بود قیامت راست

ہمہ خوبی شعر در لفظ راست مضمر است و بس۔ متاخراں ایں ایہام را
خیلے دوست دارند باآنکہ در معنی زیادتے پیدا نمے کند۔ چنانکہ دیگرے
گفتہ است۔ ؎

ز قد و قامتِ آں غارتِ ہوش
موذن کرد قد قامت فراموش

ظاہرش دلرباست و باطنش جانگزا۔ لفظ پرستاں را جامِ صبوح
است و معنی طلباں را سوہانِ روح۔ ہمچنیں دیگرے راست ؎

سرو چوں دید آں سہی بالا گفت سبحان ربی الاعلیٰ

از شعر بالا امتیاز سے تمام دارد با سلامت الفاظ خوبی معنی را فراہم آوردہ۔

وگاہے باشد کہ متکلم برائے یک سبب سببے پیدا نماید دیگرے آں را با سببے دیگر تعلق دہد و مزیت آں را باشد کہ ربطے مسبب با سبب لطیف تر دارد۔ منوچہری در وصف سیب گوید ؎

یک نیمہ رخش زرد و دگر نیمہ رخش سرخ
ایں را ہیجانِ دم و آں را خفقان است

سعدی گوید ؎

سیب گوئی وداع یاراں گفت
نیمہ زیں روئے سرخ وزاں روئے زرد

منوچہری سیبِ سرخی نیمہ سیب و زردی نیمہ دیگر جداگانہ ہیجانِ خون و خفقان قرار دادہ و اگر بجائے خفقان یرقان گفتے براستی نزدیک تر بودے چہ خفقان اختلاجِ قلب است و یرقان از امراضِ جگر و خفقان را صفرت و جہ ضروری نباشد بخلافِ یرقان کہ مستلزم صفرت است کما ھو معلوم عند الاطباء اما کلام در آں است کہ اسباب یرقان و ہیجانِ خون دریک وقت ہم مے آشد یا نہ؟

هرچند منوچهری از اساتذۂ قدیم است اما شعر سعدی را مزیتے است که محتاج مزید تامل است زیرا که قائلے را میرسد که صفرت وجہ از خوفِ فراق مسلم است اما سرخیٔ چہرہ را سبب چیست؟ جوابش آنکہ بہنگام وداعِ نازنیں بر دلِ عاشق دو کیفیت عائد گشتہ یعنی کیفیتِ سرور و نشاط کلامِ دلاویز نازنین کہ از وعدۂ وصال خبر میدہد و کیفیت خوفِ فراق کہ در حال در پیش است اول موجبِ سرخیٔ چہرہ و ثانی موجبِ زردیٔ آن است - و این معنی نظر بہ مناسبت اقتضائے حال و وداعِ نازنین بغایتِ لطیف است و مے تواند کہ سرخیٔ چہرۂ عاشق را خجلت نارسائی جان نثاری کہ مقتضائے وفاداری است بسبب بودہ باشد -

و شاعرے گفتہ است ؎

آہو ز من آموختہ ہنگامِ رمیدن
رم کردن و استادن و گردن بہ دویدن

دیگرے راست ؎

بسمل ز من آموختہ ہنگامِ طپیدن
تپ کردن و غلطیدن و حسرت زدہ دیدن

یقین است کہ یکے بر دیگرے یورش آوردہ متاعِ او را بغارت بردہ میان ہر دو فرقے بسیار نیست جز اینکہ آں یکے در مصرعِ ثانی چہار چیز را

جمع ساختہ و دیگرے بہ سہ چیز اکتفا نمودہ اما چہار را سہ شمار باید کرد زیرا کہ ہنگام رمیدن لم کردن معنی نہ اردالاتبادیل بل تحصیل حاصل است۔ ہچنیں در تعریف ناف طاقتی گوید

ے

چہ مے گویم کہ ناف آں پری چہر
بود گرداب اندر چشمۂ مہر

مسیح گوید

ے

خمیر آں شکم چوں کرد تقدیر ۔۔۔ نشاں ماندہ[1] بروانگشت تدبیر

لطافت تشبیہ در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش انداز گیرائی حاصل۔ اما در شعر اول وجہ شبہ استدارت و تابانی است و در شعر ثانی رخوت و استدارت و بیاض و عمق و بہمیں قدر ثانی بر اول مزیتے دارد۔ حکیم سنائی گفتہ۔

ے

نہ کند عشق نفس زندہ قبول ۔۔۔ نہ کند باز موش مردہ شکار

وحشی یزدی گوید۔

ے

عقاب آنجا کہ در پرواز باشد ۔۔۔ کجا از صعوہ صید انداز باشد

فصیحی گوید

ے

---

[1] ماندہ بمعنی گذاشتہ۔ و قاعدہ زنان است کہ چوں آرد را خمیر کنند نشانے از انگشت سبابہ بصورت چاہکے بروگذارند۔ ۱۲ منہ

از سوزِ محبّت چہ خبر اہلِ ہوس را
ایں آتشِ عشق است نسوزد ہمہ کس را

حافظ گوید۔ ۵

جوہرِ جامِ جم از طینتِ کانِ دگر است
تو توقع ز گلِ کوزہ گراں مے داری

شاہدے را در لباسِ جداگانہ جلوہ دادہ اند اما شعرِ سنائی اوقع فی النفس افتادہ۔ چہ باوجود ایجاز تمثیلش متضمن معنیٰ ایست کہ غرضِ تمثیل از آں بروجہ احسن و در ذہن سامع جا میگیرد زیراکہ نفس امارہ را با موشِ مردہ کہ خسیس تریں جانورے است تعبیر نمودن آن را بدرجۂ غایت حقیر و ذلیل قرار دادن است و باز کہ شریف ترین جانوران شکاری است گاہے سراصطیاد آں ندارد و در شعرِ وحشی بیش ازیں نیست کہ ضعیف شائستہ آں نبود کہ قوی بر وے غلبہ جوید و شعرِ فصیحی فصاحتے ندارد و شعرِ حافظ معنیٰ حکیمانہ با خود دارد و بہ اسلوبے دلاویز تر مخاطب را بر ظنِ فاسدِ او آگاہ مے سازد۔ توجیہش آنکہ مخاطب متوقع آن است کہ جامِ جم را از گلِ کوزہ گراں ترکیب دہد متکلم آں را تنبیہ مے نماید کہ ایں ہوسِ خام را از سرِ خود بدر کن و دیگر گرد ایں کار مگرد کہ سعی تو دریں باب از قبیل فعلِ عبث است حاصل شعر آنکہ ہر کس سزاوارِ عشق در زمین نیست۔ چہ عشق را فطرتِ قابلہ بکار است۔

کاتبی ترشیزی قصیدہ در مدح شہرواں شاہ گفتہ مطلعش این است

باز باصد برگ آمد جانب گلزار گل
ہمچو نرگس گشت منظورِ اولوا الابصار گل

و درین قصیدہ در مقامِ تخلص این دو بیت گفتہ

خشتے از فیروزہ دارد خشتے از یاقوتِ سرخ
ہمچو قصرِ خسروِ خوشس خلق نیکو کار گل

دوشش بلبل این غزل میخواند بر سرو بلند
غرق شبنم شد بہ گلشن زآبِ این گلزار گل

تخلص خیلے شگرف است اما لفظ نیکو کار نیک نیفتادہ و اگر بعوضِ نیکو کار شیریں کار مے گفت چہ قدر در حسنِ شعر افزائشے رُوے میداد۔ زیرا کہ نظر بہ مناسبتِ ذکر خسرو ازیں بہتر اصلاحے متصور نیست و شیریں کار بمعنی پسندیدہ کردار مطرد است۔

طغرا گوید

اگر فرہادِ شیریں کار بودے
دریں کوہسارِ صنعتہا نمودے

و در شعر ثانی بر جائے بلبل قمری را غزلخواں ساختن سزاوار تر است اساتذہ بلبل را بر سرو ننشاندہ اند چنانکہ قمری را بر شاخِ گل تر۔

عرفی شیرازی در مدح اکبر شاہ جواب این قصیدہ گفتہ است مطلعش

این است ؎

نو بہار آمد کہ افشاند چو حسن یار گل
چوں وصال یار ریزد ہر خس و ہر خار گل

بر زیرک سخن فہم مخفی نیست کہ مصرعِ ثانی با مصرعِ اول در حسن ماخذ نمے سنجد لفظ ہر خس و ہر خار بمنزلۂ خس و خاشاک گلشن است۔ خاکسار مؤلف بجوابش پرداختہ و قصیدہ را بہ نعت حضرتِ سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم مذیّل ساختہ مطلعش این است۔ ؎

رایتِ اقبال بر زد باز در گلزار گل
تاخت بر اقلیم وے با لشکرِ جرار گل

موازنہ در ہر سہ مطلع حق سخن فہمان است۔

اوحدی مراغی شعرے گفتہ ؎

نزدِ خدا پرستاں دانی کہ چیست طاعت
آں سیرتے کہ در وے آزارِ دل نباشد

ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک۔

دیگرے این معنی را با سلوبِ گزیں در معرضِ بیان آوردہ ؎

مباش در پئے آزار و ہر چہ خواہی کن
کہ در شریعتِ ما غیر ازیں گناہے نیست

جملہ ہر چہ خواہی کن در عموم حکم چہ قدر قوتے پیدا کردہ و در مصرعِ ثانی حصر گناہ در آزارِ خاطر مستلزم آن است کہ آزار خاطر امریست اہم کہ عاقل را نباید کہ گاہے گردِ آں گردد - گوئی بندگراں بر دست و پائے مخاطب نہادہ تا اصلا اقدام بر آزار خاطر کسے نتماید و حاصل شعر اوحدی بیش ازیں نیست کہ آزار بہ کسے نرساندن طاعت است و بس زاجرے از آزار در شعر موجود نیست -

زلالی در تعریف اسپ گوید ؎

زجستن جستنِ آن سایہ در دشت
چو مرغ آشیاں گم گشتہ مے گشت

اگر عوض آشیاں گم گشتہ آشیاں گم کردہ میگفت البتہ بلیغ تر مے افتاد و میانِ ایں ہر دو ترکیب فرقے لطیف است و فہم آں طبع نظیف را مقتاضی است زیراکہ ثبوت وصفِ گم گشتگی برائے آشیان است و ثبوتِ وصفِ گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سراسیمگی مرغ از گم کردگی آشیاں بیشتر است از گم گشتگی آں چہ سعی او در جستجوئے آشیاں و راہ نبردن بداں موجبِ اضطراب مزید و قلق شدید اوست زیرا کہ گم کردگی متصور نباشد الا از فقدان چیزے بعد حصول آں و اگر کسے گوید کہ حافظ سیرازی ترکیب گم گشتن را اختیار نمودہ حیثیت

قال ۔

یوسفِ گم گشتہ باز آید بکنعاں غم مخور

کلبۂ احزان شود روزے گلستان غم مخور

جوابش آن است کہ درین شعر مقتضائے مقام گم گشتن است نہ گم کردن

زیرا کہ سیاق لہ الکلام درین شعر گم شدن پسر است و باز آمدن او نہ

بیان گم کردنِ پدر پسر را چنانکہ در شعر سعدی فافہم فانہ لطیف ۔ والا حافظ

کہ بلیغ تر شعرائے ایران است مقتضائے مقام را نیکو مے شناخت چنانکہ

جائے دیگر مے گوید ۔

چہ فرصتہا کہ گم کردم دریں راہ

ز بخت خوابناک غافل خویش

و قدوۂ بلغا شیخ شیراز ہمیں ترکیب را اختیار نمودہ حیث قال

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند

کہ اے روشن گہر پیر خردمند

و ہم محتشم کاشی گوید

کہ ز سہم خدنگ طائر روح

مرغ گم کردہ آشیاں باشد

و آخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین والہ الطاہرین

پایانِ نامہ

روحی کج مج زبان را کہ از غایتِ انفعالِ نارسائی سر بگریبانِ خجالت فرو بردہ
است غنچۂ دلش از صدمتِ سمومِ کم سوادی پژمردہ یارائے آں کو کہ بسانِ حریفانِ
ادا فہم بکجدار و مریز پہائے معنی شناسی دست بر آرد و خود را از جملۂ محققانِ
فنِ معانی شمارد و خاصہ در بزمِ ہنر پروران دشخوار پسند کہ بناخنِ طبعِ دقیقہ رس گرہ
از رشتۂ فکر رسائی کشایند و در عرصۂ سخن گوئی و سخن فہمی بر سابقانِ خوش خرام سابق
مے آیند لمؤلفہ

باز چوں رہوا پر افشاند	صعوہ از ہیبتش فرو ماند
بانگِ تندر چو مغزِ کوہ خارد	بطنینِ مگس کہ گوش آرد

اما چہ تواں کرد کہ در سلسلۂ نظامِ عالم ناتواں را با توانا ارتباطے است و
زشت را با زیبا اختلاطے والحق اگر بنائے مکوّنات و دودمانِ سفلی بر اساسِ ایں اصل ننہادندے
عقدۂ تفاوتِ رتبتے میانِ کوچک و بزرگ باز نکشادندے بالجملہ جائے
کہ دُرِ شہوار است خرمہرہ کس نگیرد ہمہ بکار است و گوشے کہ بہ نغمۂ دلکش بلبلِ رنگین نوا
پر صدا است با صوتِ دلخراشِ زاغِ ناخوش ادا نیز آشنا۔ ہر چند نمے خواست کہ خود را
بہ شکوہ متر سمانِ روزگار عرضۂ طعنِ متعنتانِ زمان نماید و بر روئے سامعہ بابِ ردو
قبولِ ابنائے جنس بکشاید اما چوں بعضے از لطائفِ ملفوظات ایں فنِ شریف کہ از دیر باز
در نہانخانۂ ضمیر مخفی و محتجب بود مقتضی آں بود کہ آں جملہ را بلباسِ نقوشِ حروف بساحتِ
قرطاس جلوہ دہد و بتائیدِ ازلی قدم از دائرۂ کشمکش بدگمانیہائے ابنائے روزگار
بیروں نہد و مع ذلک دریں باب اصرارِ بعضے از اعزّہ و احباب ضمیمۂ ایں افتخار

آمده طوعاً و کرهاً زبانِ خامه را بر طبق خلطوا عملاً صالحاً و آخر سیئاً به مقالاتِ خطا
وصواب آلوده ساختم و در تنگ و پوئے میدانِ نظر و استدلال گاہے دیوانه و گاہے
فرزانه تاختم - نے نے نه دیوانه ام نه فرزانه بل ساقی ازل آنچه را فراخورِ پیمانه استعداد
ایں دردی کش خمخانه تحقیق یافت به پخت و بے هیچ مضائقت در جام طلب ایں
سیه مستِ بادهٔ معنی بریخت و بحکم ؎

بدُرد و صاف ترا حکم نیست خُم درکش   که هرچه ساقی ما ریخت عینِ الطاف است

بر یادِ امام المحققین حجة المدققین شیخ عبدالقاهر جرجانی که در شانِ او ابیاتِ لیتے
است مبین و برہانے است متین نوشِ جاں ساختم و حریفانِ بزم معنی را بدو سگالی
بنواختم - چشمِ بد دور! اگر بدیدهٔ انصاف بنگری کالائے است بنقدِ جان خریدنی و
ترانه ایست بگوشِ ہوش شنیدنی - علمِ معانی - چنانکه دانی علمے است گرانمایه و فنے
است بلند پایه که بے دستیاری آں پائے در راهِ سخن فہمی و معنی رسی نتواں نہاد و
بے پامردی آن زباں به سخنِ گزیده و معنی پسندیده نتواں کشاد کما قلت ؎

ادیبے کزیں فن ندارد خبر   تنِ آدمی دارد و جانِ خر

اگر دامانِ ارادت فراخ آری ذخیرهٔ لآلی آبدار برداری به یقین مے دانم
که آنچه بر دست ایں فقیرِ بے بضاعت صورتِ اتمام پذیرفته کمتر ازان است که
مے خواستم و بیشتر ازان است که مے کاستم اما نظر به حالات باختیارِ حاضر و معلوم
بر غائب و معدوم پرداختم و خبایائے زوایا بفحوائے ؎ کم ترك الاول للآخر
ذخیرهٔ پس آئندگان ہنر پرور ساختم ؎

فان وجدت لساناً قائلاً فقل

هو الاول والآخر والظاهر والباطن وهو بکل شیٔ علیم   به تقریبِ اختتام قطعه
متضمن تاریخ طباعتِ نامه از زبانِ خامه بدیں طراز تراوش یافت   قطعه

جوانے بخوابم در آمد سحرگاه   بحسن ادا بسته نقشِ مرادم
چو پرسیدمش کیستی وز کجائی؟   بگفتا - دبیرِ عجم خوش سوادم

آخر